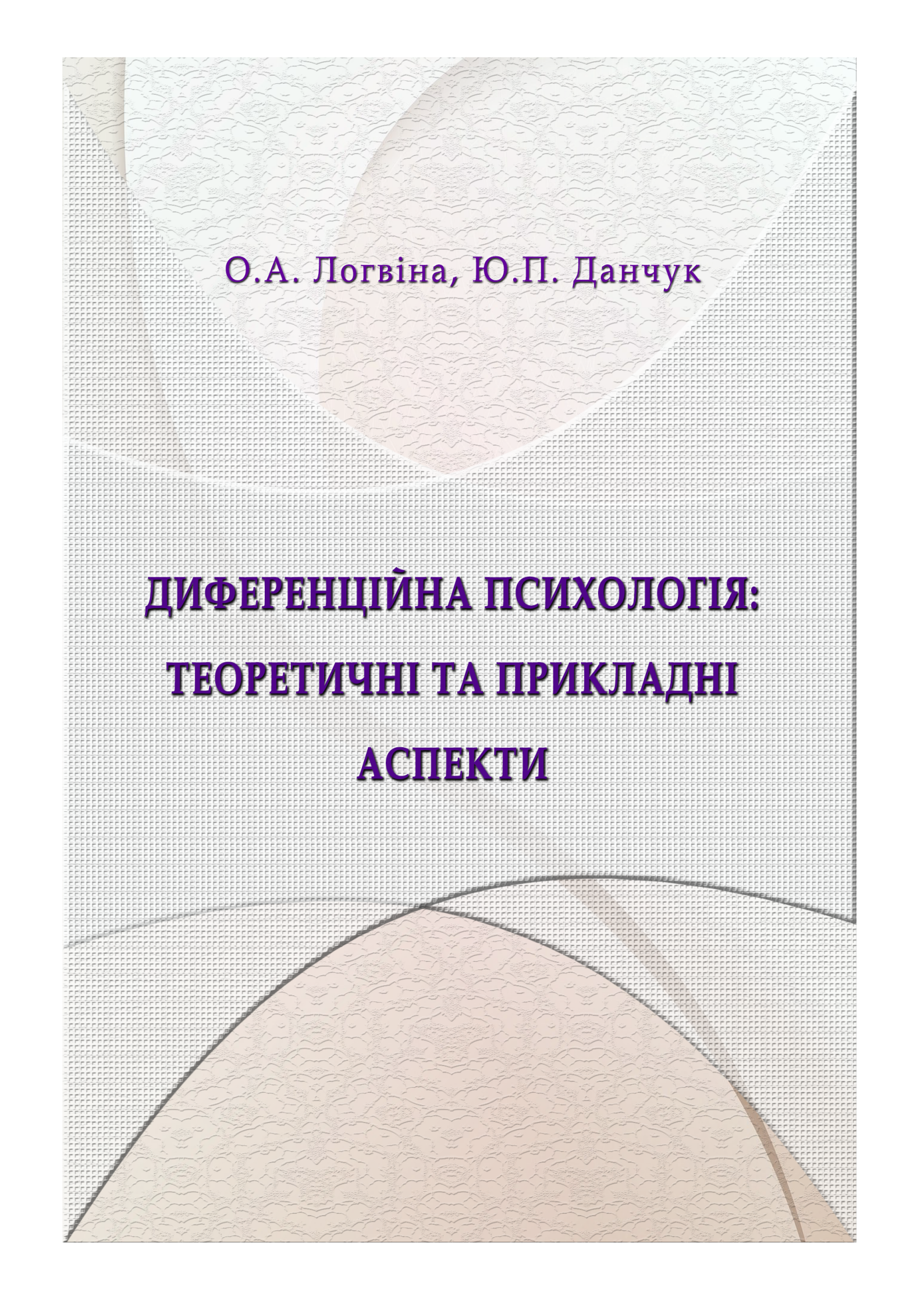

О.А. Логвіна, Ю.П. Данчук

**ДИФЕРЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ
АСПЕКТИ**

**Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи**

О.А. Логвіна, Ю.П. Данчук

**ДИФЕРЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ**

Навчально-методичний посібник

Кам'янець-Подільський – 2025 р.

Рецензенти:

Онуфрієва Ліана Анатоліївна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Дідик Наталія Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Щербак Тетяна Іванівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Рекомендовано до друку радою з науково-методичної роботи і забезпечення якості вищої освіти факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, протокол № 4 від 24 березня 2025 р.

Рекомендовано до друку вченою радою факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, протокол № 4 від 27 березня 2025 р.

Логвіна О.А., Данчук Ю.П.

Д44 Диференційна психологія: теоретичні та прикладні аспекти: навчально-методичний посібник. Уклад. О.А. Логвіна, Ю.П. Данчук. 2-ге вид. доп. (електронний посібник) Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2025. 241 ст.

У навчально-методичному посібнику подано основні теоретичні і прикладні аспекти щодо викладання навчальної дисципліни «Диференційна психологія». Посібник містить інформацію про диференційну психологію як науку, її методи дослідження та історію становлення. Детально розглядаються індивідуальні, типологічні та групові відмінності. Обґрунтовано темпераментні, характерологічні, статеві, етнічні, професійні особливості. Проаналізовано специфіку становлення здібностей та інтелекту. Подано значний прикладний матеріал з диференційної психології.

Цей посібник рекомендовано для підготовки здобувачів вищої освіти освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр» спеціальності «Психологія». Навчальний посібник адресовано здобувачам вищої освіти, практичним психологам і викладачам закладів вищої освіти.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
 РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	6
Тема 1. Теоретико-методологічні засади диференціальної психології.....	6
Тема 2. Диференційно-психологічна парадигма вивчення людини	26
Тема 3. Взаємодія факторів спадковості і середовища як основна передумова індивідуальних відмінностей.....	36
Тема 4. Асиметрія півкуль.	46
Тема 5. Темперамент як формальна інтеграційна основа індивідуальності.....	53
Тема 6. Диференційно-психологічні аспекти характеру.....	65
Тема 7. Особливості статевих відмінностей.....	87
Тема 8. Диференційна психологія здібностей.....	110
Тема 9. Диференційно-психологічні характеристики інтелекту.....	123
Тема 10. Особистісні фактори поведінкових відмінностей.....	132
Тема 11. Диференційні аспекти професійних типологій особистості.	141
Тема 12. Соціоекономічний статус індивідуальності.....	158
Тема 13. Диференційні аспекти стилевих відмінностей поведінки особистості.....	166
Тема 14. Диференційні крос-культурні дослідження рас, націй, етносів.....	178
 РОЗДІЛ 2 ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ.....	189
Практикум з дисципліни.....	189
Тестові завдання для самоперевірки знань.....	229
 ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ.....	237
 ЛІТЕРАТУРА.....	240

ПЕРЕДМОВА

Знання диференційної психології є особливо важливими для практичного психолога, який працює з індивідуальністю людини. Диференціюючи особливості кожного, можна висловити гіпотези виникнення проблеми, і, відповідно, орієнтовний план надання психологічної допомоги. Тому в роботі практичного психолога важливо враховувати індивідуальні відмінності між клієнтами, що сприятиме оптимальному вирішенню психологічної проблеми кожного. Якщо психолог не диференціюватиме індивідуальних відмінностей між людьми, то це призведе до одноманітності поглядів на особистість. А майбутній фахівець повинен розуміти різносторонність розвитку індивідуальності, її неповторність і самотність. В іншому випадку психологічна допомога буде неефективною. Таким чином, «Диференційна психологія» є однією з фундаментальних дисциплін в процесі підготовки студентів, які навчаються на психологічних спеціальностях.

В навчально-методичному посібнику розглядаються психологічні відмінності різних вимірів індивідуальності: формально-динамічні, предметно-змістові та духовно-світоглядні; досліджуються їх взаємозв'язок та розвиток.

Метою дисципліни «Диференційна психологія» є засвоєння сучасних уявлень про індивідуальні, типологічні та групові психологічні відмінності між людьми, ознайомлення з класичними та новітніми їх класифікаціями.

В результаті вивчення даної навчальної дисципліни здобувач вищої освіти повинен *знати*: специфіку, історію становлення та методи диференційної психології як окремої галузі психологічного знання; теоретичні основи аналізу індивідуально-психологічних відмінностей між людьми; сучасні уявлення про джерела індивідуальних відмінностей; особливості психокорекційної, консультативної, психотерапевтичної та педагогічної роботи з особами різних психологічних типів.

Здобувач вищої освіти повинен *вміти*: застосовувати системний підхід у вивченні індивідуальності людини; визначати індивідуально-психологічні особливості особистості, їх походження; інтегрувати різноманітні дані про індивідуально-психологічні властивості досліджуваної людини в єдине цілісне уявлення про її індивідуальність;

встановлювати взаємозв'язок та спадкоємність між різними диференційно-психологічними та диференційно-психофізіологічними теоріями, концепціями, класифікаціями та типологіями; застосовувати знання про індивідуально-психологічні відмінності у практиці психологічної роботи: в педагогіці, у роботі психолога-клініциста, у профдоборі, в управлінні, бізнесі, політиці, психологічному консультуванні, психотерапії, коучінгу та інших сферах діяльності практичного психолога.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ТЕМА 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

«Диференційна психологія не є лише однією з вимірів особливого в людині. Предметом її дослідження є цілісна Індивідуальність як існуюча емпірична реальність»

В.Штерн

План

1. Визначення, предмет і мета диференційної психології
2. Структура і завдання диференційної психології
3. Методи диференційної психології
4. Місце диференційної психології в системі наук
5. Історія виникнення диференційної психології

1. ВИЗНАЧЕННЯ, ПРЕДМЕТ І МЕТА ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Термін «диференційна психологія» - нім. *die differentielle Psychologie* – введений **В.Штерном** у 1900 році.

Диференційна психологія – це розділ психології, що вивчає *психологічні відмінності* як між *індивідами*, так і між *групами* людей, об'єднаних за якою-небудь ознакою, а також причини і наслідки цих відмінностей.

Диференційна психологія – галузь психології, що вивчає *індивідуальні відмінності* психіки індивідів. Це наука про закономірності психічних варіацій. У кожній людині є щось загальне, властиве для всіх; те, що пов'язує її з деякими іншими людьми; те, що притаманне лише йому одному. До недавнього часу психологія прагнула до вивчення загальних закономірностей психічного, упускаючи індивідуальне, не надаючи йому вагомого значення, розглядаючи як джерело помилок спостереження. Проте кожен дослідник зіштовхувався з індивідуальними варіаціями психічного, що і призвело до виділення диференційно-психологічного аспекту.

Диференційна психологія – наука, що вивчає природу і джерела індивідуальних відмінностей (А. Анастасі).

Предмет диференційної психології – *аналіз структури індивідуальності* на основі вивчення індивідуальних, типологічних і групових *відмінностей* між людьми методом порівняльного аналізу.

Предметом диференційної психології є *закономірності виникнення і вияву індивідуальних, групових, типологічних відмінностей*.

До **індивідуальних** (індивідуально-психологічних) відмінностей належать відмінності в психічних процесах (пізнавальних, емоційних, вольових), психічних властивостях особистості (самосвідомість, спрямованість, темперамент, характер, здібності й інтелект), психічних станах (прояви почуттів, уваги, волі, мислення, аномальні й патологічні стани тощо), що відрізняють людей одне від одного.

Типологічними є відмінності між типами особистостей за однією або кількома основними ознаками. Відомі типології темпераментів І. Павлова (критеріями типології є властивості нервової системи – сила, врівноваженість, рухливість); типології особистостей О. Лазурського (за критеріями активного пристосування до середовища, співвідношення ендо- й екзопсихіки), К.-Г. Юнга (за критеріями інтро- й екстраверсії, свідомої й підсвідомої установок), Г.-В. Олпорта і Р.Б. Кеттела (за особистісними рисами) та ін. У цьому разі об'єктом дослідження є відмінності між певними типами особистостей (наприклад, інтровертами й екстравертами, шизотиміками й циклотиміками).

Групові відмінності проявляються між великими групами людей – статями (міжстатеві), расами (міжрасові), етносами (міжетнічні), носіями різних культур (міжкультурні).

За визначенням засновника диференційної психології *В.Штерна*, це наука про суттєві відмінності у психічних властивостях і функціях. «Диференційна психологія не є лише одним із вимірів особливого у людині. **Предметом** її дослідження є сама **цілісна індивідуальність** як існуюча емпірична реальність» (В. Штерн).

Мета диференційної психології – не просто пізнання індивідуальних особливостей на основі систематизації життєвих спостережень, шляхом використання виключно художнього або статистичного методів аналізу, але наукове вивчення механізмів становлення і розвитку людської індивідуальності як цілісного феномена, що існує в полі взаємодії суб'єктивної і об'єктивної реальностей.

2.СТРУКТУРА І ЗАВДАННЯ ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Диференційна психологія має *трикомпонентну* структуру, в яку входять області індивідуальних, групових і типологічних відмінностей (Див. рис. 1.1).

Рис. 1.1 Структура диференційної психології

Отже, дослідження у диференційній психології поділяються на три сфери:

1. аналіз відмінностей між окремими людьми;
2. аналіз відмінностей між групами людей;
3. аналіз відмінностей між типами людей

Завдання диференційної психології (найважливіші, ще з часів Ф. Гальтона, А. Біне, В. Штерна):

1. Вивчення різних *джерел варіабельності* (різносторонність форм людської поведінки) серед ознак, що вимірюються. З цією задачею диференційної психології найбільш тісно пов'язана область індивідуальних відмінностей.

2. Аналіз *групового розподілу* ознак. Це завдання перетинається з таким розділом диференційної психології, як область групових відмінностей. В межах даного завдання вивчаються психологічні особливості груп, об'єднаних за якою-небудь ознакою (статевою, віковою, расово-етнічною та ін.).

3. Вивчення *особливостей утворення типів у різних типологіях*. З цією задачею пов'язана область диференційної психології, що вивчає типові відмінності (тип – симптомокомплекс, стійке поєднання

відповідних ознак) на основі аналізу окремих типологій (наприклад, типологія темпераменту, побудовану на переважанні в організмі певної рідини (крові, жовчі, слизу, чорної жовчі) і типи темпераменту (сангвінік, холерик, флегматик, меланхолік), що виділяються у цій типології).

4. Дослідження *співвідношення між вимірними характеристиками.*

5. Вирішення ряду *практичних завдань*:

- відбір і навчання персоналу;
- діагностика і прогноз розвитку здібностей індивідів

Тобто, **завдання диференційної психології** полягають в тому, щоб:

- встановити закономірності виникнення і прояву індивідуальних відмінностей у психіці людини;
- дослідити формальні закономірності, які визначають реальність психічного варіювання;
- дати відповідь на питання про причинність виникнення психічних відмінностей;
- розробляти теоретичні основи психодіагностичних досліджень і психокорекційних програм.

Сьогодні диференційна психологія – це область знань, максимально спрямована на питання практики і тому швидко розвивається..

3. МЕТОДИ ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1. **Загальнонаукові методи**(спостереження, експеримент)

2. **Власне психологічні методи** – *інтроспективні* (самоспостереження, самооцінка), *психофізіологічні* (методика шкірно-гальванічних реакцій, ЕЕГ метод, методика дихотомічного прослуховування та ін.), *соціально-психологічні* (бесіда, інтерв'ю, анкетування, соціометрія), *психологічно-вікові* («поперечні» і «поздовжні» зрізи), *тестування, аналіз продуктів діяльності.*

3. **Психогенетичні методи**

Існує декілька різновидів психогенетичних методів, проте всі вони спрямовані на вирішення завдання ***визначення домінуючих факторів (генетики або середовища) у формуванні індивідуальних відмінностей.***

1) *Генеалогічний метод* – ґрунтується на порівнянні між собою людей, що знаходяться в різній степені родинності. Це метод дослідження сімей, родоводів, який використовувався Ф. Гальтоном. Підґрунтям

використання методу є те, що, якщо деяка ознака є спадковою і кодується в генах, то чим ближча рідня, тим вища подібність між людьми за даною ознакою. Отже, досліджуючи ступінь прояву певної ознаки у родичів, можна визначити, чи є дана ознака спадковою.

2) *Метод прийомних дітей* – передбачає порівняння їх характеристик з особливостями біологічних і прийомних батьків. Метод полягає в тому, що у дослідження включають: 1) дітей, яких максимально рано віддали на виховання біологічно чужим батькам вихователям, 2) прийомних і 3) біологічних батьків. Оскільки з кожним з біологічних батьків діти мають 50% загальних генів, але не мають загальних умов життя, а з прийомними, навпаки, то можливо визначення відносної ролі спадковості і середовища у формуванні індивідуальних відмінностей.

3) *Близнюковий метод* – порівняння між собою монозиготних близнюків, що мають ідентичний генотип і дизиготних, що мають приблизно половину загальних генів.

Близнюковий метод

Використовується для кількісної оцінки степені генетичної детермінації окремих ознак. Близнюкові дослідження відіграють важливе значення в історії генетики людини. В такій важливій області як *генетика поведінки*, багато висновків ґрунтується саме на близнюковому методі. Відкриття близнюкового методу приписують Гальтону (1876), який, наслідуючи Шекспіра, ввів альтернативні поняття «**природа**» і «**виховання**». (В одній зі своїх п'єс Шекспір говорить: «Народжений дияволом – сам диявол, і вихованням його природу не виправиш»). У **1876 р.** у *Ф.Гальтона* вийшла *стаття «Історія близнюків як критерій відносної сили природи і виховання»*. Проте Гальтон не знав про існування двох типів близнюків – монозиготних і дизиготних. Швидше за все, що у Гальтона не було ясної концепції близнюкового методу і що вірну ідею він сформував інтуїтивно.

Проте початок реальних досліджень у цьому напрямі відбувся на початку 20-го століття. Фундаментальною роботою для близнюкового методу була робота **Сіменса (1924)**. Його досягнення охоплюють три напрями:

- 1) показав, що близнюкові вибірки можна знайти у *школах*, завдяки чому стало можливим вивчення генетики нормальної мінливості;
- 2) розробив надійний метод діагностики *зиготності*. Це надійна

ідентифікація типу зиготи. Можлива лише на основі більшого числа критеріїв. Кожний з них окремо виявляє в монозиготних парах не набагато більшу схожість, ніж в дизиготних парах, проте, якщо взяти їх окремо, вони надійно поділяють обидві групи близнюків;

3) запропонував досліджувати не тільки монозиготні, але і дизиготні пари близнюків. Дизиготні близнюки генетично схожі не більше, ніж інші: в середньому 50% їх генів є загальними за походженням, однак, подібно монозиготним близнюкам, вони народжуються одночасно і розвиваються в схожих умовах середовища.

Мета близнюкового дослідження – отримання результатів, що можна застосувати не тільки до близнюків, а до всієї популяції.

В основі близнюкового методу лежить той факт, що *монозиготні близнюки розвиваються з однієї зиготи. Тому генетично вони повинні бути ідентичними.* (Групу ідентично генетичних осіб називають **клоном**). Фенотипові відмінності між монозиготними близнюками пояснюються середовищними причинами. (Середовище (тут) – все, що не пов'язане з генами). Тому, щоб визначити, чи детермінована ознака генетичними факторами і в якій мірі, її мінливість може бути модифікованою середовищем, необхідно *виміряти ступінь схожості монозиготних близнюків.*

Оскільки вважається, що дизиготні близнюки, так як і монозиготні близнюки розвиваються в однакових умовах, але мають лише половину загальних генів, *їх використовують в якості контролю.*

Існує декілька різновидностей даного методу.

В рамках близнюкового методу використовують:

1) Метод контрольних груп – заснований на вивченні двох існуючих типів близнюкових пар: *монозиготних*, які мають практично ідентичний хромосомний набір і *дизиготних*, хромосомний набір яких співпадає лише на 50%. Монозиготні і дизиготні близнюки поміщаються в ідентичне середовище. Співставлення внутрішньопарної схожості у них покаже роль спадковості і середовища у виникненні індивідуальних відмінностей.

2) Метод розлученої близнюкової пари – заснований на вивченні внутрішньопарної подібності розлучених у ранньому віці волею долі моно- і дизиготних близнюків. Всього у науковій літературі описано біля 130 таких пар. Виявлено, що розлучені монозиготні близнюки мають

більшу внутрішньопарну подібність, ніж розлучені дизиготні. Описи деяких пар розлучених близнюків інколи дивують ідентичністю їх звичок і переваг.

3) Метод близнюкової пари – полягає у вивченні розподілу ролей і функцій всередині близнюкової пари, що нерідко представляє собою замкнуту систему через що близнюки утворюють так звану «сукупну» особистість.

4) Метод контрольного близнюка – підбираються особливо схожі монозиготні пари (ідеально ідентичні експериментальна і контрольна групи), а потім в кожній парі одного близнюка піддають впливу, а іншого – ні. Вимірюючи відмінності в ознаках, на які впливали, у двох близнюків, оцінюють ефективність впливу.

Варто зауважити, що дослідження близнюків показують, що:

- Кореляція між результатами тестів на *розумовий розвиток монозиготних* близнюків дуже **висока**, у дизиготних – значно нижча.

- В області *спеціальних здібностей і особистісних рис* кореляції між близнюками **слабші**, хоча і тут монозиготні виявляють більшу подібність, ніж дизиготні.

- Відносно багатьох *психологічних якостей* відмінності всередині пар дизиготних близнюків не перевищують відмінності всередині пар монозиготних близнюків. Проте суттєві відмінності виявляються частіше серед дизиготних.

- Відносно шизофренії процент відповідності між монозиготними, дизиготними і братами з сестрами такий, що показує наявність спадкової схильності до даного захворювання. Досить цікавим є відомий в історії психогенетики випадок чотирьох монозиготних близнюків (четвернят Дженіян), які всі четверо, хоч і в різні терміни, захворіли шизофренією.

Обмеженість близнюкового методу: що стосується певних питань, зокрема порівняння фізіологічних ознак, дослідження хвороб і деяких питань розвитку в постнатальний період, наприклад, *не є показовим для всієї популяції*. Проте близнюковий метод має важливе значення для таких наук як генетика, медицина, психологія і диференційна психологія.

4. Математичні методи

Використання методів статистичного аналізу було однією з передумов виділення диференційної психології у повноцінну науку.

Одним з перших авторів методу був англієць Ф.Гальтон, який почав застосовувати даний метод для доказу своєї теорії геніальності.

Статистичні методи – прийоми прикладної математики, що використовуються психологією для підвищення об'єктивності і достовірності отримуваних даних, для обробки експериментальних результатів.

Статистичний метод – один з методів, що використовує диференціальну психологію. Ф. Гальтон розумів необхідність пристосування статистичних методів до процедури обробки зібраних даних за індивідуальними відмінностями. Тому він намагався адаптувати багаточисельні математичні процедури. Серед статистичних проблем, якими займався Гальтон, була проблема кореляції і нормального розподілу відхилень. Гальтон провів значну роботу і вивів коефіцієнт, який назвав коефіцієнт кореляції. Карл Пірсон (студент Гальтона) розробив математичний апарат теорії кореляції.

В контексті статистичного методу розглянемо *нормальний розподіл, коефіцієнт кореляції, факторний аналіз*. Дані поняття мають місце завдяки вивченню і дослідження інтелекту.

1) нормальний розподіл

Гальтон був першим, хто помітив, що *відмінності в інтелекті* можуть бути *виміряні кількісно*, через встановлення ступеня вираженості цих характеристик у різних людей. Він припустив, що ці відмінності нормально розподілені в популяції (народ, населення), тобто невеликі групи людей мають високий або низький рівень інтелекту, а більша частина вибірки займає положення посередині. Крива нормального розподілу стала одним з основних постулатів.

2) коефіцієнт кореляції – вказує на наявність зв'язку, залежності між досліджуваними явищами при цьому підтверджується одночасність прояву цих ознак, але зовсім не їх причинна обумовленість.

Наприклад, задоволеність шлюбом у подружжя негативно корелює з тривожністю: чим більше вони задоволені сімейним життям, тим спокійніше себе відчують. Проте, ми не можемо дізнатися, чи спокійні вони від того, що вдома все в порядку, чи задоволені сумісним життям, тому що володіють низькою тривожністю і взагалі позитивним ставленням до життя.

К. Спірмен (1901) запропонував коефіцієнт кореляції (r) для

вимірювання співвідношення між двома інтелектуальними показниками. Примітка: коли Спірмен оприлюднив власне дослідження, то виявив, що Пірсон відкрив це раніше від нього. Суть в тому, що дві тісно пов'язані між собою змінні співвідносяться з коефіцієнтом 1.00; дві зовсім не зв'язані ознаки мають співвідношення 0.00; ступінь зв'язаності двох частково залежних характеристик ранжується від 0.01 до 0.99. Співвідношення може бути позитивним +1.00 - означає, що індивід отримує найвищі результати в одній серії вимірів і в другій, негативна кореляція -1.00 – вищі результати вимірювання в одному випадку змінюються нижчими в іншому; 0.00 – нульова кореляція означає, що між двома наборами даних відсутня будь-яка залежність, або в організації експерименту щось призвело до хаотичного змішування показників.

Наприклад, потрібно знайти, визначити наскільки взаємопов'язані між собою результати, отримані у двох різних тестах. Наприклад, тест здібності рахувати і тест на механічну кмітливість. Знайти співвідношення між результатами різних тестів або за однаковими, але проведених в різний час (до дослідження і після).

3) факторний аналіз – група методів, призначених для визначення властивостей, які *не можна спостерігати і виміряти безпосередньо*. Завдання факторного аналізу – *зменшити кількість* змінних, звести все їх різноманіття до декількох *загальних* факторів. Якщо за результатами підрахунку коефіцієнта кореляції прослідковуються особливо тісні зв'язки між декількома показниками, то за ними є загальний фактор – змінна більш високого рівня узагальнення.

Спірмен, спостерігаючи залежність між різними проявами інтелектуальної активності людей, ставив перед собою питання: чи існує *загальний фактор*, що лежить в основі різноманітних проявів людського розуму, що характеризує деяку генеральну здібність? Для перевірки своєї гіпотези він запропонував математичний апарат, що дозволяє на основі *аналізу матриці* коефіцієнта кореляції обчислити **загальні закономірності або фактори**. Виділяють 3 типи факторів:

5) загальні фактори, що об'єднують в собі *всі змінні даної властивості*. Наприклад, загальний фактор інтелекту, або загальний фактор активності;

6) групові фактори, що включають в себе не всі, але *значне число вимірів даної властивості*;

7) **специфічні, або унікальні фактори**, що належать лише до *одного типу вимірів*

Факторний аналіз не є одним особливим методом, це сукупність різних способів статистичного аналізу. Результати факторного аналізу залежать від *природи і кількості змінних*.

Г. Олпорт і П. Верегон сформулювали положення про «сферу фактора», підкресливши цим обмежений вплив конкретного фактора на дану область психічних проявів.

5. Тестування як метод диференційної психології

Поряд зі статистикою психологічне тестування є важливим засобом диференційної психології. Перші тести, що були в роботі *Гальтона* були простими сенсомоторними дослідженнями. Наступний крок у розвитку психологічного тестування пов'язаний з американцем *Джеймсом Кеттелом*, який у своїх роботах об'єднав дві течії: експериментальну психологію і психологію. Що ґрунтується на вимірюванні індивідуальних відмінностей. Гальтон вперше використав сам термін *«тест»*. Тести виявились незамінним інструментом вивчення прихованого для зовнішнього спостерігача світу психічної реальності. Тестові вимірювання з області наукових досліджень практично одразу перейшли у розпорядження психологічної практики, де використовуються для диференціації людей з точки зору різних девіацій (відхилень), оцінки розвитку різних психологічних функцій, завдань професійного вибору.

Диференційний психолог *Л. Тілер* (1988) робить висновок, що використання психологічних тестів для вимірювання відмінностей у розумових здібностях індивідів є одним з психологічних досягнень. Проте вже *А. Біне*, один із перших сучасних текстологів, розуміє, що створений ним інструмент може описувати лише функціонуючу в момент тестування систему, зокрема інтелект і не забезпечує прогностичність. Проблема не стільки в питанні сили або слабкості тестових вимірів, скільки у розробці сучасних методів і діагностичних моделей, що дозволяють забезпечити прогноз.

Тестові поняття:

1. поняття норми: ніякі результати тестів не мають сенсу, якщо вони не порівнюються з тестовими нормами. Норми встановлюються в процесі стандартизації нового тесту, при проходженні через нього великої кількості людей.

2. надійність тесту: відображає точність психічного виміру і стійкість результатів до дії побічних факторів; вказує наскільки стабільні результати здатний давати той чи інший тест. Чим вища надійність тесту, тим він відносно вільніший від похибок виміру. Надійність розглядається як стійкість, стабільність результатів при повторному тестуванні. Надійність *визначається двома способами:* 1) порівняння результатів даної методики, проведеної різними діагностами;

2) порівняння результатів, отриманих при застосуванні тесту в ідентичних умовах

3. валідність тесту: показує, що саме тест вимірює і наскільки правильно він це робить; наскільки він дійсно вимірює те, що повинен вимірювати. Виникає при розробці і практичному застосуванні тесту, коли потрібно встановити відповідність між ступенем вираженості певної якості особистості і методом її виміру. Валідність можна встановити, порівнюючи результати даного тесту з чисельними даними, що отримані *іншими способами* (кореляція результатів тесту з даними інших методик, при виконанні різних контрольних проб і завдань, поведінкові показники (реакції, дії і вчинки досліджуваного в різних ситуаціях життя), успішність виконання відповідної діяльності.

Валідність емпірична (практична) – відповідність результатів психодіагностики, що проводяться з допомогою даної методики, досвіду людини, її реальній поведінці, діям і реакціям.

Дані за нормами, надійності і валідності тесту повинні бути зібрані в той час, коли тест проходить випробування.

4. МІСЦЕ ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В СИСТЕМІ НАУК

Зовнішній статус визначається верхніми і нижніми межами, що проходять від фізики сенсорних систем людини через генетику і фізіологію до психології особистості.

Внутрішній статус визначається сферою перехрещення підструктур тих областей знання, що утворились в результаті відмежування в них диференційно-психологічного аспекту: статево-вікові відмінності в розвитку, групові відмінності, особистісні і типологічні відмінності, диференційна психофізика і психофізіологія, психогенетичні відмінності.

Таким чином, диференційна психологія пересікається з різними

іншими галузями психологічного знання. Так, вона відрізняється від *загальної психології* тим, що остання зосереджується на вивченні загальних закономірностей психіки (включаючи психіку тварин). Тоді як диференційна психологія вивчає індивідуальну специфіку протікання пізнавальних психічних процесів, емоцій, здібностей, інтелекту і т.д.

Вікова психологія вивчає особливості людини через призму закономірностей, властивій віковій стадії її розвитку. Диференційна психологія вивчає вікову специфіку пізнавальних процесів, стилів реагування, індивідуальну варіативність співвідношень психологічного, соціального, біологічного, календарного віку, періодизації психічного розвитку.

Соціальна психологія розглядає особливості, що набуваються людиною в силу її приналежності до деякої соціальної групи, великої чи малої. Диференційна психологія вивчає індивідуальну варіативність, обумовлену соціальним статусом суб'єкта, його приналежністю до певної соціоекономічної групи.

Порівняльна психологія (колись цей термін використовували як синонім диференційної психології, що є буквальною перекладом слова) в теперішній час вивчає особливості психіки живих істот, що знаходяться на різних ступенях еволюційного розвитку. Вона частіше використовує знання зоопсихології, займається проблемами антропогенезу і становлення людської свідомості.

Вивчаючи індивідуальну варіативність властивостей нервової системи, міжпівкульної асиметрії, темпераменту, диференційна психологія відображає свої взаємозв'язки з *психофізіологією*. *Диференційна психофізіологія* аналізує індивідуальні особливості психіки людини з точки зору їх обумовленості особливостями нервової системи.

Описуючи різні підходи до розуміння «норми» і відхилення від неї, девіації розвитку, акцентуації характеру, диференційна психологія утворює зв'язки з *медичною психологією*.

Диференційна психологія досліджує індивідуальні особливості, обумовлені етнокультурною приналежністю суб'єкта. Ця область диференційної психології знаходиться на перетині з *етнопсихологією*.

Досить тісно диференційна психологія пов'язана з *психодіагностикою*. Наприклад, коли зароджується нове поняття (акцентуація характеру, стиль поведінки), його обґрунтування здійснює

диференційна психологія, а коли створюється тест для діагностики цієї якості (патохарактерологічний діагностичний опитувальник Лічко, характерологічний опитувальник Леонгарда), то це завдання виконує психодіагностика.

5. ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У своєму розвитку психологія, як і інші наукові дисципліни, пройшла через три етапи: донаукового знання, природничонаукової парадигми пізнання і гуманітарної парадигми. **Донаукове знання** характеризується переважанням методу *спостереження*, накопиченням *життєвих знань* і невисоким рівнем узагальнення. **Природничонаукова парадигма** обстоює необхідність встановлення *причинно-наслідкових закономірностей* при опорі на дані *експерименту* і узагальнює ці закономірності, відображаючи загальні властивості явищ (номотетичний підхід). **Гуманітарна парадигма**, на протилежному цьому, зосереджується на *унікальності* розглядуваного явища *не* ставлячи перед собою *статистичного підтвердження достовірності* явищ, основна цінність – індивідуальні особливості явища – ідеографічний підхід.

Людина завжди розуміла, що живі істоти бувають різними. Теорії, віра і забобони, в яких вона намагалась зрозуміти причини цих відмінностей були багаточисельними відображали її світогляд.

Серед прадавніх слідів людської діяльності існують докази того, що люди знали про індивідуальні відмінності і враховували їх. (Це існування *первісних художників, знахарів, вождів*, які володіли особливими здібностями і особистими якостями. На якому б рівні розвитку не знаходилась культура, вона не може існувати без *розподілу праці*, а це відповідно передбачає визнання відмінностей між людьми).

Одним з найбільш ранніх прикладів вивчення індивідуальних відмінностей є «**Держава**» **Платона**. Основною метою його ідеальної держави був розподіл людей відповідно даних їм завдань. В другій книзі «Держави» можна знайти наступне твердження: «... дві людини не можуть бути абсолютно однаковими, кожен відрізняється від іншого своїми здібностями, одному слід займатись одним, іншому – іншим». Більш того, Платон запропонував *показові вправи*, які можна було використовувати *для відбору солдат в ідеальній державі*. Дані вправи – це перший систематично складений і записаний тест на профпридатність.

В роботах **Арістотеля** значне місце відведено аналізу групових відмінностей, в тому числі відмінностей *видових, расових, соціальних, статевих*, що проявляються в психіці і моралі. Багато його робіт мають також приховане припущення індивідуальних відмінностей, хоч Аристотель не проводив їх розширеного дослідження. Він вважав такі відмінності досить очевидними і тому вони не потребували спеціального розгляду. Дані відмінності він відносив до вроджених (частково) факторів: «Людина не зможе стати кращою, якщо в неї немає для цього природних задатків». Також Аристотель описує властивості людей, які мають надлишок або дефіцит сміливості, сором'язливості, запальності та ін.

В середньовічній схоластиці на індивідуальні відмінності звертали *мало уваги*. Філософські узагальнення про природу розуму формувались на теоретичній основі, тому дослідження індивідуальності відігравало незначну роль.

До диференційної психології проявили інтерес св. Августин і св. Фома Аквінський. Вони звернули увагу на «психологію здібностей» (пам'ять, уява і воля).

XVII-XIX ст. – представники різного виду *асоціанізму* теж могли мало сказати про індивідуальні відмінності. Їх цікавило перш за все механізм, з допомогою якого об'єднуються ідеї і яким можна утворити складні мислительні процеси. Проте **Бейн** в книзі «**Відчуття та інтелект**» звертає увагу на індивідуальні відмінності.

В працях групи просвітителів кін. XVIII – поч. XIX ст. Руссо, Песталоцци, Гербарна, Фребеля відображається зростання інтересу до індивідуальності людини (дитини).

Хоча досліджували дитину та її здібності, однак акцент робився на підході до кожної дитини, а не на тому, що відрізняло її від інших дітей. Поняття «індивід» використовувалась як синонім «людський».

Перший систематичний вимір індивідуальних відмінностей був проведений не в психології, а в рамках астрономії. В 1776 р. *Мескелін*, астроном Грінвічської астрономічної обсерваторії, звільнив Кінненбрука, свого асистента, за те, що він зафіксував час проходження зорі на секунду пізніше, ніж він. А *Бессель*, коли дізнався про інцидент, зацікавився особистими особливостями обчислень, що проводили різні спостерігачі.

Бессель зібрав і опублікував дані за деякими підготовленими спостереженнями і відмітив не лише наявність таких особистих

особливостей, але і різниці в оцінюванні. Це було першою публікацією кількісних вимірів індивідуальних відмінностей.

Виникнення експериментальної психології (2 пол. 19 ст.) не сприяло розвитку інтересу до вивчення індивідуальних відмінностей. Її внесок в диференційну психологію повинен бути в демонстрації того, що психологічні феномени доступні для об'єктивного і навіть кількісного дослідження, що психологічні теорії можна перевіряти на відповідність об'єктивним даним і що психологія може стати емпіричною наукою. Це було необхідно для того, щоб замість теоретичних положень про індивіда могло виникнути конкретне вивчення індивідуальних відмінностей.

До початку XX століття диференційна психологія почала набувати конкретних форм. У 1895 році *Біне і Генрі* опублікували статтю «**Психологія індивідуальності**», яка була першою статтею, що аналізувала мету, предмет і методи диференційної психології.

В 1900 році з'явилась перша редакція книги *Штерна* з диференційної психології «**Психологія індивідуальних відмінностей**». В даній праці розглядаються *сутність, проблеми і методи* диференційної психології. Предметом диференційної психології Штерн вважає *відмінності між індивідами, расові і культурні відмінності, відмінності професійних і суспільних груп, а також статеві*.

Проблемою диференційної психології Штерн вважає:

- 1) *яка природа психологічного життя індивідів і груп, яка ступінь цих відмінностей;*
- 2) *які фактори визначають ці відмінності, або діють на них (спадковість, клімат, соціальний або культурний рівень, освіта, адаптація);*
- 3) *в чому проявляються ці відмінності.*

Штерн розглянув також поняття: **психологічний тип, індивід, норма і патологія**. Дав загальний аналіз в прояві ряду психологічних якостей: від простих сенсорних здібностей до більш складних психічних процесів і емоційних характеристик.

Отже, протягом короткого періоду часу після 1900 року був закладений **фундамент фактично всіх галузей диференційної психології**. Впливали на формування нової області дослідження наступні чинники:

- філософські трактати представників до експериментальної психології;

- намагання астрономів робити точні виміри, використовуючи індивідуальні відмінності в часі реакції;
- розвиток експериментального методу в психології;
- важливі відкриття в області біології і статистики;
- розвиток засобів психологічного тестування

Внесок Гальтона в диференційну психологію

Особливо важливим для диференційної психології є дослідження англійського біолога **Френсіса Гальтона**. Він першим намагався застосувати еволюційні принципи мінливості, відбору і пристосованості до дослідження людських індивідів. В 1869 році він видав книгу *«Спадковий геній»*, в якій застосовуючи **родовий історичний метод**, продемонстрував як успадковуються здібності до тих чи інших видів діяльності. Після цього він написав ще *«Англійські вчені»* (1874), *«Спадковість»* (1889).

Для Гальтона, що вивчав людську спадковість, стало очевидним, що *для визначення степеня подібності між індивідами їх можна вимірювати*, - кожного окремо, в порівнянні один з одним, цілеспрямовано і великими групами. Для цієї мети він розробив різні тести і процедури вимірів, заснувавши в *1882 році* знамениту **антропометричну лабораторію**. В ній люди за невелику плату могли виміряти рівень сприймання своїх органів відчуття, моторні здібності та ін.

Вимірюючи сенсорні процеси, Гальтон мав надію отримати можливість оцінювати інтелектуальний рівень людини. В збірці *«Дослідження людських здібностей»* (1883) він пише: «Вся інформація, що сприймається нами про зовнішні події, поступає до нас через канали наших органів відчуття: чим більш тонкі відмінності здатні сприймати органи відчуття людини, тим більше в неї можливостей для формування суджень і здійснення інтелектуальної діяльності».

Вимірювання *сенсорних можливостей* (зір, слух) займають значне місце в тестах Гальтона: створив шкалу для візуального визначення довжини; свисток для вимірювання слухового відчуття до високих звуків; кін естетичні тести, засновані на виявленні ваги. Вперше використав тести на вільні асоціації, досліджував індивідуальні і групові відмінності образного мислення.

Виникнення євгеніки та її вплив на розвиток суспільства у XX столітті

Генетика людини, євгеніка, і політика. Великобританія і США

Перше десятиліття нашого століття ознаменувалося розвитком євгеніки в Європі і Сполучених Штатах Америки. На багато учених-біологів вплинули уявлення прихильників євгеніки про практично всеосяжний вплив генетичних чинників на розвиток нормальних фізіологічних і розумових особливостей індивіда, а також на появу розумової відсталості, психічних захворювань, алкоголізму, злочинності і інших соціальних відхилень. Вони дійшли переконання, що людському виду слід зайнятися своїм поліпшенням і для цього підтримувати відтворення людей, що володіють бажаними якостями (позитивна євгеніка), і перешкоджати відтворенню хворих, розумово відсталих і калік (негативна євгеніка). **Гальтона** проголосили *основоположником таких ідей*. У США і Англії були організовані різні установи, що займаються дослідженнями у області євгеніки. Багато наукових робіт, що вийшли із стін цих інститутів, знаходилися на низькому рівні. Наприклад, стверджувалося, що багато властивостей людської особи, такі, як «буйний характер» і «схильність до бродяжництва» успадковуються відповідно до законів Менделя. Більшість серйозних генетиків розчарувалися в таких дослідженнях і поступово перестали ними займатися. З різних причин, що включає дружні відносини і відчуття колегіальності з євгеніками, учені-генетики не обнародували свого розчарування. Таким чином, прихильники євгеніки продовжували з ентузіазмом працювати, і ця область науки користувалася серед широких кругів набагато кращою репутацією, ніж вона того заслуговувала. Так, у США в програму багатьох коледжів були включені курси євгеніки.

Такі тенденції мали декілька важливих політичних наслідків. У багатьох штатах Америки були введені *євгенічні закони*, які давали можливість силоміць стерилізувати людей за наявності у них злочинних схильностей. В той же час питання про передачу по спадковості таких якостей не мало хорошого наукового обґрунтування. Ситуацію, яка призвела до введення таких законів, можна стисло охарактеризувати на прикладі заяви верховного судді США Холмса, що проголосив, що «трьох поколінь імбецилів достатньо».

Вплив євгеніки грав важливу роль і в ухваленні законів, що

обмежують імміграцію в США. Використовуючи різні аргументи, прихильники євгеніки прагнули показати, що американці – вихідці з Північної і Центральної Європи – приносять більше користі державі, чим вихідці з Південної Європи або Азії. Оскільки було оголошено, що *розумові відмінності обумовлені тільки генетично*, імміграція з південних і східних європейських країн і з Азії була різко обмежена. Аналогічні тенденції мали місце і в Англії. Лише небагато фахівців з генетики людини проводили у той час серйозні дослідження, розквітала активна пропаганда євгеніки, якою, зокрема, займався Пірсон, який успадкував кафедру Гальтона в Лондоні.

Недавно *Кевлес* опублікував історію євгеніки і генетики людини в англосакських країнах, що охоплює безліч фактів і що містить їх аналіз. Його книга – найбільш ретельне і вичерпне дослідження про використання концепцій євгеніки і зловживання ними.

Німеччина. У Німеччині євгеніка стала називатися «**расовою гігієною**» за назвою книги, опублікованої в 1895 р. Плетцем. Рух під цією назвою був пов'язаний з містичною концепцією раси, з уявленням про *перевагу нордичної раси*, страхом виродження людства в цілому і німецького народу зокрема від алкоголізму, сифілісу і за рахунок збільшення народжуваності недоумкуватих або людей з нижчих шарів суспільства. Деякі прихильники таких ідей пов'язали їх з небезпечним соціально-політичним забобоном – антисемітизмом. Вони застерігали людей від «забруднення німецької крові» іноземною, особливо єврейською. Більшість послідовників положень «расової гігієни» були націоналістами і виступали проти «відкритого суспільства» з свободою особи і демократією. Ці погляди розділяла значна частина освічених шарів суспільства в Німеччині. Основні євгенічні ідеї, витoki яких містяться в теорії расизму і інших націоналістичних уявленнях, часто підтримувалися інтелектуалами, стурбованими біологічним майбутнім людства. Подібні погляди в Німеччині проповідували націонал-соціалісти. У 1931 р. за два роки до приходу Гітлера до влади, німецьке суспільство расової гігієни додало слово «євгеніка» до своєї назви. Незабаром все, що робилося в цій області, стало ототожнюватися з нацистською ідеологією.

Провідні фахівці з генетики людини в Німеччині так чи інакше були пов'язані з тим, що ця наука була поставлена на службу нацистської держави. Відомі учені, такі, як Фішер, Ленц, Рюдін і фон Фершуер,

прийняли прихід до влади нацистів і, принаймні ззовні, нацистську філософію. Звичайно, пропагандою нової расової гігієни займалися, в основному, члени нацистської партії, а не учені, проте такі люди, як Фішер і фон Фершуер, брали участь в розповсюдженні нацистської ідеології. Євреїв оголосили «чужорідним генетичним елементом», від якого слід було очистити німецький народ. У 1933 р. вже був введений закон про стерилізацію, і для осіб з обширною групою захворювань, які вважалися спадковими, стерилізація була оголошена обов'язковою. У той час були установлені спеціальні суди, у функцію яких входила інтерпретація закону простерилізацію. Закони, що передбачають добровільну стерилізацію за євгенічними свідченнями, приблизно в цей же час були також введені в Скандинавських країнах.

Нещодавно на підставі архівних документів почато дослідження з метою дати правильну оцінку ролі німецьких фахівців з генетики людини в посиленні радикалізму і крайніх проявів нацистської філософії. Безперечна роль фон Фершуера і його асистента Менгеле у використанні близнюкового і інших генетичних методів в концентраційному таборі смерті Аушвіц. У нас немає документів, що свідчать про те, що ці люди хоч якось публічно виступили проти «милосердного убивання» розумово відсталих людей і новонароджених з серйозними природженими дефектами або масового винищування євреїв. На підставі нових історичних фактів, що стали відомими, можна вважати, що фон Фершуер повинен був мати уявлення про ці події, оскільки він продовжував підтримувати контакти з Менгеле і під час піку масових вбивств в Аушвіце. «Остаточне рішення єврейського питання» вилилося у вбивство на початку 40-х рр. майже 6 мільйонів євреїв. Не дивлячись на відсутність даних про те, що фахівці з генетики людини підтримували такий спосіб рішення цієї «проблеми», запропоноване ними наукове обґрунтування нацистського антисемітизму допомогло створити атмосферу, в якій стали можливі масові вбивства. Цей період – одна з найбільш похмурих і скорботних глав історії нелюдяного відношення людини до людини.

Радянський Союз. У Радянському Союзі євгеніка почала своє існування в 20-і рр. з організації **бюро по євгеніці, суспільства євгеніків і євгенічною журналу**. Незабаром виявилася розбіжність євгенічних уявлень з державною ідеологією, і в кінці 20-х рр. дослідження з євгеніки

були припинені. Учені, що займалися подібними дослідженнями, залишили цю область і почали працювати з рослинами і тваринами.

Інтерес до застосування в медицині досягнень генетики людини зберігався довше. У 20-і рр. в Радянському Союзі був організований великий інститут медичної генетики. Його директор Л. Е. Левіт загинув в 30-х рр. У ці ж роки генетика людини була офіційно проголошена нацистською наукою. З приходом до влади в біологічній науці Лисенко всі генетичні дослідження були заборонені, включаючи і дослідження з генетики людини. У цій області взагалі не проводилося ніякої роботи до початку 60-х рр., коли прийшов кінець впливу Лисенко. Відродження генетики людини в Радянському Союзі йшло по шляху розвитку медичної генетики. У 1964 р. був виданий підручник по медичній генетиці Єфроїмсона. У 1969 р. був організований новий Інститут медичної генетики під керівництвом цитогенетика Бочкова. У цьому інституті, а також в інших місцях проводяться дослідження з багатьох напрямів медичної генетики.

Генетика поведінки людини. Як на Сході, так і на Заході продовжуються запеклі дискусії про роль генетичних чинників в детермінації поведінки людини, її інтелекту і особових особливостей. Деякі учені *заперечують можливість впливу генетичних чинників* на нормальну поведінку людини, її індивідуальність і інтелект. У більш-менш явній формі такий погляд на генетику властивий деяким психологам, соціологам і навіть ряду генетиків, стурбованих можливими негативними політичними і соціальними наслідками досліджень з генетики поведінки людини і соціальної біології, мета яких – показати сильний вплив генетичних чинників на інтелект і поведінку в суспільстві.

Ми не згодні з тими, хто заперечує яку б то не було генетичну обумовленість поведінки і соціальних особливостей людини. Проте ми також застерігаємо від легкого ухвалення на віру результатів біометричних порівнянь близнят і інших родичів, коли в такого роду дослідженнях проголошується дуже високий ступінь наслідуваності властивостей особи. Та все ж і біологи, і лікарі вважають, що біологічна різноманітність знаходиться під генетичним контролем, тому було б дивним, якби це виглядало інакше для структури і функції мозку. Відмінності в структурі і функції мозку, мабуть, впливають на інтелект, особові особливості і поведінку. Оцінити, в якому ступені ці властивості

обумовлюються генетично, і зрозуміти біологічну природу таких відмінностей допоможуть майбутні дослідження.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення диференційної психології як науки. Яка мета її вивчення та предмет? Які завдання диференційної психології?
2. Намалюйте структуру диференційної психології.
3. Охарактеризуйте методи диференційної психології. Порівняйте їх між собою.
4. З якими науками диференційна психологія має міждисциплінарні зв'язки?
5. Опишіть основні етапи становлення диференційної психології як науки.
6. Який внесок Ф.Гальтона у розвиток диференційної психології? Яку роль відіграла євгеніка у становленні диференційної психології?

ТЕМА 2. ДИФЕРЕНЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПАРАДИГМА ВИВЧЕННЯ ЛЮДИНИ

План

1. Людина як представник біологічного виду *Homo sapiens*.
2. Організм як чинник індивідуальності.
3. Індивід як формально-динамічна характеристика особистості.
4. Особистість – психологічний носій соціальних властивостей.
5. Індивідуальність – інтегральна біопсихосоціальна характеристика людини.

1. ЛЮДИНА ЯК ПРЕДСТАВНИК БІОЛОГІЧНОГО ВИДУ HOMO SAPIENS

У диференціальній психології поняття «людина», «індивід», «особистість» і «індивідуальність» використовуються найчастіше. Щоб уникнути спотворень і двозначних трактувань, слід чітко визначити їх зміст.

Вихідним, родовим для всієї психології, і для диференціальної зокрема, є поняття «людина». *Людину* розглядають як біологічну істоту, що належить до класу ссавців виду *Homo sapiens*. Саме ця класифікація

встановлює межу при вивченні відмінностей між людиною та іншими живими істотами, зокрема йдеться про так званих вищих тварин.

Інтерпретувати зміст таких відомих понять, як «інстинкт» і «свідомість», «автоматизований поведінковий акт» і «вольовий учинок» тощо досить складно. Проте, навіть якщо немає впевненості в чіткості критеріїв основних відмінностей, за якими можна розмежувати структурно-функціональні особливості організації нелюдських і людських істот, це необхідно зробити. Можна виокремити три групи досить незаперечних відмінностей (Див. табл. 2.1).

Якісний аналіз цих відмінностей є переважно предметом порівняльної психології, соціобіології та психобіології. Диференціально-психологічний аналіз зосереджується на відмінностях у взаємодії зі світом.

Психобіологічний і соціобіологічний аспекти важливі при встановленні детермінант (тобто визначальних чинників) індивідуальних відмінностей, співвідношення спадковості (еволюційно-генетична змінна) і середовища (соціокультурна змінна) в розвитку особистості, з'ясуванні проблеми взаємодії біологічного і соціального в людині.

Таблиця 2.1.

Основні відмінності між людиною і вищими тваринами (за О. Лібіним)

Критерій	Вищі тварини	Людина
Анатомо-морфологічні відмінності	- зачатки прямоходіння у приматів; - менш розвинена структура мозку; - органи відтворення звуків не пристосовані для мовлення	- прямоходіння; - складна мозкова організація (наявність розвинених лобових доль та ін.); - наявність довершеного мовленнєвого апарату
Відмінності в організації психіки	Інстинктоподібна психіка: - не розвинуте понятійне і абстрактне мислення; - у психіці не виділена структура Я як основа свідомості і самосвідомості	Є вищі рівні ментальної ієрархії: - понятійне мислення; - свідомо регуляція; - моральні переживання; - Я-концепція; - світогляд
Відмінності у взаємодії зі світом (як суб'єктів)	Пристосувальна і адаптивна активність на основі переважно автоматизованої поведінки	Усвідомлена конструктивна і перетворювальна активність; наявність культури, мистецтва, творчості; розумне пізнання себе і світу

*Український психолог **Олександр Скрипченко** акцентує увагу на таких якісних відмінностях людської психіки:*

1. Тварина може діяти лише в межах ситуації, що сприймається безпосередньо, а всі здійснювані нею акти обмежуються біологічними потребами, тобто мотивація завжди біологічна. Усі дії тварин спрямовані на задоволення їхніх біологічних потреб. Конкретне, практичне мислення тварин робить їх залежними від безпосередньої ситуації. Лише в процесі орієнтувального маніпулювання тварина здатна розв'язати проблемні завдання. Людина завдяки абстрактному, логічному мисленню може передбачати події, чинити відповідно до пізнаної необхідності – свідомо. Мислення тісно пов'язане з мовленням. Тварини лише подають сигнали своїм родичам з приводу власних емоційних станів, а людина за допомогою мови інформує інших у часі та просторі, передаючи суспільний досвід. Завдяки мові кожна людина може користуватися досвідом, який виробило людство протягом тисячоліть і якого вона ніколи не сприймала безпосередньо.

2. Тварини використовують предмети як знаряддя, але не здатні створити знаряддя праці. Вони не живуть у світі постійних речей, не виконують колективних знаряддєвих дій. Людина створює знаряддя за продуманим планом, застосовує їх за призначенням, зберігає на майбутнє, користується знаряддями спільно з іншими людьми, переймає їх досвід тощо.

3. Відмінність у психіці тварин і людини полягає також в здатності переживати почуття. Тварини також можуть переживати позитивні чи негативні емоції, та лише людина здатна співпереживати в горі чи радості, насолоджуватися картинами природи, переживати інтелектуальні почуття.

4. Розвиток психіки в тваринному світі підкорено біологічним законам, а розвиток психіки людини детермінують суспільно-історичні умови.

І людині, і тварині властиві інстинктивні реакції на подразники, здатність набувати досвід у життєвих ситуаціях, проте привласнювати суспільний досвід, який розвиває психіку, може лише людина.

З народження дитина опановує способи використання знарядь і навички спілкування. Це розвиває почуттєву сферу, довільність, логічне мислення, формує особистість індивіда. Мавпа в будь-яких умовах проявляє себе як представник свого виду, а дитина може не набути

людських рис, якщо її розвиток відбувається не серед людей. Це підтверджують випадки виховання людських дітей тваринами (діти-мауглі).

2. ОРГАНІЗМ ЯК ЧИННИК ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

У біологічному сенсі людина є живою тілесною істотою. Найближчим до цього визначення є поняття *«організм»*, яке охоплює анатомо-морфологічну структуру, фізіологічні і нервові процеси, нарешті, нервову діяльність разом із механізмами роботи органів чуття. У сучасній диференціальній психофізіології та психології особистості поняття *«організм»* тісно пов'язане з такими ознаками як специфіка тілесної організації, біохімічні індивідуальні особливості, нейрофізіологічні основи індивідуальності.

На сучасному етапі розвитку психофізіології виділяють такі взаємопов'язані рівні функціонування організму:

- 1) анатомо-морфологічні особливості людини («загальносоматичні властивості» за Б. Г. Ананьєвим, «макроморфологічний рівень» за В. М. Русаловим);
- 2) нейрофізіологічні особливості нервової системи;
- 3) біохімічні та фізіологічні процеси регуляції життєдіяльності організму.

Б. Г. Ананьєв окремо виділяє білатеральні властивості, що позначаються на симетрії та асиметрії структурно-динамічних характеристиках організму (рухових та сенсорних органах).

Характер зв'язку між цими рівнями може бути не тільки лінійним, а й багатозначним, оскільки вони становлять ієрархію цілісної системи. Аналізуючи зв'язок біохімічних та нейрофізіологічних властивостей, В. С. Мерлін зазначає: «Цей тип зв'язку позначається як багатозначний зв'язок, коли одна й та сама властивість нижчого рівня може бути пов'язана з різними властивостями вищого рівня і навпаки». Зокрема, одні й ті самі індивідуальні особливості крові і тілобудови й обміну речовин можуть спостерігатися у суб'єктів з різними властивостями нервової системи.

В. М. Русалов навіть здійснює спробу встановити ієрархію рівнів біологічної підсистеми: біохімічний, тілесний, нейродинамічний; і приходить до висновку, що «...біологічна підсистема людської

індивідуальності є переважно генетично детермінованою підсистемою, хоча ступінь цієї детермінованості істотно залежить від рівня конституції: найбільша детермінованість характерна для морфологічного рівня, за ним для фізіологічного і дещо менше – для нейродинамічного та психодинамічного рівня».

Важливо відзначити, що поняття «організм» є вихідним у розумінні проблеми утворення характеру та формування особистості й індивідуальності. Особливо ця традиція характерна для вітчизняної психології, яка пояснює поведінку людини через взаємодію зовнішнього середовища та організму (Б. М. Теплов, О. Г. Ковальов). Відтак специфіка організму у структурі індивідуальності полягає в тому, що вона задає біологічні параметри взаємодії людини з середовищем.

Варто розуміти, що людський організм є унікальним у тваринному світі. Оскільки людина володіє другою сигнальною системою, яка здатна блокувати діяльність першої: інстинкти, імпульси.

3. ІНДИВІД ЯК ФОРМАЛЬНО-ДИНАМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ

Індивід – окрема істота, яка презентує окремого представника людської спільності.

Індивідний рівень властивостей – статевозрілі та конституційні особливості, які прийнято вважати безособовими передумовами розвитку суб'єкта. Індивідний рівень відображає природні особливості організації психічних процесів, а особистісний – соціально привнесені.

Поняття «*індивід*» є корінним для центрального в диференціальній психології конструкта «індивідуальність», тому можливе подвійне трактування його позначається на розумінні специфіки індивідуальності теж двояко. Термін «індивід» (лат. *individuum* – неподільний) позначає, з одного боку, єдину нероздільну істоту, яка є одним цілим, а з іншого – окремого представника людської спільноти. Ці якості індивіда потім виявляються на вищому рівні інтеграції суб'єкта – в його індивідуальності – як унікальні, притаманні тільки конкретній людині властивості і як її цілісна характеристика. В обох випадках поняття «унікальність» доповнює поняття «цілісність».

Про індивіда ведуть мову, коли розглядають людину як представника *Homo sapiens*. Російський психолог Олексій Леонтьєв (1903-

1979) зазначав, що у понятті «індивід» виражено дві основні ознаки: неподільність, цілісність суб'єкта і наявність у нього особливих – індивідуальних – властивостей, що вирізняють його серед інших представників того самого виду. Люди і тварини народжуються індивідами, мають індивідуальні генотипічні властивості, які впродовж життя розвиваються і перетворюються, стають фенотипічними (сукупність характеристик, властивих індивіду на певній стадії розвитку). Люди як індивіди відрізняються не тільки морфологічними особливостями, а й психологічними – здібностями, темпераментом, емоційністю.

Індивід: 1) людина як одинична природна істота, представник виду *Homo sapiens*, продукт філогенетичного і онтогенетичного розвитку, єдність вродженого і набутого, носій індивідуально своєрідних рис (задатки, потяги та ін.); 2) окремий представник людської спільноти; соціальна істота, що виходить за межі природної (біологічної) обмеженості, використовує знаряддя, знаки і через них опановує власною поведінкою і психічними процесами. Обидва значення терміна взаємозв'язані й описують людину в аспекті її відособленості.

Найзагальнішими характеристиками індивіда є:

1) цілісність психофізіологічної організації, що вказує на системність зв'язків між різноманітними функціями і механізмами, які реалізують життєві відносини індивіда;

2) стійкість у взаємодії з навколишнім світом, яка визначає збереження основних відносин індивіда з дійсністю, припускаючи гнучкість, варіативність;

3) активність, що забезпечує здатність індивіда до самозміни, діалектично поєднує залежність від ситуації з подоланням її безпосередніх дій.

Індивід – це фізичний носій психологічних характеристик людини (К. Абульханова-Славська вживає поняття «соціальний індивід», щоб відокремити конкретного суб'єкта від соціальної групи), який створює передумови особливостей особистості, але не може принципово детермінувати ті її якості, які є соціокультурними за походженням. За визначенням О. Леонтьєва, особистість – це системна якість індивіда, набута ним у процесі культурно-історичного розвитку і наділена властивостями активності, суб'єктності, упередженості, усвідомленості.

Отже, не кожен індивід розвивається в особистість, а особистість не завжди однозначно визначається своїми анатомо-фізіологічними передумовами. Незбігання індивіда й особистості ілюструє приклад літературних персонажів, що не мають тілесної оболонки, зате наділені конкретними рисами особистості.

4. ОСОБИСТІСТЬ – ПСИХОЛОГІЧНИЙ НОСІЙ СОЦІАЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ

На сучасному етапі дослідники зосереджуються на двох основних групах проблем: джерела виникнення особистісних рис, аналіз складної природи їх детермінації; прагнення зрозуміти особистість як особливий, такий, що не зводиться ні до яких інших рівнів психічної реальності, феномен.

Особистість – особлива якість людини, набута в соціокультурному середовищі у процесі спільної діяльності і спілкування; рівень, що координує всю психічну діяльність і поведінкову активність; соціальне обличчя людини; система ставлень до оточуючого світу, інших людей і до себе.

Деякі дослідники дійшли висновку, що джерела індивідуальної своєрідності організації людської особистості закорінені у специфіці нервової системи, інші – що особистість є соціальним феноменом, ніяк не пов'язаним з організмом. Американський психолог Л. Веккер вважав особистість основним носієм психосоціальних властивостей людини.

Існувала думка, що особистість не пов'язана із організмичним та індивідним рівнями індивідуальності (у сенсі їх впливу на особистісні утворення), однак про зворотний вплив особистості на багато процесів, що відбуваються в організмі, свідчить застосування самонавіювання, аутотренінгу, гіпнозу тощо.

Визначити межу при переході від концепції особистості до розуміння індивідуальності, інтегральної за своєю природою, дуже складно. Можна лише вказати малопомітну грань між процесами інтеріоризації (переходу із зовнішнього у внутрішнє) та екстеріоризації (переходу внутрішнього у зовнішнє), у яких відображається специфіка «власне-особистісного» та «особистісно-суспільного» прояву.

Для пояснення цих фактів у диференціально-психологічному контексті потрібен наступний, інтегральний рівень, який відповідає за

координацію і єдність усіх функціональних підсистем (організм, індивід, особистість) цілісної системи індивідуальності.

5. ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ – ІНТЕГРАЛЬНА БІОПСИХОСОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДИНИ

Поняття «індивідуальність» використовують при аналізі індивідуальних відмінностей та ієрархічної організації психіки людини.

Індивідуальність – це сукупність неповторно своєрідних рис та особливостей людини, що відрізняє її від інших людей, це глибина особистості.

Індивідуальність розглядають як симптомокомплекс, що включає біохімічні, нейрофізіологічні, творчі особливості самовираження. Як правило, поняття індивідуальності ототожнюють зі своєрідністю, неповторністю явища, його унікальністю, несхожістю на інших. Часто поняття індивідуальності використовують для визначення конкретної форми активності в її несхожості на активність інших індивідів.

З аналізом інтеграційних ефектів функціонування індивідуальності (таких як адаптивність, компенсаторність, оптимальність або результативність) пов'язана основна проблематика диференціальної психофізіології та психології, які зосереджені на тому, чим люди відрізняються один від одного. Між загальнолюдськими (універсальними психічними і соціокультурними) закономірностями і тим, як їх інтерпретує неповторне, індивідуальне світосприйняття, існує певна межа. Носієм суб'єктивної реальності (що репрезентує його зовні) є індивідуальність як цілісний феномен, що інтегрує всі рівні внутрішньої і зовнішньої взаємодії, процеси диференціації і координації.

У системі «індивід – особистість» індивідуальність займає найвищу ієрархічну сходинку, адже інтегрує всі оригінально-специфічні зв'язки властивостей особи як індивіда (з позиції його статі, віку, психодинамічних особливостей) та особистості (з позиції унікального життєвого досвіду). Індивідуальність є найбільш узагальненою характеристикою особи, оскільки є «інтегралом усіх рівнів внутрішньої і зовнішньої взаємодії», але водночас вказує на цілісність, унікальність і стійкість людини (О. Г. Асмолов, Б. Г. Ананьєв, Б. М. Теплов, В. С. Мерлін, В. М. Русалов, К. К. Платонов, С. Л. Рубінштейн).

Найбільш суттєвими характеристиками індивідуальності є:

цілісність; системність; ієрархічність елементів. *Цілісність* вказує на інтегральний взаємозв'язок всіх підструктур та елементів, які функціонують як єдиний організм, спрямований на досягнення єдиної мети. *Системність* вказує на унікальну єдність елементів організму, що передбачає узгодженість їх функціонування, закономірності внутрішніх і зовнішніх зв'язків. *Ієрархічність* – чітка структурованість рівнів та елементів системи, які перебувають у певному стабільному стані і координуються за принципами оптимальності та компенсаторності.

Таким чином, *індивідуальність* можна розглядати як таку багаторівневу систему внутрішніх зв'язків, яка забезпечує їх унікальну цілісність, а відтак неповторний життєвий шлях. Важливими для розуміння індивідуальності стає вивчення її ієрархічної структури, характеру зв'язків та механізмів соціальної адаптації й інтеграції.

Неоднозначне розуміння сутності індивідуальності спричинило вироблення кількох підходів до структури індивідуальності. Щоб об'єднати характеристики індивіда і особистості, В. Мерлін запровадив поняття інтегральної індивідуальності, наголошуючи самою назвою, що всі природні та соціальні якості в ній тісно взаємопов'язані. В. Мерлін, на відміну від О. Леонтьєва, не протиставляв індивід них і особистісних рис, а намагався їх підпорядкувати, включивши індивідне в індивідуальність.

В індивідуальності, як вважає С. Нартова-Бочавер, взаємопов'язані всі прояви людини як організму, особистості й носія самосвідомості, причому вони взаємовпливають один на одного, в чому і виявляється здатність саморегуляції. Дещо спрощуючи, можна стверджувати, що темперамент обумовлює завантаження людини і схиляє її до вибору професії, а її цілі й цінності визначає психотип (характерологічні особливості). І незважаючи на те що тканинний склад людини оновлюється (внутрішні зміни), а життя ставить нові завдання (зовнішні зміни), людина не втрачає почуття власного Я - умови цілісності, за порушення якої особистість переживає внутрішні суперечності, конфлікти і може, розщеплюючись, дійти до саморуйнування.

Схематично структуру індивідуальності формують індивід, особистість, зв'язки, що існують між ними. З огляду на неоднорідність різних характеристик індивідуальності можна представити її як триповерхову «будівлю»:

1) *біологічний фундамент особистості* – всі індивідні, формально-

динамічні характеристики (стать, темперамент, задатки здібностей, асиметрія півкуль головного мозку);

2) *предметно-змістові якості* (риса, типи особистості, здібності, стильові характеристики поведінки);

3) *духовно-світоглядні характеристики* (спрямованість особистості, цінності, переконання, погляди, установки).

Нижній поверх (природа) стимулює активність, зумовлену прагненням задовольняти потреби, середній поверх забезпечує засоби діяльності людини (здібності, характер, особливості когнітивних функцій, стильові характеристики), а третій – цілі (спрямованість особистості, особливості самосвідомості, тобто те, для чого здійснюється діяльність). Рівні індивідуальності впливають один на одного (Див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Ієрархічна структура індивідуальності

	Рівень інтеграції	Рівень детермінації
V	Індивідуальність	Біопсихосоціальний
IV	Особистість	Психосоціальний
III	Індивід	Психічний
II	Організм	Фізіологічний
I	Людина	Біологічний

Супідрядність не означає верховенства якогось із «поверхів». Однак нижній – стійкіший у часі, практично не піддається соціальному впливові, середній – сприйнятливіший до виховання, а на третьому рівні біологічного міститься дуже мало, і він наймінливіший (насправді погляди, переконання, цінності людина змінює протягом життя кілька разів).

Загалом, цілісну індивідуальність схематично можна представити як багаторівневе ієрархічне утворення, кожний рівень якого має власну детермінацію, структуру і функції, але, будучи включеним у систему, діє як єдине й неподільне ціле.

Формуванням об'єктивного підґрунтя диференціальної психології займається диференціальна психофізіологія.

Диференціальна психофізіологія – дисципліна, яка вивчає роль усієї сукупності біологічних властивостей, а насамперед нервової системи, в детермінації стійких індивідуально-психологічних відмінностей між

людьми.

У природній організації Я людини закладені потенційні можливості її універсального соціально-діяльного функціонального розвитку. Пізнання рівнів, структури біологічної організації людини, особливостей фізіологічних процесів, функцій і станів, закономірностей їх функціонування тощо – важлива ланка в розкритті механізмів розвитку індивідуально-психологічних властивостей людини. Отже, щоб пізнати індивідуально-психологічні особистості людини, необхідно виявити об'єктивні біологічні основи її індивідуальності.

Питання для самоконтролю

1. Як співвідносяться між собою поняття «людина», «індивід», «особистість» та «індивідуальність»?
2. Охарактеризуйте властивості людини як індивіда.
3. Назвіть взаємопов'язані рівні функціонування організму.
4. Зобразіть схематично структуру індивідуальності.

ТЕМА 3. ВЗАЄМОДІЯ ФАКТОРІВ СПАДКОВOSTІ І СЕРЕДОВИЩА ЯК ОСНОВНА ПЕРЕДУМОВА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ

План

1. Фактор спадковості як обмежуюча умова розвитку організму.
2. Поняття оточуючого середовища.
3. Взаємовплив спадковості і середовища.
4. Тілобудова і поведінка.

1. ФАКТОР СПАДКОВOSTІ ЯК ОБМЕЖУЮЧА УМОВА РОЗВИТКУ ОРГАНІЗМУ

Спадковість складається із сукупності всіх генів, які передаються індивідуу обома батьками під час запліднення. Кожен індивід отримує унікальну комбінацію генів, за винятком однайцевих близнюків. Організм і його гени впродовж життя взаємодіють з середовищем.

Спадковість— здатність організму відтворювати потомство, передавати свої ознаки наступним поколінням, відновлення у нащадків біологічної подібності.

За спадковістю передаються: тип нервової системи, конституція тіла, зовнішні ознаки (колір волосся, очей, шкіри) та власне людські задатки

(високоорганізований мозок, здатність розмовляти, ходити у вертикальному положенні, займатись певними видами діяльності та ін.).

Як умова формування особистості спадковість залежить від генотипу, який визначає анатомо-фізіологічну структуру організму, стадії його дозрівання, будову нервової системи, динамічність нервових процесів. Нервова система містить у собі спадково обумовлені можливості щодо формування потреб, форм поведінки, її здатність навчатися й виховуватися.

Ззовні спадковість виявляється в успадкуванні рис батьків або попередніх поколінь – темпераменту, задатків, рис обличчя, постаті, навіть рухів. За свідченням психологів, вродженими у людини є не готові здібності, а тільки потенційні можливості для їх розвитку – задатки.

Задатки – природні особливості людини, які є передумовою для розвитку індивіда. Вони впливають на швидкість виникнення умовних рефлексів, вироблення навичок, форм поведінки, становлення темпераменту, але самі по собі не зумовлюють особливостей особистості. Якщо немає сприятливих суспільних умов, чи людина не займається відповідною діяльністю, вони взагалі можуть не виявлятися. Щоб стати талановитим художником або композитором, потрібні не тільки природні дані, а й певні умови суспільного життя (наприклад, родина Бахів, у якій було шість поколінь видатних композиторів і музикантів. Їх музичні здібності зумовлені домінантним геном та соціальними умовами – раннім музичним вихованням). Спадково передаються інтелектуальні здібності – основа розвитку розумових і пізнавальних сил. Генетики довели, що люди здатні до необмеженого духовного розвитку завдяки можливостям мозку. Проте інтелектуальний розвиток відбувається лише за активної розумової діяльності. Тому важливо якомога раніше виявляти задатки до різних видів діяльності й створювати відповідні умови для їх розвитку.

Спадковість може бути причиною не лише ранньої обдарованості, а й розумового відставання. Спадковість визначає межі, всередині яких організм може розвиватися. Наприклад, якщо є хімічна розбалансованість або неповнота генів, організм, що розвивається, може мати фізичні аномалії або психічні патології. Проте навіть у звичайному випадку спадковість допускає дуже широкий спектр варіацій поведінки, що є результатом підсумовування норм реакцій різного рівня – біохімічних, фізіологічних, психологічних.

2. ПОНЯТТЯ ОТОЧУЮЧОГО СЕРЕДОВИЩА

Оточуюче середовище включає в себе все: від внутрішньоклітинного до міжклітинного середовища всередині самого організму до масштабних зовнішніх впливів, з якими він зіштовхується від свого зачаття до смерті. Погіршення чи поліпшення стану середовища значною мірою впливає на розвиток людини, її духовну і моральну сферу.

Середовище, що оточує людську особистість, можна умовно поділити на природне (географічне), соціальне і домашнє, кожне з яких відіграє певну роль у розвитку людини. Природне середовище, у тому числі клімат, різноманітні природні умови та ресурси, безсумнівно, впливає на спосіб життя людини і характер її трудової діяльності. Соціальне середовище як сукупність суспільних і психологічних умов, у яких людина живе і з якими постійно стикається, позначається на її розвитку найбільшою мірою. Тому потенційні можливості навколишнього середовища слід уміло використовувати в процесі виховання.

Індивідуальне оточуюче середовище включає в себе всі стимули, на які організм реагує. Тому оточуюче середовище у двох індивідів буде різних, навіть якщо їх помістити в однакові умови.

Пренатальне середовище може суттєво вплинути на розвиток індивіда. Зміна у харчуванні, секреції залоз та інших параметрів фізичного стану матері може спричинити суттєвий вплив на розвиток ембріона. Доведено, що багато функцій розвиваються у нього ще до народження. При цьому необхідно брати до уваги можливість впливу на розвиток плоду температурних та інших змін в оточуючому його середовищі.

3. ВЗАЄМОВПЛИВ СПАДКОВOSTІ І СЕРЕДОВИЩА

У кожному прояві активності людини можна знайти щось від спадковості, а щось від середовища, головне визначити міру та зміст цих впливів.

Ділення поведінки на інстинкти та навички, що відповідає «вродженій поведінці» та «набутій поведінці», передбачає виняткову дію або спадковості, або оточуючого середовища в рамках даної діяльності. Однак спадкові та набуті фактори не можна так розводити і поведінка не може розділятися на ту, яка успадковується, і на ту яка набувається.

В інших теоретичних концепціях припускається, що кожна якість індивіда та кожна реакція залежить від спадковості та оточуючого

середовища (накопичувальна теорія).

Спадковість та оточуюче середовище також можуть взаємодіяти: їхні дії не є накопичувальними чи доповнюючими; природа та ступінь впливу кожного фактору залежить від внеску іншого. Будь-який фактор оточуючого середовища матиме різний вплив, в залежності від специфіки спадкового матеріалу. Так само і спадковий фактор діятиме по-різному в умовах різного оточуючого середовища.

Середовище та спадковість мають складні специфічні взаємовпливи.

Трактування спадковості і середовища у диференціальній психології

Теорія диференціальної психології, не заперечуючи внеску середовища і спадковості у формування і прояв індивідуальних відмінностей психіки, намагається уточнити ці поняття. Спадковість тепер розуміють ширше: це не просто окремі ознаки, що впливають на поведінку (наприклад, властивості нервової системи, як вважали протягом тривалого часу), а й вроджені програми (граціалізація, репродуктивна, територіальна поведінка та ін.). Програми соціальної поведінки, кількість яких постійно збільшується, вивчає соціоетологія – наука про біологічні основи соціальної поведінки. Особливість програм соціальної поведінки полягає в тому, що траєкторія їх розвитку передбачена; програма містить у собі і час її «запуску», і послідовність критичних пунктів. Під контролем генотипу перебувають всі ознаки організму – морфологічні, біохімічні, фізіологічні аж до параметрів вищої нервової діяльності у тварин і людини.

Розуміння середовища теж змінилося. Це не просто низка змінних стимулів, на які індивід реагує протягом усього життя – починаючи від повітря та їжі й закінчуючи умовами освіти і ставленням товаришів. Це радше система взаємодій людини і світу. ***Ознаками середовища є (за М. Черноушек):***

- відсутність фіксованих меж у часі і просторі (тобто воно є фоном людського буття);
- вплив на всі почуття відразу;
- надання не тільки головної, а й другорядної (периферійної) інформації;
- наявність більшого обсягу інформації, ніж люди здатні сприйняти;
- тісний зв'язок із діяльністю;

- наявність не лише матеріальних особливостей, а й психологічних і символічних значень;

- вплив середовища як єдиного цілого.

Людина одночасно існує в кількох середовищах.

Сучасний американський психолог У. Бронфенбреннер у книзі «Екологія людського розвитку» представив екологічне середовище як систему таких концентричних структур:

1) **мікросистема** – структура діяльностей, ролей і міжособистісних взаємодій у конкретному оточенні. Навіть для двох близнят середовище розвитку не буде ідентичним, бо до них ставлять різні вимоги, різні очікування, одного з них неминуче призначають старшим, а другого – молодшим тощо;

2) **мезосистема** – структура взаємовідношення двох і більше середовищ (сім'я і робота, домашнє оточення і група однолітків). Наприклад, якщо брат і сестра ходять в одну школу, але сестрі дозволяють приводити додому подруг, а братові – ні, мезосистема їхньої життєдіяльності відрізнятиметься;

3) **екосистема** – середовище, у просторі якого відбуваються значущі події (коло спілкування). Так, діти можуть ходити в одну й ту саму школу, але при цьому коло однокласників може бути значущим для одного і байдужим для іншого, у якого всі важливі життєві події відбуваються, наприклад, у драмгуртку;

4) **макросистема** – субкультура (цінності, закони і традиції, яких дотримується людина). У. Бронфенбреннер вважає, що макросистема відіграє вирішальну роль у способі життя людини, підпорядковуючи собі всі «внутрішні» системи. Наприклад, якщо в країні не заохочують народжуваність і не надають відпустку для догляду за дитиною, то дитині бракуватиме материнської уваги, а мікро-, мезо- і екзосистеми не зможуть це компенсувати. З іншого боку, незалежно від конкретних зовнішніх умов, основні складові способу життя і світогляду зберігаються в субкультурі.

На думку У. Бронфенбреннера, середовище має два основні виміри: види діяльності, до якої була залучена людина, і характеристики наставників (учителів), яких вона вибирає для себе протягом усього життя. На різних стадіях розвитку людина вибирає і змінює своє середовище, причому з часом роль власної активності у формуванні

середовища постійно зростає.

Сучасна російська дослідниця Валерія Мухіна в поняття «середовище» включає предметний світ, образно-знакові системи, соціальний простір, природну реальність. Виокремлюють ще мовне та освітнє середовища, які є джерелами досягнень людини. Тепер можна вести мову і про віртуальне середовище (Інтернет, комп'ютерна залежність та інші явища стійкого афективного ставлення до об'єктивно неіснуючих явищ). Вплив середовища також охоплює детермінування психічних особливостей географічними умовами – ландшафтом, кліматом тощо (географічний детермінізм), змістом культури і субкультури, необхідними і цінними для суб'єкта речами, нарешті, якістю і формою спілкування людини. Привласнення (персоналізація) вмісту середовища – важливий чинник розвитку особистості і самосвідомості людини.

Однією зі спроб примирення прихильників біогенетичних і соціогенетичних концепцій стала ортогенетична концепція Х. Вернера (ортогенез – альтернативна дарвінізму теорія, за якою розвиток організмів являє собою лише «органічний ріст» у певних, наперед визначених напрямках; еволюцію організмів спрямовують закладені в них внутрішні сили; заперечує творчу роль природного добору в процесі еволюції). Згідно з його поглядами всі організми народжуються з функціями (у тому числі і психічними), зафіксованими на нижній точці їх розвитку. Взаємодіючи із середовищем, вони набувають нового досвіду, який, у свою чергу, закріплюється в нових функціональних структурах, котрі знову визначають мінімум взаємодії, проте вже нової якості. Отже, організація попередніх стадій передбачає, але не містить у собі організацію подальших. Що вища стадія, то частіше ініціатива виходить від індивіда, який стає активнішим, починає маніпулювати середовищем, а не тільки пасивно на нього реагувати. Розширення можливостей суб'єкта виражається у розумінні групових цілей, умінні відгукуватися на відстрочені і заплановані завдання.

Вивчаючи індивідуальні відмінності психіки, важливо усвідомлювати нетотожність понять «середовищ ний» і «соціальний» вплив, «спадкове» і «біологічне», «стійке» і «успадковане». Оскільки змінюється середовище і по-різному розгортаються вроджені програми поведінки, то і психіка людини індивідуалізується протягом усього життя. У ній є ділянки більш варіативні й чутливі до впливу середовища і

відносно стійкі.

Найбільш поширені помилкові стереотипи щодо впливу спадковості і середовища.

Спадковість проти вродженого.

Не все, що є при народженні, відноситься до спадковості, оскільки пренатальне оточуюче середовище може впливати на основні структурні та поведінкові характеристики організму. При цьому спадковість впливає на те, що може проявитися через великий проміжок часу після народження. Наприклад, можна говорити про спадкову схильність до певних хвороб.

Одне з найчастіших різноманітних непорозумінь полягає у змішуванні понять «спадкове» і «вроджене». Твердження, що все наявне при народженні неодмінно є спадковим, виникає внаслідок неточності вживання понять. Словникові визначення таких термінів, як «спадковий», «природжений», «генетичний» і «вроджений» важко розрізнити, тому в науковій і популярній літературі їх часто використовують як взаємозамінні. Вчені вживають ці поняття як синоніми «спадкового», неспеціалісти неправильно інтерпретують їх, пов'язуючи за сенсом з народженням, що присутнє в корені таких слів, як «природжений», «вроджений».

Спадкові чинники можуть впливати на розвиток індивіда фактично протягом усього життя. Спадкова сприйнятливість до різних захворювань, наприклад, може не виявлятися в молодому віці. Навіть на причини смертності впливають спадкові чинники, - отже, спадкові впливи виявляються в будь-якому віці.

Впливи середовища індивід починає відчувати ще в пренатальний період життя. Момент народження – одна з подій у процесі розвитку, який починається із зачаття індивіда і закінчується смертю.

Подібність з батьками.

Схожість та відмінність з батьками може залежати як від спадковості, так і від оточуючого середовища. Проте досягнення батьків не можуть передаватися у спадок дітям. Майбутня мати під час вагітності може впливати на плід тільки за посередництва біохімічних та фізичних факторів, що впливають на нього. Гени постійні від покоління до покоління. Тому гени передаються не тільки від батьків, а й від їхніх попередників. При цьому схожість із батьками може бути продиктована

соціальним фактором, адже діти постійно взаємодіють із батьками, ідентифікуючи і протиставляючи себе їм, що позначається на схожості чи відмінності у їхній поведінці.

Поширена помилкова переконаність у тому, що спадковість припускає подібність на батьків і навпаки. Гени постійні, і вони передаються від покоління до покоління. Їх не «виготовляють» конкретні батьки, а просто передають своїм дітям, а індивід успадковує гени не лише батьків, а й усіх своїх прямих попередників. Ознака, непомітна протягом багатьох поколінь, може почати виявлятися через конкретну комбінацію, наприклад, двох рецесивних (прихованих) генів. Такі приклади є в сімейних хроніках. Найпоширенішим є випадок, коли у двох батьків з карими очима народжується блакитноока дитина внаслідок комбінації двох рецесивних «блакитнооких» генів.

Подібність дитини на батьків може розвинути під час їхніх контактів у пренатальний (відносно матері) і в постнатальний періоди. Постійний взаємовплив, загальні спонуки можуть стати причинами подібності.

Тому жодну подібність між батьками і дитиною не можна вважати спадковою без аналізу її походження.

Успадкування набутих ознак.

Теорія Ламарка про успадкування набутих ознак, хоча й існувала до 20-х років XX століття, проте не отримала свого експериментального підтвердження у генетиці, ембріології. Однак існує точка зору, що батьки можуть передавати своїм дітям фізичні і психічні якості, які вони розвинули в собі, тренуючись і набуваючи життєвого досвіду. Наприклад, якщо батьки закінчили університет, то їхні діти «успадкують» прекрасні інтелектуальні здібності; або якщо батьки захоплюються атлетикою, то в дітей будуть сильніші м'язи. Такі твердження висловлюють також стосовно успадкованості батьківських страхів, інтересів, упереджень, етичних і естетичних стандартів, професійної майстерності тощо.

Доведено, що не успадковуються батьківські інтереси, страхи, етичні та естетичні стандарти, професійна майстерність. Дітям передається тільки те, що є у генах. Гени дуже стійкі до зовнішніх дій, і чинників, здатних впливати на них, дуже мало. Радіація, алкоголь можуть ушкоджувати цитоплазму репродуктивних клітин, діючи на розвиток дитини, але не призводять до успадкованих змін, тим паче впливи на гени неспроможні передати інтерес, наприклад, до класичної або до

авангардистської манери малювання.

Спадковість, навколишнє середовище і мінливість.

З одного боку, існує переконання, що, якщо щось виявилось як спадкове, то його вже нічим або майже нічим не замінити. Однак спадкові захворювання не є ані неминучими, ані невиліковними. Їх можна запобігти і виліковувати. Існує мало спадкових ознак, які не можуть бути зміненими відомими чинниками навколишнього середовища. Такими незмінними ознаками є група крові, колір очей.

З іншого боку, є думка, що ознаки або відмінності між індивідами, що відносяться до впливу навколишнього середовища, можна легко змінити, що вони швидкоплинні, штучні і навіть нереальні. Неправильно вважати, що стійкими є тільки спадкові властивості; набуті властивості теж можуть бути стійкими.

Ще наївніше вважати, що впливи на вагітну жінку можуть позначитися на її дитині (побутові пояснення так званих «родових відмітин»; марновірство, що у чоловіка можуть бути густі брови, якщо його матір під час вагітності налякала волохата собака; переконання, що коли відвідувати концерти – дитина полюбить музику).

На розвиток плоду можна вплинути лише побічно, через біомеханічні дії: через кров мати може передати плоду токсичні речовини, хвороботворні бактерії; на розвитку ембріона позначається загальний рівень метаболізму в материнському організмі, її харчування, стан ендокринної системи. Отже, емоційне збудження, пережите під час вагітності, може впливати на плід опосередковано – через хімічні зміни в материнській крові.

Існує також переконання, що, якщо властивість виявилася спадковою, то її не можна змінити. Це неправильно, оскільки спадкові захворювання, наприклад, не є ні неминучими, ні невиліковними – їм можна запобігти, вони піддаються лікуванню. Багато якостей, отриманих у спадок, можна скоригувати такими чинниками середовища, як дієта, вправи або освіта; дуже мало спадкових ознак (група крові і колір очей) не можна змінити.

Не всі стійкі властивості людина набуває спадково. Наприклад, олігофренія, яка не піддається лікуванню, спричинює пренатальна мозкова травма.

Однак відмінності, що виникли під впливом навколишнього середовища, теж не можна ігнорувати або відкидати, бо вони стійкі і

формують індивідуальність. Зокрема, якості характеру і навички, які сформувалися в людини до дванадцяти років, теж дуже важко змінити.

4. ТІЛОБУДОВА І ПОВЕДІНКА

Взаємозв'язок між тілобудовою і психологічними властивостями відноситься до причинного аналізу поведінку, до теорій, що трактують якості людини, а також до практичних проблем їх оцінки. Псевдонаукові теорії, такі як *френології* і *фізіономіка*, так само як і більшість побутових стереотипів, ґрунтуються на проголошенні залежності між зовнішністю, з одного боку, і розумовим розвитком або рисами особистості – з іншої. Якби вони не були помилкові, люди продовжують вірити в них, спираючись на окремі випадки й ігноруючи приклади, що спростовують їх; намагаючись перенести закономірності, притаманні людям з патологічними відхиленнями, на людей нормальних; піддаються впливам соціальних стереотипів, коректуючи під впливом думки інших сприйняття самого себе. Зокрема, *френологія* намагалася з позицій вульгарного матеріалізму встановити зв'язок між анатомічними особливостями будови черепа та характерологічними особливостями людини.

Кореляція між фізичними і психологічними якостями можуть показати, що фізичні параметри (неврологічні розлади, порушення діяльності залоз або психосоматичні розлади) впливають на поведінку, або що поведінка (вправи по розвитку м'язів) впливає на фізичний стан (психосоматичні розлади).

Патологічні стани можуть впливати на поведінку по-різному. Важкі розумові або емоційні розлади (кретинізм, параліч, біла гарячка) виникають як прямий наслідок зниження активності залоз або порушення мозку. У випадку шизофренії дані свідчать про наявність відповідних фізичних корелятивів, але причинні механізми невідомі. Принаймні в деяких випадках емоційні та інтелектуальні розлади можуть бути чисто функціональними, не пов'язаними з певною органічною патологією.

Відмінною вважається зовнішність маніяка, хоча досвід показує, що маніяків ловлять довго саме тому, що їхня зовнішність ні в кого не викликає підозри.

Дослідження школярів показали наявність слабо вираженої тенденції до того, що різноманітні фізіологічні розлади зазвичай частіше поширені серед учнів з низькими розумовими здібностями. Існують дані, що дозволяють припустити, що така залежність повністю чи частково є

наслідком соціоекономічних відмінностей. З іншого боку, тривалі або важкі захворювання призводять до соматопсихологічних наслідків.

Фізіологічні фактори. Ці фактори ще недостатньо досліджені.

Сенсорні дефекти (глухота, сліпота) утруднюють інтелектуальний розвиток, обмежують контакти з оточуючим середовищем. Сучасні техніки спеціальної освіти дозволяють подолати ці обмеження. Глухота для дитини є більш серйозним дефектом, ніж сліпота, оскільки слух відіграє важливу роль у розвитку мови.

Анатомічні зміни. Величина голови і тіла показує значимі позитивні, але низькі кореляції з розумовими здібностями. Черепний індекс (що вказує на форму голови) нейтральний щодо здібностей. Ніщо не говорить на користь існування взаємозв'язок між рисами особистості та параметрами обличчя або рук.

Теорія Ломброзо. Френологія. Проведені дослідження зовнішнього вигляду і поведінки показують відсутність достовірних і практично значимих відношень між фізичними особливостями й особистісними властивостями. Хоча у нас люди сприймають одне одного за зовнішністю.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сучасне розуміння спадковості та середовища?
2. Які найбільш поширені помилкові стереотипи щодо впливу спадковості і середовища?
3. Чи існує залежність між зовнішністю і розумовим розвитком або рисами особистості?

ТЕМА 4. АСИМЕТРІЯ ПІВКУЛЬ

План

1. Визначення поняття «асиметрія півкуль».
2. Функції лівої і правої півкулі
3. Формування асиметрії в онтогенезі.

1. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «АСИМЕТРІЯ ПІВКУЛЬ»

Однією з найважливіших індивідуальних властивостей є **функціональна асиметрія і спеціалізація півкуль** – **характеристика розподілу психічних функцій міжправою і лівою півкулями.** Це фундаментальна закономірність роботи головного мозку не лише людини, але й тварини

Процес становлення **асиметрії** називається **латералізацією**. Асиметрія є властивість всього живого, виявляючись по-різному – в тропізмах, напрямках загортання молекулярної спіралі і т.д. Явище асиметрії в живому світі називається *хіральністю*. У фізіології тварин використовують поняття «**лапість**» (аналогічно «рукості»), і спостереження показують, що у ссавців також всі парні органи мають той або інший ступінь асиметрії, існують домінуючі (ведучі) і підлеглі кінцівки.

Враховуючи раннє привчання дітей до праворукості, практичні психологи іноді пропонують орієнтуватися на критерій «ногості» для визначення провідної півкулі.

Церебральне домінування і домінування руки (вуха, ока) зв'язані звичайно *контрлатеральними* відносинами (тобто при провідній правій руці за мову відповідає ліва півкуля). Але іноді вони знаходяться і в *іпсілатеральних* відносинах (розташовані на одній стороні тіла). Не існує і абсолютного домінування – у кожної людини спостерігається індивідуальне поєднання церебрального домінування, домінування руки, ноги, ока і вуха. Зустрічаються люди, що в рівній мірі володіють правою і лівою рукою, – їх називають **амбідекстрами**. Ліворукість іноді завдає людині незручностей, проте вона може мати різне походження, і тому виховання і навчання ліворуких дітей повинно ґрунтуватися на даних нейропсихологічного обстеження.

Правші складають біля 90% всіх людей. Вченими встановлено, що серед звичайних людей «чисті» правші, тобто ті, які мають одночасно ведучими праві руку, око і вухо, складають близько 30%. Домінування правої руки існувало вже у печерних предків.

В цілому дані про прояви ліворукості коливаються між 4,3% і 7%. Багато авторів відмічають більшу вираженість ліворукості серед чоловіків, а також серед транссексуалів і гомосексуалів. Є дані про різну частоту лівшів в різних регіонах Землі. Так, в Голландії ліворукість встановлена в 11,2%, а в Росії – у 6,7%.

У теперішній час встановлений ріст ліворукості, що пов'язують як з покращенням акушерської та лікарської допомоги новонародженим, що зменшує летальність дітей, народжених з мозковою патологією, яка пов'язана з вірогідністю компенсаторної ліворукості в подальшому та зі

зниженням соціального тиску на ліворуких (зокрема, відхід від переучування).

2. ФУНКЦІЇ ЛІВОЇ І ПРАВОЇ ПІВКУЛІ

Церебральне домінування по функціях – це не стан, а процес, який здійснюється протягом всього життя людини. Якщо на ранніх етапах вивчення асиметрії використовувалися в основному дані клінічної практики, то з появою нових методів (зокрема, методу *дихотичного прослуховування*) було встановлено, що будь-яка **психічна функція здійснюється завдяки спільній роботі обох півкуль**, причому її анатомічний субстрат представлений двічі – в *правій півкулі образний, конкретний рівень здійснення функції, а в лівій – абстрактний, вербально-логічний*. І якщо спочатку був відмічений лише принцип **домінантності** для мовних функцій, то тепер говорять про різні стратегії переробки інформації: ліва півкуля здійснює її послідовно, аналітично, права – паралельно, синтетично (Див. табл. 4.1).

Ліва півкуля звичайно відповідає за операцію вербально-знаковою інформацією, читання і рахунок, *права* – за оперування образами, орієнтацію в просторі, розрізнення звуків і мелодій, розпізнавання складних об'єктів, продукування сновидінь.

Оскільки *лівопівкульне мислення* аналітичне, воно діє, здійснюючи ряд послідовних операцій, внаслідок чого складається внутрішньо несуперечлива модель світу, яку легко закріпити в знаках і словах.

Правопівкульне мислення просторово-образне, симультанне (одномоментне) і синтетичне, що дає можливість одномоментного схоплювання різномірної інформації. Підсумком функціонування правої півкулі є багатозначність, яка, з одного боку, є основою творчості, а з іншого – утруднює розуміння між людьми, оскільки заснована швидше на символах, ніж на значеннях.

У чоловіків асиметрія виражена сильніше, ніж у жінок, що, мабуть, і обмежує у них можливості компенсації і навчання.

Домінування півкуль у здійсненні тієї або іншої функції не є фіксованою, а залежить від змісту діяльності, при зміні якої можливе не тільки згладжування асиметрії, але навіть зміна знаку на протилежний. Воно зазвичай визначить найрозвиненішу область психічного – так, у *правопівкульних* краще розвинені **емоції та інтуїція**, *лівопівкульних* –

сприйняття і мислення, проте і ті, і інші здатні включати різні півкулі, а саме поняття «правопівкульність» не означає, що центр мови обов'язково знаходиться справа – воно лише підкреслює факт, що найбільш залученою є права півкуля.

Таблиця 4.1

ФУНКЦІ ЛІВОЇ І ПРАВОЇ ПІВКУЛЬ

Ліва півкуля	Права півкуля
Логічне мислення Вербальний інтелект Математичні розрахунки Довільне запам'ятовування Аналітичні тенденції сприймання Аналітичність мислення Усне мовлення Центр позитивних емоцій Прогнозування майбутніх станів Розмір прози і поезії Ритм музики Свідоме Права рука Праве вухо Праве око Читання і письмо Рухова сфера Інтерпретація міміки і жестів Запам'ятовування імен, слів Вербальне мовлення Сприймання Мислення Пам'ять на слова і числа Повторення Неспонтанне мовлення	Образне мислення Невербальний інтелект Образна пам'ять Мимовільне запам'ятовування Синтетичні тенденції сприймання Синтетичність мислення Метафоричний смисл мовлення, інтонації, почуття гумору Центр негативних емоцій Взаємодія з актуальними подіями Звуковисотні співвідношення Тембр і гармонія в музиці Підсвідоме Ліва рука Ліве вухо Ліве око Орієнтація у просторі Чуттєва сфера Розпізнавання міміки і жестів Впізнавання облич Невербальне мовлення Продуктування сновидінь Музичний слух Емоції Інтуїція Пам'ять на форму і музику Спонтанне письмо Спонтанне мовлення Творча діяльність
Детермінує II тип сигнальної системи (за І. П. Павловим) З лівою півкулею пов'язані шизоїдність, психастенія	Детермінує I тип сигнальної системи (за І. П. Павловим) З правою півкулею пов'язані істероїдність, емоційна лабільність

Залежно від співвідношення домінуючих і підлеглих функцій формується і структура особистості в цілому, про що писав *К.Г.Юнг*, причому підлегла функція часто виявляється найсильнішою, її важче контролювати, тому що людина у відносинах зі світом звикла опиратися на інші інформаційні канали і тут виявляється беззахисною. Так, наприклад, математик-програміст, який звик взаємодіяти зі світом «лівопівкульно», може абсолютно не контролювати власні емоції і легко впадати в стан закоханості або афекту. У близнюкових парах зазвичай один опирається на знакову інформацію, інший – на символічну; домінування визначає і зміст типових неврозів (чи виникають вони у сфері уявлень або почуттів).

У праворуких людей під великим контролем знаходяться м'язи правої сторони тіла, так що приховані емоції частіше можуть бути помічені на лівому профілі лиця. Оскільки в нашій культурі переважає праворукість, зрозуміло, недостатність у чому в більшості сучасних людей.

3. ФОРМУВАННЯ АСИМЕТРІЇ В ОНТОГЕНЕЗІ

Зовсім нещодавно асиметрію півкуль визначали як унікальну особливість мозку людини, що виникла в антропогенезі у зв'язку з появою мови і праворукості. Зараз, проте, з таким розумінням погодитися важко. Існує декілька теорій, що пояснюють становлення асиметрії:

- так, згідно концепції *еквіпотенціальності півкуль*, спочатку півкулі абсолютно ідентичні відносно всіх функцій, у тому числі і мовної. На користь цього свідчать дані про високу пластичність мозку і взаємозамінності симетричних відділів мозку на ранніх етапах його розвитку;

- згідно ж концепції *прогресивної латералізації*, спеціалізація півкуль існує вже з моменту народження дитини. У праворуких вона виявляється у вигляді запрограмованої здатності нервового субстрату лівої півкулі знаходити здатність до розвитку мовної функції і одночасно визначати діяльність провідної руки. Це підтверджується відмінностями в будові майбутніх мовних зон задовго до того, як мова формується.

Формування півкуль відбувається не синхронно, що відповідає змісту навиків і умінь, яких мають в своєму розпорядженні діти. Так, наприклад, мова розвивається дуже швидко в ранньому дитинстві, і **від 3**

доб років спостерігається прискорений розвиток лівої півкулі, після чого настає уповільнення. А права півкуля в ранньому дитинстві дещо відстає в дозріванні, і починає наздоганяти ліву в період від 8 до 10 років; остаточне оформлення домінування здійснюється до підліткового віку.

До теперішнього часу внесок спадковості і середовища у формування асиметрії визначений не повністю. Так, було знайдено, що асиметрія півкуль – звичне явище не тільки у сучасної людини, але і у людиноподібних мавп, причому найбільш значна вона у області скроневих часток (у лівій півкулі область між звивиною Гешля і Сильвієвою борозною звичайно має істотно великі розміри).

Нещодавно виявлена асиметрія у новонароджених і плодів. У теперішній час відомі роботи по визначенню пренатальних ознак функціональної асиметрії, якими є правостороння перевага повороту голови плода, ссання великого пальця ведучої руки. Описано ранні постнатальні ознаки латеральності, що виявляються в асиметрії колінних і хапальних рефлексів, початкових крокових рухів тощо. Варто додати, що існують здогадки, що показником домінантності руки можуть служити і переважаюче спонтанне розташування немовля в позі «фехтувальника». Тут детермінантою є те, в яку сторону спрямовується голова і рука немовля (вправо чи вліво).

Застосування методу дихотичного прослуховування дозволило відзначити асиметрію вже у новонароджених, що по-різному реагують на мовну і немовну інформацію. А використання ЕЕГ показує зміну спектральних характеристик активності їх головного мозку залежно від якості стимуляції (мова – ліва півкуля, музика – права).

Фонемний аналіз мови також виражається асиметрично вже на ранніх стадіях онтогенезу. Таким чином, в психофізіології робиться висновок про те, що домінантність лівої півкулі по мові *потенційно фіксована*, тобто існує нервовий субстрат, пристосований для переробки певного типу інформації – швидкої послідовності дискретних одиниць, що і складає основу мови. Проте анатомічна схильність ще не означає остаточною фіксованості функцій (пригадаємо теорію ортогенезу). Тому що подальший досвід може визначити і ступінь асиметрії, і навіть зміну знаку домінування на протилежний.

Домінантність по мові остаточно оформляється у процесі психічного розвитку людини. До теперішнього часу терміни її становлення

визначаються як **вік п'яти років**, що обмежує і критичний період оволодіння мовою. А ступінь асиметрії залежить ще і від мовного стимулювання, який здійснюється в цей час, що сприяє закріпленню початкової схильності до домінування. На ранніх етапах онтогенезу існує високий ступінь реорганізації усередині півкуль і між ними, тому до п'яти років можна говорити не про еквіпотенціальність півкуль, а швидше про підвищену чутливість до адекватної стимуляції, яка і сприяє наростанню функціональної асиметрії. В той же час це період високої здатності компенсації. Так, наприклад, перинатальні пошкодження, аж до повного видалення півкулі, не позначаються на оволодінні дитиною мовою (афазія виникає тільки в тому випадку, якщо порушення торкнулося субстрата вже сформованої функції). У дорослих і літніх людей хірургічне втручання і органічні пошкодження також можуть компенсуватися.

І оскільки все ж таки простежується виразний зв'язок між церебральним домінуванням і домінуванням руки, то дослідження проводилися і в цій області. Походження (точніше, оформлення) ліворукості пов'язують з дією трьох груп факторів:

- 1-середовища (включаючи культурні),
- 2-генетичних,
- 3-патологічних.

Моделі успадкування рукості:

I. Одна із перших генетичних моделей успадкування рукості спиралася на закон *Менделя* і припускала, що ця якість визначається дією одного гена. Проте було знайдено, що майже половина дітей двох ліворуких батьків виявляють сяправорукими, що суперечить даній моделі.

II. Інша модель (*М. Аннет*) заснована на тому, що рукість є функцією двох генів, один з яких визначає локалізацію центрів мови (L – в лівій півкулі і домінує, l – в правій півкулі, рецесивний), а інший визначає, якою рукою керуватиме мовна півкуля–контрлатеральною або іпсілатеральною (відповідно C та c).

III. І нарешті, третя модель (*Дж. Леві і Т. Нагілакі*), заснована на гіпотезі про існування окремого гена «правостороннього зрушення» і його рецесивного алеля. Наявність цього гена забезпечує початкову схильність людини до того, щоб у неї домінувала права рука, а центр мови розташовувався в лівій півкулі. Таким чином, даний ген визначає не

тільки рукість, але і церебральне домінування. Остання модель в найбільшій мірі охоплює факти, накопичені в області вивчення асиметрії.

Дослідження асиметрії ще раз продемонструвало внесок генетичних факторів в онтогенетичні процеси: спадковість визначає норми варіативності, а зміст актуальної ситуації – конкретний розподіл домінування.

Питання для самоконтролю

1. Що передбачає поняття «асиметрія півкуль»?
2. Які функції лівої і правої півкулі?
2. Як формується асиметрії в онтогенезі? Які фактори на неї впливають?

ТЕМА 5. ТЕМПЕРАМЕНТ ЯК ФОРМАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЙНА ОСНОВА ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

План

1. Темперамент як властивість індивідуальності.
2. Конституційні теорії темпераменту.
3. Психологічні теорії темпераменту.

1. ТЕМПЕРАМЕНТ ЯК ВЛАСТИВІСТЬ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Поняття «темперамент» виникло ще у давньогрецькій медицині внаслідок спостережень і роздумів над тим, чому одні хворі наділені великою силою опору, а інші легко піддаються захворюванням; чому деякі видужують швидко, інші поволі; чому одні й ті самі ліки від тієї самої хвороби одній людині допомагають, іншій – ні (звідси гіппократівський принцип – лікуйте хворого, а не хворобу); чому одна й та сама хвороба неоднаково протікає у різних людей тощо.

Поясненням природи темпераменту займались представники *гуморальної, конституційної і психологічної теорій*. Темперамент став предметом уваги медиків і філософів раніше за інші психологічні характеристики, але вивчення його було переважно емпіричним, заснованим радше на спостереженні, ніж на достовірному аналізі наукових даних.

Диференціальна психологія зосереджується на дослідженні темпераменту як індивідуально-стійкої системи інваріантних

психобіологічних (формальних) властивостей індивідуальної поведінки, оскільки темперамент (властивості нервової системи):

- основа індивідуально-психологічних відмінностей між людьми;
- інтеграційне утворення, що об'єднує найрізноманітніші властивості нервової системи, які забезпечують увесь спектр психічної діяльності людини від найпростіших психічних процесів (відчуття) до вищих форм буття особистості (творчості);
- центральне формальне психічне утворення, оскільки він є генетично детермінованим, вродженим, стійким у часі, крос-ситуативним;
- тісно пов'язаний з іншими формальними характеристиками індивідуальності (про що свідчать тісні кореляційні зв'язки), які є предметом диференціальної психології;
- інтелектом і когнітивними стилями.

Темперамент (лат. *tempero-змішую*) – вроджена, стійка характеристика індивідуальності, одна з найважливіших структурних одиниць психодинамічної організації психічної діяльності (темпу, ритму, інтенсивності окремих психічних процесів і станів), що показує спосіб реагування на події.

Темперамент є однією з найбільш вивчених індивідуальних характеристик. Існує безліч визначень цієї якості, кожне з них звичайно підкреслює комплексну структуру темпераменту.

Історично однієї з перших *гуморальних типологій* можна рахувати вчення **Гіппократа**(460-377 рр. до н.е.) про чотири рідини і чотири темпераменти людини, що виникло в IV столітті до н.е. Залежно від переваги тієї або іншої рідини в організмі, стверджував Гіппократ, людина має відповідний темперамент:

1. *Сангвінічний* – оптимістичну, життєрадісну вдачу мають ті, у кого більше *крові*;
2. *Меланхоліки* – сумні та пригнічені люди, у яких переважає *чорна жовч*;
3. *Холерики* – дратівливі і збудливі ті, у яких дуже багато *світлої жовчі*,
4. *Флегматики* – апатичні, байдужі люди, що мають більше за інших в організмі *мокроти*.

Давньоримський лікар **Гален**, що жив в II столітті до н. е., вважав, що чотири першооснови темпераменту втілюють чотири субстанції – тверде, рідке, гаряче і холодне.

До теперішнього часу фізіологічні підстави цих класифікацій багато раз спростовувалися, але назви типів темпераменту збереглися.

Природничо-наукову основу теорії темпераменту розробив **І. Павлов** у вченні про типологічні властивості нервової системи тварин і людей. Він виокремив основні властивості нервової системи: силу, врівноваженість і рухливість збуджувального і гальмівного нервових процесів. Із можливих комбінацій цих властивостей доцільно розглядати лише чотири основні, які характеризують чотири типи вищої нервової діяльності. Так «сильний, врівноважений, рухливий тип нервової системи Павлов вважав відповідним темпераменту сангвініка; сильний, врівноважений, інертний – флегматика; сильний, неврівноважений – холерика; слабкий – меланхоліка.

Павлов розумів темперамент як загальну характеристику вищої нервової діяльності, що виражає основні природні властивості вищої нервової системи (зазвичай силу і швидкість). Він застерігав від поширення своїх висновків на поведінку людини загалом і наголошував, що в своїх досліджах обмежувався класифікацією типів нервової діяльності тварин. Надалі психологи розробили теорії темпераменту, які ґрунтуються на різних основах.

І. Кант вважав, що кожний з видів темпераменту (а найчастіше їх виділяли чотири) пов'язаний зі збудженням або послабленням життєвої сили і віднесенням до області відчуттів або діяльності. Так:

- *темпераментами відчуття* є сангвінічний (коли на відчуття виявляється сильна дія, але проникає воно неглибоко) і меланхолійний (при якому відчуття може бути не дуже яскравим, та зате пускати глибоке коріння). Люди з цими типами темпераменту всі найголовніші життєві події швидше переживають емоційно, чим усвідомлюють, і описують також в категоріях почуття;

- що ж до *темпераментів діяльності*, то до них І. Кант відносив холеричний, властивий людям активно-запальним, і флегматичний, що характеризує холонокровних людей. Для представників двох останніх типів всі основні явища поведінкові, через події об'єктивного, а не внутрішнього світу.

Флегматиків І. Кант вважав найбільш адаптованими і продуктивними людьми. З часів І. Канта відчуття, жодного разу не розглядалися як складова темпераменту, рівноправна в порівнянні з діяльністю.

2. КОНСТИТУЦІЙНІ ТЕОРІЇ ТЕМПЕРАМЕНТУ

Е. Кречмер помітив, що залежно від типу тілобудови людина виявляється схильною до одного з психіатричних захворювань. Він виділив основні групи психічних якостей, які складають основний зміст темпераменту: психастезія (надмірне підвищення або пониження чутливості по відношенню до психічних подразників), фон настрою (схильність до веселощів або печалі), психічний тип (прискорення або затримка психічних процесів у цілому і окремо взятих), загальний руховий темп, або психомоторна сфера (рухливість або загальмованість, траєкторія рухів).

Е. Кречмер виділив такі психосоматичні типи (Див. рис. 5.1):

Лептосоматик (грец. Leptos – крихкий, слабкий і soma – тіло) – худий і високий. Має тендітну статуру, високий зріст, пласку грудну клітку і витягнуте обличчя. Індивідів з крайньою вираженістю цих особливостей Кречмер називав астеніками (грец. Asthenes – слабкий). Він холодний, самодостатній, замкнутий (до аутизму), упертий, важко пристосовується до дійсності, нереалістичний і схильний до абстракції. При розладах психіки виявляється схильність до шизофренії.

Пікнік (грец. Pykno – щільний, товстий) – «широка» і важка людина. У неї значні жирові відкладення, кругла голова на короткій ший. Він доброзичливий, товариський, не схильний до самоаналізу, емоції коливаються між смутком і веселощами, любить приймати спонтанні ситуативні рішення.

Атлетик (грец. Athletes – борець) – здоровань з добре розвиненою мускулатурою, високим або середнім зростом, широким плечовим поясом і вузькими стегнами, опуклими лицьовими кістками. Атлетику властивий іксотимічний (грец. Ixos – тягучий) темперамент. Він спокійний, реалістичний, стриманий, мислить прямолінійно, важко пристосовується до зміни обстановки. При душевних розладах може несподівано вибухати, проявляючи схильність до епілепсії.

Диспластик (грец. Dys – префікс на позначення розладу, порушення

і plastos – сформований) – «безформний», неправильний. Індивіди цього типу характеризуються різними деформаціями будови тіла (наприклад, надмірним зростом).

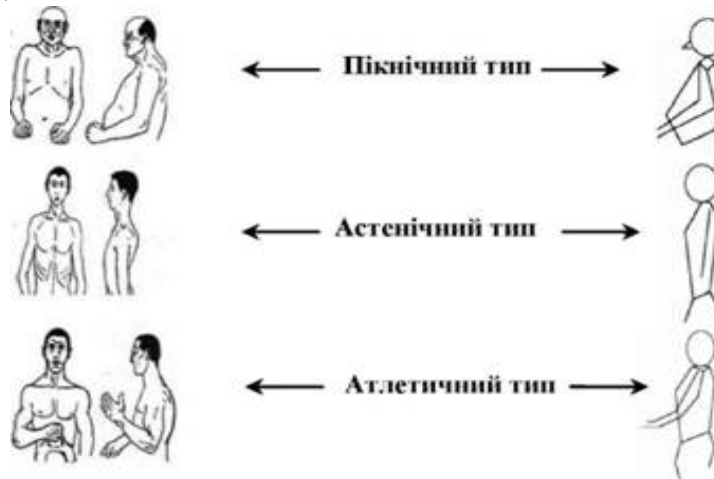

Рис. 5.1. Типи статур за Е. Кречмером

Залежно від схильності до різних емоційних реакцій Е. Кречмер розрізняв шизотиміків і циклотиміків.

Шизотиміки (назва походить від терміна «шизофренія») мають лептосоматичну або астенічну статуру. При розладі психіки виявляють схильність до шизофренії. Замкнуті, схильні до коливань емоцій від роздратування до сухості, уперті, малопіддатливі до зміни установок і поглядів. Тяжко пристосовуються до оточення, схильні до абстракції.

Циклотиміки (назва походить від терміна «циркулярний психоз», або «маніакально-депресивний психоз») є протилежністю шизотиміків. Мають пікнічну статуру. При порушенні психіки виявляють схильність до маніакально-депресивного психозу. Емоції їх коливаються між радістю і печаллю, легко контактують з оточенням, реалістичні в поглядах.

В основу своєї класифікації **Вільям Шелдон** (1899-1977) поклав переважання в людському організмі однієї з тканин ембріона: ендодерми, з якої утворюються органи травлення; мезодерми, з якої складаються кістки, м'язи і легені; ектодерми, з якої утворюються шкіра, волосся, нігті, нерви і мозок. Проаналізувавши 4000 фотографій оголених студентів коледжу і провівши кореляційний аналіз між ознаками зовнішності і 50 поведінковими характеристиками, він запропонував розрізняти такі типи особистості: ендоморфний, мезоморфний і екторморфний (Див. рис 2.2).

Рис. 2.2. Типи будови тіла за В. Шелдоном

Ендоморфний тип (з великим животом, значними жировими відкладеннями на плечах і стегнах, слабкими кінцівками) проявляє схильність до вісцеротонії (лат. viscera - нутрощі і грец. tonos - напруга). Він товариський і поступливий, привітний, любить комфорт, легко виражає свої почуття. У важкі хвилини прагне спілкування. Не любить напруги, а в стані сп'яніння стає чулим і м'яким.

Мезоморфний тип (могутня статура, груди «колесом», квадратна голова, широкі долоні і ступні) схильний до соматотонії (soma - тіло і tonos - напруга). Це люди неспокійні, нерідко агресивні, люблять пригоди. Досить потайливі у почуттях і думках. У поставі й діях цей тип виражає впевненість, складні життєві ситуації прагне вирішувати поведінково, через зміну світу навколо себе. У стані сп'яніння такі люди настирливі й агресивні.

Ектоморфний тип (худорлявий і високий, зі слаборозвиненими внутрішніми органами, худим обличчям, вузькою грудною кліткою, тонкими довгими кінцівками) звичайно відрізняється церебротонією (лат. cerebrum - мозок і грец. tonos - напруга). Це люди загальмовані й інтровертні, нетовариські, потайливі. У їхній поставі відчувається самотність. У важких ситуаціях схильні до самоти. Найпродуктивнішим і щасливим для них переважно виявляється пізній період життя. Під дією алкоголю практично не змінюють своєї звичайної поведінки і стану.

В. Шелдон вважав, що в кожній людині є всі три групи фізичних і психічних властивостей. Відмінності між людьми визначаються переважанням тих чи інших властивостей, що належать до цих груп. Як і Б. Кречмер, В. Шелдон стверджував, що між типом будови тіла і темпераментом є тісний зв'язок.

Типологію В. Шелдона вважають найбільш обґрунтованою і статистично підтвердженою серед конституційних.

3. ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ТЕМПЕРАМЕНТУ

Як розуміє диференціальна психологія еволюційну суть і психологічний зміст темпераменту? Одним з перших звернув увагу на відмінність способів реагування людей відомий німецький психолог **О. Гросс**, який при вивченні психопатій виділив

- *первинні* функції (безпосередні реакції на стимуляцію),
- *вторинні* функції (пов'язані з відновленням витрат, що пішли на первинну функцію).

Типологічні особливості людської поведінки пов'язані із співвідношенням первинних і вторинних функцій, вважав О. Гросс. Так:

- якщо первинна функція інтенсивна, тобто людина реагує глибоко емоційно, то і на відновлення потрібно більше сил, що вимагає наявності тривалої вторинної функції. Тому такі люди повільніше переробляють інформацію і довше її зберігають;

- якщо ж людина реагує не дуже сильно, то і відновити сили вона може швидше; у таких людей швидкість реагування і переключення уваги істотно вища.

Таким чином, формально не використовуючи цих понять. О. Гросс першим звернув увагу на *темпорально-енергетичні* характеристики людської діяльності (пізніше до них зверталися Я. Стреляу, Г. Хейманс).

І. Павлов разом із загальними типами (темпераментом), властивими людині і тваринам, розрізняв спеціальні типи, характерні тільки для людини, оскільки вони відображають співвідношення між першою (образною) і другою (мовно-мислительною) сигнальними системами: художній, розумовий, змішаний.

Художній тип вирізняється яскраво вираженою схильністю до образно-емоційного мислення. Це не означає, що у нього не розвинене словесно-логічне мислення. Люди цього типу надзвичайно гостро, яскраво, повно і безпосередньо сприймають дійсність (вони, наприклад, здатні ясно, іноді до галюцинації, уявляти собі предмети і явища), у них розвинена уява, добре виявлені здатність відтворювати дійсність у художніх образах, картинність мови (що властиво багатьом артистам, художникам, музикантам).

Розумовий тип відзначається підвищеною схильністю до словесно-логічного (абстрактного) мислення, здатністю до аналізу і систематизації, реагування не стільки на конкретні явища, скільки на їх узагальнення.

Перша сигнальна система в нього розвинена, просто абстрактне мислення переважає над образним.

Змішаний тип має ознаки як художнього, так і розумового типів.

Учення про спеціальні типи вищої нервової діяльності обґрунтування і подальшого розвитку в дослідженнях І. Павлова та його учнів не набуло. Тому є розбіжності в думках щодо природи і змісту другої сигнальної системи, а самі думки мають гіпотетичний характер.

У лабораторії Б. Голубєвої довели, що з першою сигнальною системою пов'язані образно-дійовий стиль сприйняття, мислення і пам'яті, лабільність нервової системи і домінування правої півкулі; з другою – вербально-логічний стиль пізнавальної діяльності, інертність нервової системи і домінування лівої півкулі.

Це не означає, що кожен великий художник, артист, письменник, музикант має слабку нервову систему, високу рухливість нервових процесів і переважання збудження над гальмуванням, оскільки тип темпераменту є лише складником унікального внутрішнього світу людини.

І. П. Павлов намагався пояснити природу індивідуальних відмінностей у темпераменті, спираючись на концепцію властивостей нервової системи. В результаті досліджень над тваринами і дітьми було виділено чотири типи нервової системи, які співвідносилися з чотирма класичними назвами типів темпераменту (Див. рис. 5.3).

Рис. 5.3. Типи вищої нервової діяльності

І. П. Павлов виділив три основних властивості нервової системи: силу процесів збудження і гальмування, врівноваженість їх між собою і рухливість цих процесів. Потім дослідження продовжили в лабораторії Б. М. Теплова. Було з'ясовано, що показник *сили нервової системи* вказує

на межі працездатності клітин великих півкуль, здатність витримувати тривале і концентроване збудження або дію надмірно сильного подразника, не переходячи у загальмований стан. *Слабкість нервової системи* характеризується низькою межею працездатності, однак особи зі слабкою нервовою системою володіють високою реактивністю та чутливістю. *Рухливість нервових процесів* – це здатність нервової системи швидко реагувати на зміни в оточуючому середовищі. Це передбачає швидкий перехід від одного подразника до іншого і від збудження до гальмування. Однак повільність нервових процесів – це основа пам'яті та набуття навиків.

Я. Стреляу запропонував вивчати роль темпераменту в пристосуванні людини до умов її життя і діяльності. Виходячи з положення І. Павлова про роль темпераменту в адаптації людини до навколишнього середовища і ґрунтуючись на понятті Д. Хебба про оптимальний рівень збудження, він розробив регулятивну теорію темпераменту. Фундаментальними характеристиками темпераменту, які перебувають в антагоністичних відносинах, Стреляу вважає *реактивність* (величина реакцій людського організму у відповідь на дії, чутливість і витривалість або здатність до роботи) і *активність* (інтенсивність і тривалість поведінкових актів, обсяг виконуваних дій) за певної величини стимуляції. В уявленнях Я. Стреляу про темперамент відсутні характеристики емоційності. *Його теорія має у своїй основі такі положення:*

1. Індивідуальні відмінності формальних характеристик поведінки – інтенсивність (енергетичний аспект) і час (темпоральний аспект) є відносно стабільними.

2. Темперамент характеризує за якостями інтенсивності і часу не тільки людей, а й усіх ссавців.

3. Темпераментні характеристики є результатом біологічної еволюції і тому повинні мати генетичний базис, який разом із впливами середовища визначає індивідуальні прояви темпераменту.

Із дорослішанням індивіда і під дією зовнішніх умов середовища темперамент, вважає Я. Стреляу, частково може змінюватися.

Російський учений *В. Мерлін* досліджував окремі прояви темпераменту – темпераментні властивості. Мерлін вважав, що поняття «темперамент» має бути не передумовою, а наслідком розроблення теорії

темпераменту, тому спочатку слід описати ознаки, за якими можна відрізнити темперамент від інших індивідуальних психологічних особливостей.

Основною ознакою темпераменту він вважав зумовленість його властивостями нервової системи. *Як властивості (характеристики) темпераменту вчений виокремив такі особливості, що:*

- регулюють динаміку психічної діяльності загалом;
- характеризують особливості динаміки окремих психічних процесів;
- мають стійкий характер упродовж тривалого часу;
- перебувають у закономірному співвідношенні, яке характеризує тип темпераменту.

Отже, ознаками темпераменту є його вродженість, стабільність прояву, вплив на динаміку психічної діяльності людини, наявність певного комплексу властивостей, що зумовлює тип темпераменту. Крім того, властивостями темпераменту він вважав особливості емоційно-вольової сфери.

На практиці школа **В. Мерліна** зосереджувалася на вивченні сенситивності, реактивності, активності, співвідношення реактивності і активності, темпів реакцій, пластичності-ригідності, екстравертованості – інтровертованості. Причетні до цієї школи дослідники визначили основні параметри темпераменту (прояви, за якими можна зробити психодіагностичні спостереження без спеціальних засобів діагностики): емоційна збудливість; збудливість уваги; сила емоцій; тривожність; реактивність мимовільних рухів (імпульсивність); активність вольової, цілеспрямованої діяльності; пластичність – ригідність; резистентність (опірність); суб'єктивація (упередженість). Проте не всі ці характеристики можуть однозначно стосуватися темпераменту. Наприклад, збудливість уваги швидше характеризує пізнавальні процеси, а вольова активність і суб'єктивація можуть бути властивостями характеру.

В. Мерлін вважав, що методи дослідження типів нервової системи, які застосовуються, лише встановлюють фактично існуючу сукупність типологічних особливостей, що спостерігається у людини, або стохастичний зв'язок (при використанні статистичних методів на групі людей). Психологічну функціональну взаємозалежність властивостей нервової системи таким шляхом встановити неможливо. Тому існуючі типології нервової системи потребують удосконалення.

Структура темпераменту в теорії В. Русалова. Теоретично обґрунтованою сучасною концепцією, на думку багатьох дослідників, є вчення про темперамент, яке розвиває школа В. Русалова. Згідно з ним, темперамент – психосоціобіологічна категорія, одне з незалежних базових утворень психіки, що визначає багатство змістових характеристик людини. Темперамент не тотожний особистості загалом, яку формує сукупність усіх форм соціальних зв'язків і відносин людини, та індивідуальності. Він формується під впливом загальної конституції під час певних дій, у яких людина бере участь з дитинства. Йдеться про психобіологічну детермінацію, оскільки темперамент задається властивостями нервової системи і виражається в психологічному образі людини.

Від природи людина наділена біохімічними, біомеханічними, нейрофізіологічними та іншими властивостями, на основі яких формується індивідуальний рівень обміну, м'язового розвитку тощо. Ці властивості залучаються до виконання різних видів діяльності – від смоктальних і хапальних рефлексів до гри, навчання та ін. Із дозріванням формуються властиві людині узагальнені швидкість, пластичність, емоційність та інші характеристики темпераменту. Вони не тільки впливають на діяльність, а й визначають межі, оберігають організм від надмірно великого або малого витрачання енергії, зберігаючи його здатність виживати. Отже, основне пристосувальне завдання темпераменту полягає в енергетичному регулюванні. Виходячи з цього розуміння суті темпераменту, темпераментальними проявами можна вважати тільки ті психологічні властивості, які задовольняють певні вимоги. Згідно з теорією В. Русалова, темперамент:

- 1) відображає формальний аспект діяльності і не залежить від її мети, значення, мотиву;
- 2) характеризує індивідуально-типову міру енергетичної напруги і ставлення до світу і себе;
- 3) універсальний і виявляється в усіх сферах життєдіяльності;
- 4) може проявлятися вже в дитинстві;
- 5) стійкий протягом тривалого періоду життя людини;
- 6) високо корелює з властивостями біологічних підсистем (нервової, гуморальної, тілесної та ін.);
- 7) передається спадково.

При створенні теорії темпераменту В. Русалов спирався на вчення П. Анохіна про акцептор дії (функціональну систему породження і

корекції будь-якого поведінкового акту) і дані нейропсихофізіології. Це дало йому змогу трактувати темперамент як систему формальних поведінкових вимірювань, що відображають фундаментальні особливості різних блоків функціональної системи, як її розумів П. Анохін. Якщо розглядати всю людську життєдіяльність як континуум поведінкових актів, то кожний з них можна уявити як структуру з чотирьох блоків: аферентного синтезу (збирання сенсорної інформації всіма каналами), програмування (прийняття рішення), виконання, зворотного зв'язку. Оскільки темперамент і є результатом системного узагальнення біологічних властивостей, то повинна існувати відповідність між блоками теорії функціональних систем і формальними аспектами поведінки людини, тобто складовими темпераменту.

За твердженням В. Русалова, взаємодії з предметним світом (суб'єкт-об'єктна) і світом соціальним (суб'єкт-суб'єктна) мають різне значення і зміст, у зв'язку з чим ці аспекти людської активності можуть мати і різні формально-динамічні характеристики. Тому чотирьом блокам П. Анохіна *відповідають вісім блоків структури темпераменту*.

Перший блок (аферентний синтез) описує ступінь напруженості взаємодії організму із середовищем; другий (програмування) – ступінь складності переключення з одних програм поведінки на інші; третій (виконання) – ступінь швидкості виконання певної програми поведінки; четвертий (зворотний зв'язок) – чутливість до можливого незбігання реального результату дії з тим, який передбачався (акцептором).

Предметна ергічність характеризує бажання, розумової і фізичної напруги, надлишок або нестачу сил; соціальна – відкритість для спілкування, широту контактів, легкість у встановленні зв'язків. Предметна пластичність означає в'язкість або гнучкість мислення, здатність переключатися з одного виду діяльності на інший, прагнення до різноманітності; соціальна – стриманість або розкутість у спілкуванні, широту соціальних програм, природність взаємодії. Предметний темп – це швидкість моторно-рухових операцій, а соціальний – мовно-рухова активність, здатність до вербалізації. Предметна емоційність – ступінь чутливості до розбіжності реального результату і бажаного (висока чутливість до незбігання виявляється у переважанні негативних емоцій, а низька – позитивних); соціальна емоційність характеризує почуття впевненості під час спілкування, емоційну сенситивність, ступінь тривоги з приводу невдач у спілкуванні. Кожен блок позначають якості

темпераменту, що виявляються у сфері предметної і комунікаційної діяльності.

Дослідження ролі середовища та спадковості у формуванні темпераменту виявило сильний материнський вплив на такі його характеристики, як екстраверсія, невротизм і психотизм, тобто найістотніше в структурі особистості (орієнтованість на зовнішній або внутрішній світ, рівень тривожності й психічного здоров'я) передається дитині будь-якої статі переважно від матері. Однак статеві відмінності все ж таки існують: наприклад, м'якість – жорсткість успадковується жінками частіше, ніж чоловіками. Тобто дівчатка більше подібні на своїх матерів за цими ознаками, ніж хлопчики, хоча обидві статі за темпераментом ближчі до матері, ніж до батька. Концепція В. Русалова детально розроблена і має діагностичний метод – опитувальник структури темпераменту (ОСТ).

Питання для самоконтролю

1. У чому можуть проявлятися властивості темпераменту?
2. Охарактеризуйте поняття темпераменту у контексті наукових теорій.
3. Розкрийте залежність між властивостями нервової системи і властивостями темпераменту.
4. Здійсніть психологічну характеристику типів темпераменту.

ТЕМА 6. ДИФЕРЕНЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ХАРАКТЕРУ

План

1. Місце характеру в структурі індивідуальності.
2. Типологія характеру З. Фрейда.
3. Типологія характеру А. Адлера.
4. Типологія характеру Е. Фрома.
5. Типологія характерів К. Хорні.
6. Типологія К. Юнга.
7. Типологія характеру І. П. Павлова.
8. Типологія акцентуації характеру К. Леонгарда.
9. Типи акцентуації в типології А. Є. Лічко і К. Леонгарда.
10. Типологія характеру А. Ф. Лазурського.
11. Формування характеру.

1. МІСЦЕ ХАРАКТЕРУ В СТРУКТУРІ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Характер – індивідуальне поєднання стійких психічних особливостей людини, що обумовлюють типовий для даного суб'єкта спосіб поведінки в певних життєвих умовах і обставинах. Характером називають звичайно своєрідність складу психічної діяльності, що виявляється в особливостях соціальної поведінки особи, і в першу чергу – у відносинах до професії, людей, самому собі.

Піонером в дослідженнях характеру вважається **Теофраст**. У XVIII столітті в Європі також проводилися численні дослідження типології характеру, а *Дж. Ст. Мілль* навіть запропонував виділити як особливу науку *етологію* (тому що з часів Теофраста характер називали **етос**). Якщо мати на увазі, що етика – це наука про добро і зло, то ми вже одержуємо вказівку на той сенс, який із самого початку вкладався в обговорюване поняття – *характер розкриває і обмежує міру особистої відповідальності людини, він визначає ті вчинки, якими людина може управляти* (на відміну від темпераментних проявів, змінити які людина практично не може).

До теперішнього часу поняття «характер» визнане дискусійним. Деякі психологічні течії взагалі відмовляють цьому поняттю в праві на існування, а з більшості зарубіжних довідкових видань і досліджень воно просто виключене. Чому це відбулося? По-перше, спостерігається *тенденція ототожнювати характер з особою в цілому*, на думку багатьох психологів, більш вивченої і включаючої прояви характеру. По-друге, *характер по феноменології багато хто відносить до області етики*, і тим самим включення його в систему психології визнається незаконним. По-третє, *виражаються сумніви в можливості вивчення характеру як самостійного явища* взагалі. Нагадаємо, що англійське *character* означає «особу», «персонаж».

Г. Олпорт, один з творців Его-психології, декілька тавтологічно, але виразно писав: **характер – це оцінена особистість, а особистість – неоцінений характер**. Тобто при самому без оціночному ставленні до людини її характер концентрує в собі те, що вона може *контролювати, змінювати і розвивати*. Дійсно, характер формується впродовж життя людини, і, у загальних рисах складаючись до підліткового віку, він

змінюється під впливом виховання і самовиховання. Таким чином, характер, на відміну від темпераменту, може підлягати етичній оцінці.

У вітчизняній психології завжди підкреслювалося, що *«хребет характеру» складає воля – стійкість в діях, принциповість, взаємовідношення інтелекту і особи, наявність життєвих цілей.* За кордоном, також відзначаючи елемент характеру, пов'язаний з самоконтролем і саморегуляцією, як синонім іноді вживають поняття *«Сила Я», «Сила Над-Я».* Якщо не завжди можливо визначити поділ між проявами характеру і особи, то ще складніше розділити характер і темперамент. У. Кречмер, син відомого психіатра Е. Кречмера, користувався наступними дефініціями. *Темперамент – це природжена особливість протікання психофізіологічних процесів (їх темп, інертність, напруження, здібність до переключення і т.п.). Характер – це стійка особливість ставлення – людини до світу, навколишніх людей і себе.*

Сучасний психіатр П. Волков для розрізнення понять «особа» і «характер» використовує наступну аналогію. «Річка – це характер, а особа – плавець в ній. У неї є три можливості. Він може пливати проти течії, і тоді залишається на місці, витрачаючи масу зусиль. Плавець може сліпо віддатися перебігу річки і розбитися об камені, потрапити у водоверть. І, нарешті, він може, плывучи за течією, за допомогою хорошої техніки плавання управляти траєкторією свого руху. Це порівняння пояснює ті відносини, в які особа може поставити себе до характеру. Очевидно, що третій варіант – найкращий, але він вимагає знань і роботи над собою».

А.Г. Ковальов і В.Н. Мясіщев підходи до дослідження темпераменту і характеру розділили на **чотири групи**: 1. Характер і темперамент ототожнюються. 2. Між ними встановлюються антагоністичні відносини. 3. Темперамент є елементом характеру. 4. Темперамент визнається основною природою характеру.

Остання позиція найбільш близька дослідженням, здійснюваним в рамках вітчизняної науки (у тому числі і спеціальної теорії індивідуальності). Тут стверджується, що темперамент і характер взаємообумовлюють один одного. Але, на відміну від темпераменту, який володіє стійкістю, тотальністю і описує формальні (не залежні від змісту діяльності) особливості поведінки, характер виявляється не у всьому і не завжди.

2. ТИПОЛОГІЯ ХАРАКТЕРУ З.ФРЕЙДА

Типологія характеру З. Фрейда містить у своїй основі *стадію психічного розвитку, на якій сталася фіксація лібідо*, і включає **оральний, анальний, фалічний і генітальний тип**.

Оральний тип характеризується фіксацією лібідо на оральній стадії. «Застрягання» на цій стадії позначається на дорослій особі у вигляді залежності від оральних стимул-реакцій. Це люди дратівливі, схильні до переїдання, люблять гризти нігті, смоктати пальці, багато говорять, невпинно палять, люблять жувальну гумку, льодяники і насіннячка. Розрізняють *орально-пасивний* (веселий, залежний, довірливий, пасивний) і *орально-агресивний* (вербальна агресія, цинізм) підвиди орального типу. В цілому, серед типових рис виділяють оптимізм або песимізм, довірливість або підозрілість, захопленість або заздрісність, маніпулятивність або пасивність. Як провідні види захисту виступають проекція, заперечення, інтроекція.

Анальний тип виникає унаслідок фіксації на анальній стадії. У дитини формуються якості характеру (акуратність, охайність, пунктуальність, великодушність, гнучкість мислення, але і упертість, і скритність, агресивність, накопичення, економність, схильність до колекціонування), є наслідком особливостей привчання до охайності. Виділяють *анально-утримуючий* (характеризується вираженою впертістю, скупістю, педантизмом); *анально-виштовхуючий* (емоційна нестабільність, агресивне лідерство) види анального типу. Провідні види захисту – інтелектуалізація, реактивна формація, знищення зробленого, ізоляція.

Фалічний тип виникає через фіксацію на фалічній стадії. Серед типових рис можна виділити пихатість або ненависть до себе, елегантність або схильність до простоти, цнотливість або нерозбірливість в зв'язках та ін. Даний тип – тип Дон-Жуана і характеризується він, відповідно, багаточисельними спробами довести свою мужність і зрілість, зухвалістю, хвалькуватою, необачністю. Основний вигляд захисту – витіснення.

Генітальний тип. Як основний захист використовує сублімацію. Це найбільш зрілий тип характеру. Володіє максимальним психічним здоров'ям, типові риси свідчать про повну соціалізацію, адаптацію і ефективність діяльності.

3. ТИПОЛОГІЯ ХАРАКТЕРУ А. АДЛЕРА.

В основу своєї типології Адлер поклав два параметри – *активність і соціальний інтерес*.

Управляючий тип, характеризується високою активністю і низьким соціальним інтересом. Представникам даного типу властиві самовпевненість, активність, наполегливість, відчуття переваги над іншими, відсутність турботи про інших людей, задоволення потреб в асоціальній манері. Девіз даного типу «У мене є влада і мене не зачіплять».

Тип, який бере характеризує середній рівень активності і середній рівень вираженості соціального інтересу. Для даного характеру властиве паразитичне ставлення до зовнішнього світу, бажання отримати від інших якомога більше; вирішення своїх потреб за рахунок інших людей; кредо даного типу – *«все хороше знаходиться поза мною»*.

Уникаючий тип характеризується низькими рівнями активності і соціального інтересу. Представникам даного типу властиве прагнення до уникнення неприємностей, постійна втеча від вирішення життєвих завдань, вони бояться невдач. Девіз цього типу: *«Моя хата скраю»*.

Соціально-корисний тип. Для даного типу властивий високий рівень активності і високий рівень соціального інтересу. Даний тип досягає цілей разом з іншими людьми, йому властиве істинне піклування про оточуючих, зацікавленість у спілкуванні з ними. Цей тип є втіленням зрілості.

4.ТИПОЛОГІЯ ХАРАКТЕРУ Е. ФРОМА.

З точки зору Е. Фрома існують *4 непродуктивних типа характеру і один продуктивний*. Причому в реальності не зустрічається жоден повністю продуктивний або непродуктивний характер. Завжди є лише певне співвідношення продуктивності і непродуктивності.

Непродуктивні типи характеру:

а) Рецептивний.

При рецептивній орієнтації людині здається, що «джерело благ» лежить зовні, і єдиний спосіб знайти бажане – отримати його із зовнішнього джерела. *«Все хороше поза мною»* – ось кредо даного типу.

При даній орієнтації проблема кохання полягає в тому, щоб бути коханим, а не в тому, щоб любити. Надані самі собі, представники даного типу відчують себе паралізованими. Вони залежать від авторитетів, від людей, що надають їм підтримку і не здатні робити що-небудь самостійно. Люди рецептивного типу дуже люблять поїсти і випити, за допомогою чого намагаються здолати тривожність.

В цілому, світовідчуття у людей рецептивного типу оптимістичне і доброзичливе; у них є певна довіра до життя, але вони стають тривожними і приходять в сум'яття, коли їм загрожує втрата «джерела живлення». У них часто є щира щирість і бажання допомогти іншим, але роблять вони що-небудь для інших також заради того, щоб отримати їх підтримку.

б) Експлуатуючий.

Експлуатуючий тип, також як і попередній, вважає, що джерело всіх благ знаходиться поза ним, але на відміну від рецептивного, віднімає бажане силоміць або хитрістю. В області кохання ці люди випробовують потяг лише до тих, кого вони можуть відняти у когось іншого. Та ж тенденція спостерігається в області мислення та інтелектуальної діяльності. Вони експлуатують все, з чого можна щось взяти. Їх девіз: *«Крадений плід – найсолодший»*.

Агресивні, заздрісні, ревниві, егоцентричні, нездатні до творчості. Переоцінюють те, що належить іншим, і недооцінюють своє власне.

в) Накопичуючий.

Представники даного типу оточують себе ніби захисною стіною, оскільки головна їх мета – якомога більше в своє укриття приносити і якомога менше віддавати. Накопичення чого-небудь, все одно, чого – ось їх мета в житті; для них характерні застрягання у минулому, високий рівень ригідності, підозрілість і упертість. Такі люди багато що знають, але нездатні до плідного мислення і творчості. Вони педантично акуратні, нав'язливо охайні і пунктуальні, але ці якості у них безплідні і ригідні. Такі люди схильні вважати, що володіють лише деяким обмеженим запасом сили, енергії, здібностей, і цей запас тане і ніколи не поповниться; вони не розуміють, що всі життєві субстанції володіють функцією само-відтворення, і активність, і витрата сил збільшують енергію, тоді як

інертність її паралізує. Для них смерть і руйнування володіють більшою реальністю, чим життя і розвиток.

г) Ринковий тип. Тип «економіста». Представники даного типу сприймають себе і як продавця, і як товар для продажу на ринку; вони піклуються не про своє життя і щастя, а про те, щоб стати швидким товаром. Даній орієнтації властива крайня міра невпевненості, бо цінність людини в даному випадку визначається не його людськими якостями, а успіхом в ринковій конкуренції з її швидко змінними умовами. Будь-яка невдача у край хворобливо сприймається ними, відчуття ідентичності представників даного типу таке ж нестійке, як і самооцінка. *«Я такий, яким ви хочете мене бачити»* – ось кредо даного типу. Конформізм, безпринципність, нерозбірливість, маніпулятивність і поверховість мислення – ось основні властивості цього типу.

Продуктивному типу характеру властиві незалежність, творчість, кохання, спокій, чесність, здійснення соціально-корисних вчинків. Для мислення представників даного типу характерні продуктивність, воно відрізняється глибиною, об'єктивністю, пошаною до об'єкту мислення, синергією, тенденцією до самопізнання і саморозуміння. Любов при цій орієнтації характеризується турботою, відповідальністю, пошаною, прагненням до розуміння і пізнання коханої людини. Продуктивна праця забезпечує можливість виробництва предметів, необхідних для життя, завдяки творчому самовираженню. Результатом реалізації перерахованих факторів є цілісна і зріла структура характеру.

5. ТИПОЛОГІЯ ХАРАКТЕРІВ К. ХОРНІ

Однією з головних понять у концепції К.Хорні є **базальна тривога** – це *інтенсивне і всепроникаюче відчуття відсутності безпеки. Базальна тривога – відчуття самотності і безпомічності перед обличчям потенційно небезпечного світу.*

Щоб подолати почуття недостатності безпеки, безпорадності і ворожості, властиві базальній тривозі, людина часто змушена використовувати різні захисні стратегії. К.Хорні описала **10 таких стратегій**, що отримали назву **невротичні потреби чи невротичні тенденції**(Див. табл. 6.1).

Невротичні потреби за К. Хорні

№ з/п	Невротична потреба	Поведінкові прояви потреби
1	У любові та схваленні	Ненаситне прагнення бути об'єктом любові та захоплення, підвищена чутливість до критики, відчуженості чи непривітності з боку інших.
2	У керівному партнері	Надмірна залежність від інших, страх отримати відмову, або залишитись самотнім, переоцінка любові та переконаність у тому, що любов вирішує все.
3	У чітких обмеженнях	Перевага такого життєвого стилю, при якому головне значення мають обмеження і встановлений порядок, невимогливість, задоволеність малим і підлеглість іншим.
4	У владі	Домінування і контроль над іншими як самоціль, презирливе ставлення до проявів слабкості.
5	В експлуатації інших	Страх бути використаним іншими чи виглядати «тупим в їх очах», але, разом з тим, небажання зробити щось, щоб перехитрити їх
6	У суспільному визнанні	Бажання бути об'єктом захоплення з боку інших, залежність уявлень про себе від суспільного статусу.
7	У захопленні собою	Прагнення створити прикрашений образ себе, позбавлений недоліків та обмежень, потреба в компліментах і лестощах зі сторони інших.
8	У честолюбстві	Сильне прагнення бути найкращим, незважаючи на наслідки, страх невдачі.
9	У самодостатності і незалежності	Уникнення будь-яких стосунків, що передбачають певні обов'язки, дистанціювання від усіх і всього.
10	У бездоганності і незаперечності	Спроби бути морально непогрішимим та бездоганим у всіх відношеннях, підтримка враження досконалості і доброчесності.

Хорні вважала, що ці потреби *присутні у всіх людей*. Вони допомагають долати *відчуття відторгненості*, ворожості і безпомічності, яких у житті неможливо уникнути. Проте **невротик**, реагуючи на різні ситуації, використовує їх негнучко. Він спираються *лише на одну з можливих потреб* і не можуть змінити свою позицію. Невротична особа вибирає для себе *лише одну потребу* і намагається задовольнити її у *всіх можливих ситуаціях* соціальної взаємодії.

Здорова людина, навпаки, *легко замінює одну потребу іншою*, якщо цього вимагають обставини, що змінилися. Наприклад, коли виникла потреба у любові, здорова людина намагається її задовольнити. Коли виникає потреба у владі, то задовольняють потребу у владі.

Хорні пояснює, що невротик, на відміну від здорової людини, вибирає яку-небудь одну потребу і використовує її постійно у всіх ситуаціях. «Якщо невротик потребує любові, то повинен отримати її від друга, від ворога, працедавця і сапожника».

Потреба стає невротичною, якщо людина постійно намагається перетворити її задоволення у спосіб життя. Невротичну потребу в любові не можна заспокоїти в принципі: чим більшого досягає невротик, тим більшого він хоче, і тому задоволення не настає ніколи. Пошук досконалості тим більше приречений на провал. *Всі описані невротичні потреби неможливо задовольнити абсолютно, що зумовлює розвиток внутрішніх конфліктів.*

У книзі «Наші внутрішні конфлікти» (1945) Хорні розділила *список з десяти потреб* на **3 основні категорії**. Кожна з категорій являє собою **стратегію оптимізації міжособистісних взаємин з метою досягнення відчуття безпеки в оточуючому світі.**

Іншими словами, *їх дія* полягає у *зниженні тривоги* і досягненні більш-менш прийняттого життя. Крім цього, *кожній стратегії відповідає певна основна орієнтація у відносинах з іншими людьми.*

1. Орієнтація на людей: поступливий тип. Характеризує стиль взаємодії, для якого характерні *залежність, нерішучість і безпомічність*. Такою людиною керує ірраціональне переконання: *«Якщо я поступлюсь, мене не чіпатимуть»*.

Такому типу необхідно, щоб його потребували, любили і керували ним. Поступливі люди зав'язують відносини з єдиною метою *уникнути самотності, безпомічності і непотрібності*. Проте за їх люб'язністю може приховуватися витіснена потреба вести себе *агресивно*. Хоча і здається, що така людина ніяковіє у присутності інших, тримається у тіні, під цією поведінкою приховується ворожість і злість.

2. Орієнтація від людей: відособлений тип. Ця стратегія оптимізації міжособистісних відносин присутня у тих індивідуумів, які притримуються *захисної установки: «Мені всеодно»*. Такі люди керуються помилковим переконанням: *«Якщо я відійду, зі мною все буде добре»*.

Для відособленого типу характерна установка ніяким чином не дати себе захопити, чи йде мова про любовний роман, роботу, або відпочинок. У результаті вони втрачають істинну зацікавленість у людях, звикають до поверхових насолод – вони просто безпристрасно йдуть по життю. Для цієї стратегії характерне прагнення до усамітнення, незалежності і самодостатності.

3. Орієнтація проти людей: ворожий тип. Це такий стиль поведінки, для якого характерне домінування, ворожість і експлуатація. Така людина діє, виходячи з ілюзорного переконання: «У мене є влада, ніхто мене не зачіпить».

Ворожий тип притримується думки, що всі інші люди агресивні і що життя – це боротьба проти всіх. Тому будь-яку ситуацію чи відносини він розглядає з позиції: «Що я з цього буду мати?», незалежно від того, про що йде мова – про гроші, престиж, контакти чи ідеї.

Ворожий тип здатен діяти тактично і дружньо, але його поведінка у висновку завжди спрямована на набуття контролю і влади над іншими. Все спрямоване на підвищення власного престижу, статусу чи задоволення власних амбіцій. У даній стратегії відображається **потреба експлуатувати інших, отримувати суспільне визнання і захоплення.**

Як і всі 10 невротичних потреб, кожна з трьох міжособистісних стратегій **призначена для зменшення відчуття тривоги**, яка виникає через соціальні впливи у дитинстві.

Це основоположні стратегії у міжособистісних відносинах коли-небудь використовує кожен з нас. Усі ці три стратегії знаходяться між собою у стані конфлікту як у здорової, так і у невротичної особистості. Але у здорової це конфлікт не несе в собі такого сильного емоційного заряду, як у хворих неврозах.

Здоровій людині властива велика гнучкість, вона схильна змінювати стратегії відповідно обставинам. А **невротик** не в змозі зробити правильний вибір між цими трьома стратегіями, коли він вирішує певні запитання чи будує відносини з іншими. Він **використовує лише одну з трьох стратегій незалежно від того, чи придатна вона в даному випадку.** Отже, невротик веде себе менш гнучко, ніж здорова людина, і не так ефективно при вирішенні життєвих проблем.

6. ТИПОЛОГІЯ К.ЮНГА.

В основі типології лежать *екстра- і інтроверсія і 4 психічних функцій*.

Екстраверт характеризується тенденцією спрямовувати свою психічну енергію зовні, пов'язуючи носія енергії із зовнішнім світом. Даний тип спонтанно і природно виявляє цікавість до зовнішнього середовища – інших людей, предметів, зовнішніх манер і благоустрою.

Інтроверт характеризується тенденцією спрямовувати психічну енергію усередину, неодмінно пов'язуючи її з внутрішніми реакціями і образами, зі світом думки, фантазії або відчуття.

На додаток до інтроверсії і екстраверсій Юнг виділяв чотири психічні функції. Психічні функції діляться на раціональних і ірраціональних.

До **раціональних** відносяться *мислення і почуття*, оскільки вони дозволяють утворювати думки про життєвий досвід. До **ірраціональних** – *інтуїція, відчуття*, оскільки вони просто пасивно «схоплюють», реєструють події на зовнішньому (відчуття) або внутрішньому (інтуїція) світі, не оцінюючи і не пояснюючи їх значення.

Коли *мислення* виступає як провідна функція, особистість орієнтована на побудову раціональних думок, мета яких – визначити, чи є оцінюваний досвід достеменним або помилковим. Коли провідною функцією є *почуття*, особа орієнтована на винесення думок про те, чи є цей досвід приємним або неприємним. Ці функції (мислення-почуття) утворюють пару протилежностей, кожен член пари намагається замаскувати іншого і загальмувати. Наступна функція – *відчуття* – говорить людині, що щось є, воно не говорить, що це, але лише свідчить, що щось присутнє. У відчутті предмети сприймаються так, як вони існують по собі насправді. *Інтуїція* визначається як сприйняття через несвідоме. Інтуїтивний тип покладається на передчуття і припущення, схоплюючи суть життєвих подій. Функції «відчуття – інтуїція» також утворюють пару протилежностей.

Кожна людина наділена всіма чотирма психічними функціями. Функція, яка є розвиненішою, ніж останні, називається *ведучою*. Інші функції занурені в несвідоме і грають *допоміжну* роль в регуляції поведінки людини.

Поєднання даних чотирьох функцій з екстраверсією і інтроверсією дає 8 різних комбінацій, кожна з яких відповідає певному типу.

Таким чином, можливі наступні **типи**: екстравертний мислительний, екстравертний почуттєвий, екстравертний сенсорний, екстравертний інтуїтивний, інтровертний мислительний, інтровертний почуттєвий, інтровертний сенсорний, інтровертний інтуїтивний.

Згідно теорії Юнга, в ідеалі індивід повинен повноцінно володіти всіма функціями, щоб давати адекватну відповідь на будь-які життєві питання, що доступно лише повністю інтегрований, індивідуалізований особі.

В той же час, відмінності в типі можуть лежати в основі труднощів, що виникають в міжособових стосунках. Як правило, більшість конфліктів пов'язано з низькою сумісністю окремих психологічних типів. Знання своєї власної типологічної особливості, усвідомлення того, що всі типи рівноцінні, часто можуть допомогти співвіднести свої власні особові реакції з реакціями інших і призвести до більшого взаєморозуміння.

7. ТИПОЛОГІЯ І. П. ПАВЛОВА

Серед найбільш відомих вітчизняних типологій хочеться відзначити типологію *І.П. Павлова*, типологію *П.Б. Ганнушкіна* (перша типологія психопатій), типологію *А. Ф. Лазурського*, що включає рівні психічного розвитку і що містить в своїй основі такі параметри як ендопсихіка і екзопсихіка, типологію акцентуації характеру *А. Є. Лічко*, типологію особистості *Б. С. Братуся* і ін.

І. П. Павлов запропонував розглядати специфічні людські особливості через два протилежні полюси: *мисленнєвий і художній*. Відповідно, їм були виділені розумовий, художній і проміжний типи. **Художній тип** характеризує висока емоційність, вразливість, образне сприйняття навколишньої дійсності, його поведінку визначають, в основному, відчуття, а не розум. Представники даного типу проявляють схильність до професій, що вимагають емоційного відношення, жвавості уяви, різноманітності.

Мисленнєвий тип об'єднує людей менш емоційних, таких, які керуються швидше розумом, ніж відчуттями, схильних до абстрагування і формальної логіки. Його представники віддають перевагу професіям, що

вимагають тривалих роздумів, операції абстрактним матеріалом, теоретизуванням (Див. табл.6.2).

Таблиця 6.2

Типи особистості за І. П. Павловим

<i>Мисленнєвий тип</i>	<i>Художній тип</i>
Керується більше розумом, ніж відчуттями	Відчуття беруть вгору над розумом
Правдивість, логічність	Схильність прикрашати
Стриманість, монотонність, нерішучість	Емоційність, рішучість
Раціональність, сумлінність, непримиренність до недоліків	Ірраціональність, інколи не звертають уваги на недоліки
У науці відкриває нове	У науці шліфує відоме
Стресогальмівний	Стресозбудливий
Жорсткий тон підвищує продуктивність діяльності	При словесному покаранні знижується продуктивність діяльності

8. ТИПОЛОГІЯ АКЦЕНТУАЦІЇ ХАРАКТЕРУ К. ЛЕОНГАРДА

Характер може виявлятися більшою або меншою мірою. Це саме стосується також й рис характеру, кожна з яких має різний кількісний ступінь вияву. Надмірний вияв окремих рис характеру та їх поєднань, крайні варіанти норми в психології називають *акцентуаціями характеру*.

У людей, акцентуації яких відхиляються від середньої норми, іноді можуть виникати деякі проблеми і труднощі, а при певних обставинах – однотипні конфлікти і нервові зриви. Для запобігання неправильних вчинків, перевантажень та ускладнень на роботі, у навчанні і в побуті кожній людині належить знати слабкі місця свого характеру.

Німецький вчений *К. Леонгард* описав класифікацію акцентуацій характеру, що базується на оцінці стилю спілкування людини з оточуючими.

К. Леонгард виділив *такі типи акцентуації характеру особистості:*

1. Гіпертимний: відзначається *енергійністю, яскравою експресивністю* (виявленістю міміки, жестів, рухів), *високою мовленнєвою активністю, жвавістю, веселістю, оптимізмом, ініціативністю*. Позитивні риси типу, що високо цінуються оточенням: енергійність, оптимізм, прагнення до діяльності, активність. Разом з тим, ці риси можуть поєднуватися з легковажністю, підвищеною дратівливістю, недостатністю

самоконтролю і несерйозним ставленням до своїх обов'язків. Гіпертимні особи важко переносять монотонну діяльність, вимушену самотність, сувору дисципліну. Вони рідко самі ініціюють конфлікти, але бурхливо реагують на зауваження. Головні конфлікти виникають через недостатньо відповідальне ставлення гіпертимних осіб до своїх обов'язків.

2. Дистимний: характеризується домінуванням сумного настрою, зниженою мовленнєвою активністю, уповільненістю дій та низькою готовністю до спілкування. Дистимні особи приємні у спілкуванні, бо володіють такими привабливими рисами, як схильність сприймати реальність серйозно, уникати домінування, стійкість симпатій до друзів. Риса, які відштовхують від дистимів: пасивність, сповільненість реакцій, мислення, ригідність поведінки (інерція, негнучкість, загальмованість), відстороненість від партнерів по спілкуванню. Дистимні особи є неконфліктними, вони уникають активного спілкування, люблять посидіти вдома, ведуть усамітнений спосіб життя, цінують своїх друзів та легко, з готовністю підпорядковуються їм.

3. Циклоїдний: відзначається періодичними чергуваннями гіпертимності та дистимності, що зумовлює зміни в манері спілкування з іншими. У період гіпертимності (на підйомі) проявляє активність, піднесений настрій, бажання спілкуватись. В період дистимності (спаду) змінює манеру спілкування, стає замкнутим, повільним, пригніченим. Циклоїдні особи поведуться то як особи з гіпертимною акцентуацією, то як особи з дистимною акцентуацією.

4. Збудливий: характеризує легко збуджуваних, запальних людей, які мають труднощі самоконтролю. Особливість цього типу полягає в тому, що емоційне збудження охоплює таких осіб швидко і легко досягає максимального піднесення. У період збудження проявляють дратівливість, запальність, погано контролюють себе. Поза спалахами емоційного збудження, в емоційно спокійному стані збудливі особи добросовісні, охайні, доброзичливі, сповільнені у реагуванні. Психологи, знавці акцентованих характерів стверджують, що представники збудливого типу залюбки спілкуються з малими дітьми, люблять тварин. Разом з тим, збудливі можуть бути ініціаторами конфліктів, активною провокуючою стороною, схильні до сварок. Інколи така конфліктність контрастує зі станом відстороненості, похмурості, повільних реакцій.

5.Застрягаючий: характеризує людей з *інертністю намірів і негативних переживань, помірною контактністю*. Інертність психологічних переживань викликає у людей цього типу схильність до повчань, боротьби за справедливість, настирність, занудливість. Застрягаючі особи ініціюють конфлікти, виступаючи в них активною стороною. Орієнтовані на високі показники виконання, схильні до високих вимог до себе, до соціальних умов, висувають надмірно високі вимоги до близьких людей, співробітників. Інертність зумовлює прагнення до високих стандартів виконання. Відзначаються вразливістю, глибоко переживають образи, злопам'ятні, мстиві, ревнівні, «поранені».

6.Педантичний: характеризує людей, *мотивованих детальними дрібними вимогами досконалості*, що поглинають їхню увагу та визначають переживання, стосунки. Педантичні особи рідко ініціюють конфлікти, легко поступаються лідерською позицією. У конфлікті виступають пасивною стороною. Педантична особа поводить себе як бюрократ, вимагає від усіх дотримання вимог. Зокрема, близьких людей переслідує претензіями надмірної охайності. Привабливі риси цього типу: добросовісність, охайність, серйозність, надійність у справах. Відразливі риси: формалізм, занудливість, надмірний настирливий контроль оточення.

7. Тривожний: характеризує людей з *домінуванням почуття небезпеки, незалежно від реальної загрози ситуації, та високим рівнем контролю своїх дій*. Привабливі риси: емоційність, неагресивність, самокритичність, обов'язковість. Схильність до високого самоконтролю зумовлює невпевненість в собі, несміливість, як правило, поєднується з низькою активністю, мінорним настроєм. Тривожні особи не ініціюють конфліктів, зазвичай виступають пасивною стороною конфлікту, в ситуації конфлікту шукають підтримки, опори. Через беззахисність, психологічну вразливість іноді стають мішенню для агресивних, конфліктних осіб.

8.Емотивний: характеризує людей з *високою емоційною чутливістю та нестійкістю емоційних станів*. У конфлікти вступають рідко, виконують у них пасивну роль. Привабливі риси: чутливість, здатність до співчуття, доброта, соціальна спрямованість, орієнтація на соціальні норми, обов'язковість. Неприємні риси: надмірна чутливість, сльозливість.

9.Демонстративний: характеризується підвищеним рівнем потреб у соціальній увазі, прагненням до лідерства, прагненням влади та соціального визнання, розвитком комунікативних здібностей та вмінь. Демонстративні особи відзначаються здатністю активно пристосовуватись до соціальних ситуацій, різноманітністю комунікативних навичок, що дозволяють їм легко переходити від однієї манери спілкування до іншої. У конфліктах виступають активною стороною, систематично самі провокують конфлікти, володіють складними стратегіями активного захисту. Привабливі риси: артистичність, манера спілкуватись, демонструючи розуміння партнерів, здатність захоплювати співрозмовників, неординарність мислення та вчинків. Негативні риси: лицемірство, егоцентричність, демонстрація своїх переваг (хвастощі), бажання перекласти найважливіші обтяжливі обов'язки на інших, а самому уникнути напруження та ухилитись від роботи.

10.Екзальтований: вирізняє людей, які легко досягають піднесеного стану від радісних подій та впадають у відчай від сумних. Екзальтовані особи альтруїстичні, охоче спілкуються, співчутливі, цінують естетичні враження. Їм властиві витонченість, яскравість і щирість почуттів, чуйність та уважність в міжособистісних стосунках, легкість у спілкуванні, красномовність, висока вербальна активність. Відразливі риси: панікування, підвладність настроям.

11.Екстравертований тип. Такі люди відрізняються високою контактністю, у них маса друзів, знайомих, вони балакучі, відкриті для будь-якої інформації, рідко вступають у конфлікти з оточуючими і зазвичай грають в них пасивну роль. У спілкуванні з друзями, на роботі і в сім'ї вони часто поступаються лідерством іншим, вважають за краще підкорятися і перебувати в тіні. Позитивними рисами є: готовність уважно вислухати іншого, зробити те, про що просять, старанність. Негативними: схильність впливу, легковажність, необдуманість вчинків, пристрасть до розваг, до участі в поширенні пліток і чуток.

12.Інтровертований тип. Його характеризує дуже низька контактність, замкнутість, відірваність від реальності, схильність до філософствування. Такі люди люблять самотність; вступають у конфлікти з оточуючими тільки при спробах безцеремонного втручання в їх особисте життя. Вони часто представляють собою емоційно холодних ідеалістів, відносно слабо прив'язаних до людей. Позитивними рисами є:

стриманість, наявність твердих переконань, принциповість. Негативними: упертість, ригідність мислення, завзяте відстоювання своїх ідей. Такі люди на все мають свою точку зору, яка може виявитися помилковою, різко відрізнятися від думки інших людей, і, тим не менш, вони продовжують її відстоювати, незважаючи ні на що.

7. ТИПОЛОГІЯ АКЦЕНТУАЦІЇ А. Є. ЛІЧКО

Серед вітчизняних типологій однією з найбільш відомих і значимих є *типологія психопатій П. Б. Ганнушкіна*, що включає в себе наступні типи: циклоїди, астеніки, шизоїди, параноїки, епілептоїди, групи істеричних, нестійких, антисоціальних, конституціонально-безглузвих психопатів. Роботи в області визначення і класифікації психопатій і акцентуацій характеру належать і А. Є. Лічко, який виділив наступні *типи акцентуації характеру*: істероїдний, психастенічний, епілептоїдний, гіпертимний, циклоїдний, лабільний, сенситивний, конформний, шизоїдний, астено-невротичний, нестійкий.

Типи акцентуації в типології А. Є. Лічко порівнянні з певними типами в типології К. Леонгарда. У класифікації А. Є. Лічко присутні аналоги, що не мають, в типології К. Леонгарда нестійкий, конформний і астено-невротичний тип. Приведемо їх опис.

<i>Тип акцентуації за К. Леонгардом</i>	<i>Тип акцентуації за А. Є. Лічко</i>
Демонстративний	Істероїдний
Педантичний	Психастенічний
Застрагаючий	—
Збудливий	Епілептоїдний
Гіпертимний	Гіпертимний
Дистимний	—
Циклоїдний	Циклоїдний
Екзальтований	Лабільний
Емотивний	Лабільний
Тривожний	Сенситивний
Екстравертований	Гіпертимно-конформний
Інтровертований	Шизоїдний

Представники **астено-невротичного** типу з дитинства мають неспокійний сон, поганий апетит, страхи, нічний енурез і так далі. Головними рисами даної акцентуації є підвищена стомлюваність (особливо, при розумових навантаженнях), роздратованість, схильність до іпохондричності. Спалахи дратівливості швидко змінюються розкаянням.

Для **нестійкого** типу характерний недолік волі, що особливо виявляється, коли справа стосується навчання, праці, виконання обов'язків і боргу. З дитинства мають підвищену тягу до розваг, задоволень, неробства. Нездатні самі зайняти себе, дуже погано переносять самотність, рано тягнуться до вуличних підліткових угруповань. Працюють лише з крайньої необхідності. Украй байдужі до свого майбутнього.

Представники **конформного** типу «пливуть за течією», сліпо підкоряючись своєму середовищу. Для них характерна постійна готовність підкорятися голосу більшості, шаблонність, консерватизм. Їх головна якість, головне життєве правило – жити «як всі», думати, поступати «як всі», старатися, щоб все у них було «як у всіх» – від одягу до світогляду, причому, під «всіма» завжди мається на увазі звичне безпосереднє оточення. Конформна особистість – повністю продукт свого мікросередовища. Представники даного типу некритичні, консервативні і неініціативні.

10. ТИПОЛОГІЯ А. Ф. ЛАЗУРСЬКОГО

А. Ф. Лазурський в основу своєї типології поклав активність пристосування індивіда до середовища, а також **дві ознаки – психічний рівень і психічний вміст.**

Рівні психічного розвитку визначаються відповідно до обдарованості людини і запасу її нервово-психічної енергії. Критерії підвищення рівня є:

1)продуктивність діяльності, об'єм і диференційованість, багатство інтересів. До даного критерію відноситься більше або менше багатство особи, загальна кількість психічної продукції, що виявляється зовні великою кількістю, різноманітністю і складністю;

2)інтенсивність, сила окремих психічних проявів. Вказана ознака наводить до того, що і прояви, і продукти діяльності індивідів, що мають відмінності по ньому, розрізняються по мірі яскравості, неординарності;

3)**свідомість і довільність психічних проявів.** Чим вище рівень психічного розвитку, тим більше високою є міра усвідомленості індивіда по відношенню як до окремих явищ, так і до всього довколишнього життя, тим більше вираженими є етичні принципи, ідейні прагнення, які спрямовані на сприяння і допомогу іншим людям, пізнання, красу, самовдосконалення;

4)**всезростаюча координація психічних елементів і** посилення зв'язку між ними (інтегрованість особи).

На високих рівнях психічного розвитку дана ознака виявлятиметься в тому, що різні побічні, менш розвинені у даного індивіда екзо- і ендориси не лише не відволікають сили людини від головної справи, що становить основне завдання її життя, але, навпаки, сприяють їй, доповнюючи істотними і важливими деталями.

А. Ф. Лазурський виділяв:

1) **ендопсихіку** (включає основні психічні і психофізіологічні функції – увагу, чутливість, пам'ять, мислення, швидкість і сила моторики і так далі), яка задається в основному природженими біологічними механізмами;

2) **екзопсихіку** (включає ставлення особи до зовнішніх об'єктів – природи, людей, духовних благ, і ін.), яка завжди випробовує вплив умов середовища.

У типології А. Ф. Лазурського кожен рівень розвитку заснований на особливому поєднанні ендо- і екзо- психічних комплексів. На *нижчому рівні* вплив середовища і зовнішніх обставин є безумовно переважаючим. Середовище пристосовує психіку такої людини до своїх вимог і запитів, практично не враховуючи ендоособливості індивіда. В результаті виникає невідповідність між задатками, здібностями даної людини і професійними навичками, способами діяльності. Загальна пристосованість до середовища такого індивіда є слабкою, тому представників даного рівня А. Ф. Лазурський визначає як недостатньо пристосованих. Представники *середнього* рівня володіють набагато більшою здатністю пристосуватися до довкілля, знайти в ній своє місце.

Вищий рівень усвідомленості, велика працездатність дозволяють їм вибирати рід занять, відповідний їх схильностям. Будучи корисні суспільству, вони забезпечують і собі матеріальний і душевний комфорт. Представників даного рівня А. Ф. Лазурський відносить до тих, які

пристосувалися. Представники вищого рівня – люди талановиті, високообдаровані, творчі. В той же час значна напруженість, інтенсивність їх психічного життя змушує людину не обмежуватися лише пристосуванням до середовища. У таких людей виражене прагнення це середовище змінити. Процес творчості, переробка дійсності часто супроводжується запеклою боротьбою, поєднаною з різними втратами.

11. ФОРМУВАННЯ ХАРАКТЕРУ

Оскільки характер (з його акцентуацією) завершує своє оформлення до *підліткового віку*, то основним чинником його розвитку є **сімейне виховання**. Е. Г. Ейдемільер і В. В. Юстіцкий встановили зв'язок між деякими спотвореннями стилю батьківського виховання і, тією акцентуацією (і іншими спотвореннями поведінки і особи), яка з високою вірогідністю з'являється.

Так, у разі *потураючої гіперпротекції* (коли високий контроль і немає заборон) часто розвивається істероїдність або гіпертимність, а при *домінуючій гіперпротекції* (коли при високому контролі надмірно багато заборон) у психастеніків, сензитивів і астено-невротиків посилюються астеничні риси, а гіпертими проявляють прагнення емансипуватися від батьків (наприклад, втечі з дому). У разі *емоційного відкидання* з боку батьків формується епілептоїдна акцентуація; а на фоні початкової емоційно-лабільної, сензитивної або астено-невротичної акцентуації посилюється декомпенсація, приводячи до появи стійких невротичних розладів. Підвищена *моральна відповідальність* (при якій високі вимоги до підлітка поєднуються зі зниженою увагою до нього) призводить до появи психастеничної акцентуації. А стиль *бездоглядності* (коли ослаблені і контроль, і заборони, і вимоги, і задоволення потреб дітей батьками) приводить або до появи гіпертимної акцентуації, або у дітей слабшого психічного складу нестійкої або конформної акцентуації.

Сформувавшись більш-менш остаточно, акцентуація не закінчує на цьому свій розвиток. Поки живе особа, можуть змінюватися і акцентуація. П.Б. Ганнушкін відзначав, що до 25–30 років навіть психопатична натура може змінитися у бік більшої психічної стійкості, а деякі люди, опинившись у сприятливих умовах, можуть вести нормальне трудове життя, не викликаючи у оточуючих ніяких підозр в їх психічному нездоров'ї.

Зрозуміло, що кожному окрему людину не можна повністю звести до якогось з типів характеру. Більшість (майже половина людей) відноситься до *змішаних* типів, серед яких можна виділити два основні різновиди: *проміжні* (обумовлені ендogenous чинниками, як, наприклад, лабільно-циклоїдний, конформно-гіпертимний) і *амальгамові* (що формуються як наслідок нашарування рис одного типу на ендogenous ядро іншого, як, наприклад, гіпертимно-нестійкий, конформно-нестійкий). І виникає закономірне питання: а чи існують в природі люди з *нормальним* характером? Обкреслюючи який-небудь характер, психологи зосереджуються на якому-небудь одному найбільш виразному аспекті, тим самим підкреслюючи зсув психічної рівноваги. «Але якщо навіть допустити, що дійсно зустрічаються люди, у яких відчуття, думки і дії знаходяться в повній рівновазі, то чи не є це знищення всякого характеру, всякого індивідуального відтінку?» – писав Рібо. Таким чином, «безхарактерна» людина є теоретичним домислом, а видатні психіатри, подібно до П.Б. Ганнушкіну, вважають за неможливе існування людини без акцентуації.

Дослідження внеску середовища і спадковості у формування характеру, проведені за допомогою опитувальника ММРІ і його модифікацій, показали відсутність психогенетичних впливів на формування як окремої акцентуації, так і профілю показників в цілому; виняток становить лише шкала соціальної інтроверсії. Причому найбільш пов'язаною з генотипом виявилася група ознак, що визначають поведінку в ситуації спілкування («Мене лякає навіть сама думка про публічний виступ»).

Якою мірою характер стабільний? Деякі риси характеру, що є сталими протягом усього життя людини, виявляються вже у дітей раннього віку. Це значить, що витoki характеру людини і перші ознаки його стабілізації формуються на самому початку життя.

Основну роль у формуванні і розвитку характеру дитини відіграє її *спілкування з оточуючими людьми*. У характерних для неї вчинках і формах поведінки дитина насамперед наслідує близьких дорослих людей. За допомогою прямого навчання через наслідування та емоційні підкріплення він засвоює форми поведінки дорослих.

Сензитивним періодом життя для становлення характеру можна вважати вік від 2-3 до 9-10 років, коли діти багато й активно

спілкуються як з оточуючими дорослими людьми, так із ровесниками відкриті для сторонніх впливів, охоче їх приймають, слідуючи всім і в усьому. Дорослі люди в цей час користуються безмежною довірою дитини, мають можливість впливати на неї словом, вчинком і дією, що створює сприятливі умови для підкріплення потрібних форм поведінки.

Стиль спілкування дорослих один з одним, спосіб поводження з дитиною дуже важливі для становлення її характеру. Особливо це стосується поводження батьків з дитиною, у першу чергу – матері. Те, як діють мати і батько щодо дитини, через багато років стає способом поводження її зі своїми дітьми, коли дитина стає дорослою і створює власну сім'ю. **Раніше за інші** у характері людини закладаються такі риси, як *доброта, товариськість, чуйність, а також протилежні їм якості: егоїстичність, черствість, байдужість до людей.* Є дані про те, що початок формування даних рис характеру йде вглиб дошкільного дитинства, до перших місяців життя і визначається способом поводження матері зі своєю дитиною.

Ті властивості характеру, що найбільш яскраво виявляються в праці, - *працьовитість, акуратність, сумлінність, і наполегливість, інші «ділові» якості* – утворюються дещо пізніше, у **ранньому і дошкільному дитинстві**. Вони формуються і закріплюються в іграх дітей і доступних їм видах домашньої праці. Сильний вплив на їх розвиток робить адекватна віку і потребам дитини стимуляція з боку дорослих. У характері дитини даного віку зберігаються і закріплюються в основному такі риси, що постійно одержують підтримку (позитивні підкріплення).

У початкових класах школи оформлюються *рис* характеру, що виявляються у відносинах з людьми. Цьому сприяють розширення сфери спілкування дитини з оточуючими за рахунок багатьох нових шкільних друзів, дорослих учителів. Якщо те, що дитина як особистість набула в домашніх умовах, одержує в школі підтримку, то відповідні риси характеру в неї закріплюються і частіше за все зберігаються протягом життя. Якщо щойно одержуваний досвід спілкування з ровесниками, учителями, іншими дорослими не підтверджує як правильні ті характерні форми поведінки, які дитина набула вдома, то починається поступова **«ломка характеру»**, що, звичайно, супроводжується вираженими *внутрішніми і зовнішніми конфліктами*. Перебудова характеру, що відсувається при цьому, не завжди призводить до позитивного результату.

Частіше має місце часткова зміна рис характеру і компроміс між тим, до чого привчали дитину вдома, і тим, чого від неї вимагає школа.

У підлітковому віці активно розвиваються і закріплюються *вольові риси* характеру, а в **ранній юності** закладаються базові *моральні, світоглядні основи*. До закінчення школи характер людини можна вважати в основному сформованим, і те, що відбувається з нею надалі, майже ніколи не робить характер невпізнаним для тих, хто спілкувався з людиною в шкільні роки.

Питання для самоконтролю

1. Що передбачає поняття «характер»? Порівняйте характер і темперамент між собою.
2. Які типи характеру виділяв З. Фрейд? Які А. Адлер?
3. У чому особливість непродуктивних і продуктивного типів характеру, виділених Е.Фромом? Які типи міжособистісних орієнтацій запропонувала К. Хорні?
4. Опишіть психологічні типи за К.Юнгом. Які типи характеру обґрунтував І. П. Павлов?
5. Порівняйте між собою класифікацію типологій акцентуацій А. Є. Лічко і К. Леонгарда.
6. Розкрийте особливості типології характеру А. Ф. Лазурського.
7. Які чинники впливають на формування характеру?

ТЕМА 7

ОСОБЛИВОСТІ СТАТЕВИХ ВІДМІННОСТЕЙ

План

1. Стать в структурі індивідуальності. Біологічна і психологічна стать.
2. Теорії розвитку статевої ідентичності.
3. Еволюційна теорія статі В.А. Геодакяна.
4. Етологія статі.
5. Нейроандрогенетична теорія Л. Елліса.
6. Статеві відмінності в психологічних якостях.
7. Особливості моральної свідомості чоловіків і жінок.

1. СТАТЬ В СТРУКТУРІ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Проблема статевої і статеворольової диференціації багатопланова. А основна її категорія – стать – є предметом міждисциплінарного вивчення. Дослідження в різних галузях науки (біомедичних, соціокультурних, психолого-педагогічних) взаємопов'язані і не можуть одне без одного розкрити свої можливості. Тому, щоб повністю охопити цю проблему, слід розглядати її комплексно, звертаючись до різних дисциплін.

З однієї сторони неможливо звести індивідуальні особливості до біологічного фундаменту, а з іншої – існує їх значна детермінованість від природжених механізмів регуляції. Таким чином, основна ідея **теорії інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна** і **спеціальній теорії індивідуальності В.М. Русалова** про ієрархічну супідрядність всіх індивідуальних відмінностей при визначальній ролі чинників біологічного характеру постійно знаходить підтвердження. Вивчаючи проблеми статі, за кордоном використовують два терміни: *sex*, якщо мова йде про *біологічні* основи поведінки, і *gender*, коли мають на увазі *соціокультурний* зміст поведінки.

Стать як біологічне явище (sex) відноситься до індивідуальних характеристик – вона визначається у момент зачаття людини, її неможливо змінити. Проте приймати або відкидати свою стать, переживати її як нагороду або покарання людина може по-різному під впливом *культурно-соціальних впливів*: очікувань батьків, уявлень про призначення власної статі, її цінності і т. д. Тому природні основи поведінки можуть або посилюватися, або, навпаки, гальмуватися, послаблюючи продуктивність людської діяльності і призводячи до виникнення неврозів.

Стать як соціокультурний зміст поведінки (gender) зумовлюють чинники *зовнішнього середовища*: виховання, найближче оточення, культурні і моральні цінності суспільства, в якому зростає дитина, тощо.

Нагадаємо, що *лібідо* (статевий потяг) в психоаналізі розглядався як основний потяг, що визначає людську активність і що трансформується за допомогою сублімації в творчу енергію, а в теорії Юнга почало розглядатися як джерело життєвої сили взагалі.

Що ж до *відмінностей в психологічних якостях у людей різної статі*, то вони почали виділятися як предмет дослідження порівняно *недавно*, особливо у вітчизняній психології, орієнтованій на розуміння особи як

сукупності суспільних відносин. Це в істотній мірі пов'язано з тим, що загальнолюдська культура, у тому числі і психоаналіз, створювалася в основному чоловіками, причому слово «чоловік» в різних мовах нерідко співпадає із словом «людина» і відрізняється від слова «жінка».

Проте зрозуміло, що як особливості, що стосуються *репродуктивної поведінки* (шлюбної поведінки, розмноження, залицяння за потомством), так і просто якості пізнавальних процесів, емоційної сфери і поведінки можуть розрізнятися в чоловічій і жіночій групах. При цьому уявлення про статевоюльові психологічні варіації включають і побутові забобони, і культурні стереотипи, і науково доведені факти. Розділити реальні факти і життєві уявлення можливо не завжди, проте спроби в цьому напрямі робилися давно.

Так, ще в 1942 році **К. Макнемар** встановив і підтвердив статистично, що *дівчатка* володіють розвиненішими естетичними смаками, у них краще розвинена мова, тонша координація, тоді як *хлопчики* володіють кращими математичними і механічними здібностями. У дівчаток вище побіжність мови; *жінки* більш адаптивні, виховані, у них вище рівень соціальної бажаності, а *чоловіки* зате кмітливіші, меткіші, винахідливіші. Новий вид професій спочатку засвоюється чоловіками, і лише потім – жінками. Крім того, жінки віддають перевагу стереотипним видам професійної діяльності, а чоловіки, навпаки, частіше піддаються нервово-психічним розладам в тих видах діяльності, які стереотипні.

Отже, біологічна стать і психологічна пов'язані не однозначно: очевидно, що чоловік може мати жіночий характер, а жінка – поводитися по-чоловічому. Для того, щоб людина сприйняла, усвідомила свою стать і навчилася використовувати її ресурси, потрібно успішно пройти процес, який називається *статевоюльовою соціалізацією*.

Процес статевоюльової соціалізації дітей має такі **істотні характеристики**:

- ❖ зв'язок зі ступенем засвоєння дітьми статевої ролі;
- ❖ зв'язок із формуванням статевоюльових цінностей, орієнтацій, мотивів поведінки, системи ставлень особистості до себе як представника певної статі і до оточення;
- ❖ статевоюльові уявлення і статеві ідентифікації;

❖ тісний зв'язок з процесом формування Я-концепції дитини і представлення образу Я в когнітивному, емоційному та оцінно-вольовому компонентах;

❖ неадекватний перебіг статеворольової соціалізації в дошкільному віці як причина порушень статеворольової і психосексуальної орієнтації на пізніших стадіях онтогенезу, неврозів та інших психотичних процесів.

Структурними компонентами статеворольової соціалізації, на думку дослідників, є: *статева ідентифікація* (зарахування себе до певної статі), *статеве маркування* (розпізнавання статі інших), *статеворольові уявлення* (уявлення про притаманні статі якості й поведінку), *статеворольові цінності і переваги* (засвоєння і прийняття притаманних статі форм поведінки), *статеві ролі* (засвоєння соціокультурних статеворольових атрибутів – гендеру), *статеворольова орієнтація* (спрямованість на засвоєння притаманних статі ролей, цінностей, форм поведінки тощо), *статеворольова поведінка* (реалізація статевої ролей в усіх формах життєдіяльності).

2. ТЕОРІЇ РОЗВИТКУ СТАТЕВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У психології по-різному розглядали співвідношення чоловічої і жіночої в психологічній зовнішності людини. По-перше, *маскуліність* (мужність) і *фемінність* (жіночність) протиставлялися і розумілися дихотомічно: або одне, або інше. По-друге, ці якості розглядалися як полюси одного континууму: те, що відводить від мужності, автоматично наближає до жіночності. Так само побудована шкала № 5 опитувальника ММРІ. По-третє, вони можуть розглядатися як незалежні автономні вимірювання, і кожна людина може містити в собі деякі маскуліні і деякі фемінні ознаки. Тому, хоча біологічної статі існує дві, психологічні варіації статеворольової ідентичності існує набагато більше.

Маскуліність і фемінність впливають на формування особистості як філогенетично зумовлені властивості психіки і як соціокультурні утворення, закладені в онтогенезі. *Статева ідентичність* – аспект статевої свідомості, який описує *суб'єктивне переживання людиною себе як представника статі*. Соціальним вираженням статевої ідентичності є **статева роль** – *система середовищних стандартів, приписів, нормативів, очікувань*, якою повинна бути дитина (людина), щоб її визнавали як

хлопчика (чоловіка) чи дівчинку (жінку). Оскільки ідентичність – явище складне, можна виокремити такі його аспекти:

- *адаптаційна (соціальна) статева ідентичність* описує те, як особистість зіставляє свою поведінку з поведінкою інших чоловіків і жінок;

- *цільова концепція Я* як набір індивідуальних установок чоловіка і жінки про те, якими вони повинні бути;

- *персональна ідентичність*, що полягає в особистісному зіставленні себе з іншими людьми;

- *его-ідентичність*, тобто глибоке психологічне ядро того, що особистість як представник власної статі означає для самої себе.

Основою моделі ідентичності є: рівень співвідношення її аспектів; незалежність, ортогональність маскулинності і фемінності як вимірів ідентичності.

Базова статева ідентичність поєднує *філогенетичні й онтогенетичні аспекти* особистості. Другий рівень представлений *персональною статевою ідентичністю*, у якій втілено синтез власних особистісних характеристик з «кальками» особистостей чоловіків і жінок узагалі. Третій рівень – *статева ідентичність* (адаптаційний образ Я як представника статі), четвертий – *статеворольові ідеали, орієнтації*.

Формування психологічної статі – це реальне опанування атрибутів поведінки, особливостей емоційних реакцій, установок, уявлень, пов'язаних з чоловічою або жіночою статевою роллю, набуття статевої ідентичності (статевої самосвідомості); думка індивіда про себе як представника певної статі порівняно зі статевим еталоном.

Статева ідентифікація – поєднання *соціального процесу* (засвоєння хлопчиком, дівчинкою відповідних статевих соціальних ролей і пов'язаних з ними прав та обов'язків) і *психологічного* (усвідомлення своєї статі і психосексуальної ідентичності). Кожне суспільство, кожна культура виробляють певний комплекс ознак, яким повинна відповідати поведінка представників кожної статі. Такі ознаки представлені як статеворольові стереотипи маскулинності й фемінності, зміст яких зумовлений рівнем розвитку суспільства, поділом праці в ньому, культурою, релігією, звичаями.

Статеворольові стереотипи – *цінності, мотиви, типи поведінки*, які вважають прийнятнішими для представників однієї статі, ніж для

іншої. Статеворольові стереотипи суспільства визначають стиль поведінки чоловіків (хлопчиків) і жінок (дівчаток) і відображають зразки, орієнтуючись на які, люди реагують на представників кожної статі. Формування індивідуальних статево-рольових стереотипів відбувається в процесі соціалізації дитини через засвоєння суспільного досвіду. Основну роль у ній відіграють *статеворольові уявлення*. Вони безпосередньо впливають на формування статевих ролей і статевої ідентичності, будучи когнітивною структурною частиною цих елементів психологічної статі. На основі статево-рольових уявлень (стереотипів), засвоєння статевих ролей (ідентичностей) формується ***статева самосвідомість індивіда*** – усвідомлення себе чоловіком чи жінкою і необхідності виконання відповідних соціальних ролей.

Переважно чоловічий стиль поведінки і спілкування характеризують як більш активний, змагальний, предметно-інструментальний, а жіночий – як експресивний, залежний, пасивний, емпатійний.

Дослідники намагалися з'ясувати: ці відмінності маскулинності-фемінності генетично зумовлені чи сформовані внаслідок середовищних впливів. Щодо цього американський психолог Сандра Бем запропонувала тест маскулинності-фемінності й на основі його результатів виокремила вісім статево-рольових типів. Вона запровадила поняття «андрогінний тип».

Андрогінія (грец. androgynos - двостатевий) – багатомірна *інтеграція проявів* емоційно-експресивного (жіночого) та інструментального (чоловічого) стилів діяльності, свобода тілесних експресій, відсутність жорсткого диктату статевих ролей, ***емансипація обох статей***.

У психологічному розумінні з андрогінією пов'язують високі можливості соціальної адаптації. Так, С. Маккобі і К. Джеклін звертали увагу на те, що висока фемінність у жінок часто пов'язана зі заниженою самоповагою і підвищеною тривожністю. Пізніше довели, що високомаскулинні чоловіки і високофемінні жінки мають більше труднощів у тих видах діяльності, які не відповідають традиційним статево-рольовим стереотипам, тоді як андрогінні особистості з високими потенціями маскулинності і фемінності легше змінюють тип і стиль діяльності залежно від умов, менше піддаються дистресам.

Психологія останніх років орієнтується на **змішані моделі**

статеворольової поведінки. Так, *Сандра Бем* виділила 8 типів статеворольової поведінки, по 4 для чоловіків і жінок. *Маскулінні чоловіки* нечутливі, енергійні, честолюбні і вільні. *Маскулінні жінки* володіють сильною волею, схильні змагатися з чоловіками і претендувати на їх місце у професії, соціумі, сексі. *Фемінні чоловіки* чутливі, цінують людські відносини і досягнення духу, нерідко належать до світу мистецтва. *Фемінні жінки* – це вже архаїчний тип абсолютно терплячої жінки, що охоче погоджується бути «фоном» в житті близьких людей, витримкою, що відрізняється, вірністю і відсутністю егоїзму.

Андрогінні чоловіки поєднують в собі продуктивність і чутливість, нерідко вибираючи гуманні професії лікаря, педагога і т.д. *Андрогінні жінки* здатні здійснювати цілком чоловічі завдання, використовуючи жіночі засоби (гнучкість, комунікабельність). Андрогінність – швидше ознака високої життєстійкості їх володарів, які нерідко успішно самореалізуються і в сім'ї, і в роботі. Нарешті, *недиференційовані чоловіки і жінки* характеризуються швидше недоліком лібідо в широкому сенсі слова і страждають від браку життєвих сил.

Як же з'являються і закріплюються ознаки психологічної статі? Різні теорії розглядали цей процес з різних сторін.

1.Теорія моделювання, яка ґрунтується на психоаналітичній концепції ідентифікації З. Фрейда, яка стверджує, що *психологічна стать дитини формується на підсвідомому рівні насамперед як наслідування поведінки дорослих представників своєї статі* (в першу чергу когось із батьків). Якщо об'єктом ідентифікації і наслідування є представник однієї з дитиною статі, то статеворольова і психосексуальна орієнтація відбувається в потрібному напрямі. Діти справді частіше для наслідування обирають модель своєї статі, однак досі лишається незрозумілим, чому діти вибирають як зразок представників саме своєї статі.

Психоаналізв основному розвивав погляд *З.Фрейда* на природу жінок, який полягав в тому, що жінка – це чоловік, позбавлений чоловічого статевого органу. Позитивного визначення жіночності Фрейд (як, втім, і багато інших психологів, що в основному вивчали чоловіків) не давав. Звідси – зіставлення статі і вічна боротьба між ними.

К. Хорні, яскрава представниця психоаналізу, вважала, що причиною недовіри між статями є розчарування в надіях на щастя і любов, проекція страхів залежності, позбавлення батьківської любові, що виникають в

дитинстві. Конфлікти раннього дитинства можуть призводити до того, що у дівчинки, травмованої розчаруванням в батькові і ревнощами до матері, може виникнути бажання «віднімати» у чоловіка, а не отримувати. Підсумком взаємного пристосування статі, згідно К. Хорні, може бути не любов і прихильність, а лише пом'якшення антагонізму і співіснування. І, нарешті, прагнення до смерті в психоаналізі іноді розглядається як прагнення возз'єднатися з матір'ю.

Істотним кроком в розвитку психоаналітичних уявлень на глибинні основи відносин чоловіків і жінок з'явилося введення *К.Г. Юнгом* понять **аніми** і **анімуса** – несвідомих образів жінки в душі чоловіка і чоловіка в душі жінки, що є узагальненим уявленням про протилежне поле і що полегшує контакт з ним за допомогою неусвідомленого «впізнавання».

2. У біхевіоризмі(теорії соціального навчіння)ухвалення статевої ролі розглядається як *результат придбання навиків, що підкріплюються заохоченням, наслідуванням, вибором моделі поведінки.*

Маленькі дівчатка і хлопчики вже, як правило, мають особливості творчості і поведінки відповідно до статі, за якими можна проводити діагностику тенденцій статевої ролі соціалізації. Так, ще Е. Еріксон відзначав, що *дівчатка частіше малюють щось замкнуте, завершене, що має внутрішню область*; у їх малюнках переважають кухлі – це може бути озеро, сонце, причому внутрішній простір завжди заповнений. Це відповідає переважанню внутрішніх процесів і змін над зовнішніми. У *хлопчика ж малюнки містять загострені фігури*: башти замку, олівці, які, як правило, *обернені в зовнішній простір*. Ця відмінність відповідає психологічному призначенню чоловічої і жіночої статі, яке у *чоловіків* полягає в **інструментальному ставленні до світу**, активній і завойовній поведінці, а у *жінок* – до **споглядання**, ухвалення, вбирання, переробки внутрішнього змісту. Діти також **по-різному граються**: для *хлопчиків* типова дія гри відбувається явно, в *зовнішньому плані* – це аварія, катастрофа, війна, будівництво і тому подібне. Для *дівчаток* же найголовніше трапляється *усередині*; звідси інтерес до того, що відбувається усередині побудованого будиночка, в замку, оточеному ровом, в каstrулі, що стоїть на вогні, і так далі

Матері інтуїтивно заохочують активність маленьких хлопчиків, їх прагнення до суперництва і досягнень. В той же час вимоги до дівчаток мають інший зміст: рідше пред'являються заборони на плач і ін. Сума

вимог відображається у **статеворольових стереотипах**, що існують в суспільстві і сім'ї: укорінених уявленнях про те, якими повинні бути чоловіки і жінки. Особливості внутрішньої обстановки багато в чому визначають зміст **статеворольової ідентичності** дитини. Важливо, *чи співпадає стать дитини з батьківськими очікуваннями*; якщо ні, то існує ризик придушення властивих статі поведінкових проявів і викликання протилежних. Наголошується і ще одна цікава закономірність: якщо стать дитини співпадає зі статтю старшої дитини, то традиційні статево-рольові особливості у молодшого зазвичай виражені сильніше: так, молодша сестра дівчинки міститиме в собі більше «дівчачого», ніж молодша сестра хлопчика.

Істотно також ставлення батьків до власної статі, що проектується на дітей. Так, наприклад, виявлено, що матері у своєму батьківському відношенні не виділяють статево-рольових відмінностей у своїх дочок і синів і не проектують на них маскулинно-фемінні стереотипи, прийняті в нашій культурі, а батьки по-різному сприймають і виховують дітей різної статі. Дочок вони сприймають гармонійно, виділяючи і заохочуючи в них фемінні якості. Сприйняття ж синів у них суперечливо, вони вважають їх далекими від ідеалу і хочуть бачити мужнішими, ніж ті насправді є. Отже, усвідомлено і несвідомо заохочуючи одні форми поведінки і гальмуючи інші, можна регулювати процес маскулінізації – фемінізації дитини.

3. У **когнітивно-генетичному підході**, *статеворольовий розвиток пов'язаний зі стадією інтелектуального розвитку дитини, її Я-концепцією*. При цьому не обов'язково підкріплювати поведінку; багато хто вважає, що діти внутрішньо мотивовані до того, щоб приймати свою стать.

Якщо *статева роль* засвоюється практично відразу (дитина знає, хлопчик він або дівчинка), то *гендерна схема* (обумовлені статтю норми поведінки) є результатом когнітивного розвитку дитини і формується впродовж перших 6–7 років життя.

Стадіальна теорія (когнітивно-генетичний підхід), основою якої є вчення Ж. Піаже про стадії розвитку інтелекту дитини, наголошує, що дошкільники *спочатку засвоюють стандарти соціальної поведінки завдяки пізнанню і виконанню правил, а потім переходять від об'єктивної зовнішньої відповідності до суб'єктивної внутрішньої* (тобто від ролі до ідентичності) (Див. табл. 7.1).

Етапи розвитку статевої ідентичності

Рівень схем	Вік	Особливості поведінки
Статева ідентичність	Від 2 до 5 років	Відносять людей до відповідної категорії; не цілком розуміють, що означає бути хлопчиком або дівчинкою; вважають, що стать можна змінити, змінивши зовнішній вигляд
Постійність статі	Від 5 до 7 років	Розуміють, що стать стійка і зберігається в будь-яких ситуаціях (хлопчики зростають в чоловіків, дівчатка – в жінок)

Згідно з цією теорією, дитина приблизно до 2-2,5 років навчається відповідній статі поведінці, потім засвоює фізичні й поведінкові прояви маскулинності і фемінності від осіб, які її оточують. До 5-6 років, усвідомивши незворотність своєї статевої належності, наслідую поведінку своєї статі. Засвоєння соціальних статевих ролей залежить насамперед від загального рівня розвитку інтелекту, пізнавальних психічних процесів. Якщо статевою роль дитина засвоює практично відразу (дитина знає, що вона дівчинка чи хлопчик), то гендерна схема (зумовлені статтю норми поведінки) є наслідком когнітивного розвитку і формується протягом перших 7 років життя. Гендерні поняття формуються в дітей на підставі моделей, які вони уявляють.

4. Згідно з **когнітивною теорією**, статева диференціація є наслідком засвоєння дитиною когнітивних (пізнавальних) структур. Автори теорії вважають, що основи статевих установок безпосередньо формуються організацією пізнавальної сфери дитини відповідно до її статевої ролі. Статевої ролі уявлення дітей не є пасивними продуктами соціального навчання, а результатом *активного відображення у свідомості дитини власного досвіду*. Формування статевої ролі уявлень у дошкільному віці залежить від загального інтелектуального розвитку дитини. Цей процес пов'язаний із **самокатегоризацією** – *ототожненням дитиною себе з певною статтю*. Прихильники цієї теорії вважають, що статевої ролі уявлення і стереотипи є не лише наслідком навчання, а й існують у свідомості у вигляді схем, за допомогою яких організується і структурується інформація. Статева типізація і ролі диференціація поведінки відбуваються завдяки тенденції до групування інформації. Це допомагає дітям переробити більше інформації і сприяє становленню психологічної статі.

5. Представники **нової психології статі** вважають, що основну роль у формуванні психологічної статі і статевої ролі відіграють *соціальні очікування суспільства*, які виникають відповідно до конкретної соціально-культурної матриці і відображаються у процесі виховання. Існує думка, що *вроджена стать лише допомагає визначити потенційну поведінку дитини, а головне – стать психологічна, соціальна, на формування якої впливають расові, класові й етнічні варіації статевої ролі*. За твердженням представників нової психології статі уявлення дітей про якість чоловіків і жінок формуються внаслідок засвоєння *соціальних статево-рольових стереотипів*, концентровано представлених у сімейних стосунках (насамперед, між батьком і матір'ю).

6. За **мовною теорією**, *інформація*, яку сприймає дитина (зміст, тон мовця, тембр голосу, звукова ритміка, жести, міміка), *сигналізує їй про її статево-належність і впливає на вибір моделей для ідентифікації й наслідування*. Процес **статевої соціалізації** можна представити в такій послідовності: *первинне сприйняття інформації* (мовна теорія), яка сприяє формуванню первинної статевої ідентичності; *ідентичність сприймання подальшої інформації і наслідки*, в процесі чого формуються статево-рольові уявлення, засвоюються й інтеріоризуються статеві ролі, які у віці 5-6 років утворюють єдину зі статевою ідентичністю систему «роль-ідентичність». Надалі статеві ролі й статева ідентичність функціонують в системі зворотних зв'язків, підкріплюючи і компенсуючи одна одну.

Перераховані підходи відображають різні аспекти чоловічих і жіночих проявів. Проте за наявності статевого диморфізму і дипсихізму розуміння (і довіри) між статями все-таки можлива; досягається це завдяки досвіду довгої історії успішної взаємодії чоловіків і жінок.

3. ЕВОЛЮЦІЙНА ТЕОРІЯ СТАТІ В.А. ГЕОДАКЯНА

З чим можуть бути пов'язані індивідуальні відмінності між представниками чоловічої і жіночої статі? Очевидно, що для відповіді на це питання необхідно вийти за межі психології і звернутися до теорій і гіпотез, що існують в етології і біології.

Питання, для чого взагалі існує стать, виникло давно. Найпростіша відповідь – для розмноження – задовільним вважатися не може. У живому світі існує, крім різностатевого, ще також безстатеве (вегетативне) і гермафродитне розмноження, причому очевидних переваг перед ними у

різностатевого розмноження не наголошується. Навпаки, комбінаторний потенціал (поєднання генів) у гермафродитів у два рази більше, а кількість потомства (ефективність розмноження) вище у безстатевих. Проте всі прогресивні форми розмножуються саме статевим шляхом.

Для прояснення ролі різностатевого розмноження в 1965 р. вітчизняним біологом *В.А. Геодакяном* (під очевидною дією кібернетики і теорії систем) була створена так звана **еволюційна теорія статі**, в якій автор стверджував, що *диференціація статі пов'язана зі спеціалізацією за двома основними аспектами еволюційного процесу – збереженню і зміні генетичної інформації як вигідної для популяції форми інформаційного контакту з середовищем*. Очевидно, що тільки чоловічих (або тільки жіночих) особин недостатньо для забезпечення спадкоємності і розвитку виду. Вони повинні співіснувати. Поклавши в основу принцип зв'язаних підсистем, Геодакян відзначив, що *адаптивні системи, що еволюціонують в рушійному середовищі, значно підвищують свою загальну стійкість за умови диференціації на дві зв'язані підсистеми, з консервативною і оперативною спеціалізацією, які належать особинам відповідно жіночої і чоловічої статі*.

Спочатку *організм жіночих особин володіє ширшою нормою реакції*, ніж чоловічий. Так, якщо чоловік в конфліктній поведінці, наприклад, зазвичай поводить себе вибуховим чином, то зробити його терпимим і миролюбним навряд чи вдасться. А *жінка може поєднувати у своїй поведінці декілька стратегій*, гнучко використовуючи їх залежно від ситуації. Завдяки цьому *адаптивні здібності жіночих особин набагато вищі*, а навчаємість краща. (У дослідженнях по педагогічній психології наголошується, що початковий рівень здібностей, як правило, вище у хлопчиків, але у процесі навчання вони швидше виходять на плато, в той час як дівчатка, відштовхуючись від нижчих показників, набирають темп і обганяють хлопчиків). Якщо ми прийдемо в шкільний клас і подивимося на успішність дітей, то виявиться, що дівчатка (як і хлопчики) в рівній мірі розподіляються на відмінниць, двісчників і посередніх учениць. Проте якщо ми поставимо питання інакше: хто найзапекліший двісчник і хуліган, хто найталановитіший учень? – то вийде, що ці групи заповнені, як правило, хлопчиками. Тобто *чоловіча підвибірка володіє більш спеціалізованою поведінкою, що в цілому заважає адаптації на рівні*

індивіда. Всі крайнощі яскравіше представлені у чоловіків, але жінки більш навчаємі.

Припустимо, що середовище існування виду практично не змінюється (таке середовище називають **стабілізуючим**). У цьому середовищі природний відбір веде до простого збільшення чисельності особин, без зміни їх генотипу. Для цієї мети немає необхідності присутності великої кількості чоловічих особин в популяції, головне, щоб було достатньо багато жіночих особин. І дійсно, в стабільних умовах хлопчиків народжується трохи менше (існує навіть прикмета, що багато хлопчиків народжується до війни).

Але якщо середовище різко змінює свої умови (стає **рушійним**), то завдання відбору в пристосуванні дещо змінюються; воно призводить не тільки до збільшення кількості особин, але і до зміни генотипу. В умовах катастроф (екологічних, соціальних, історичних) усунення від розмноження в основному зачіпають чоловічу стать, а модифікацію – жіночу. Завдяки диференціації статі з'явилися дві основні зміни в порівнянні з безстатевим розмноженням – це ширший перетин інформаційного каналу взаємодії у чоловічої особини і ширша норма реакції у жіночої особини. Таким чином, чоловіча особина може запліднити більшу кількість самок, а жіноча – забезпечити спектр фенотипів з одного генотипу.

Після зникнення катастрофічного чинника і закінчення дії відбору частка чоловічих особин зменшується, і їх генотипічна дисперсія звужується (ті, хто не вижив, не залишають генетичних слідів). Отже, **жінки забезпечують постійну пам'ять філогенезу виду, а чоловіки – тимчасову, онтогенетичну.**

Для ілюстрації цієї думки Геодакян наводить такий поетичний приклад. Коли наступило загальне похолодання на планеті, то у жінок, як високоадаптованих істот, збільшився жировий прошарок. А чоловіки через слабку пристосованість виявилися до цього нездібні і переважно просто вимерли. Зате той, що залишився – винайшов вогонь, щоб зігрівати всю общину, і з цієї миті почав закріплюватися саме його генотип. Отже, **чоловіки здійснюють пошук, а жінки – вдосконалення. Такий механізм еволюційного біологічного (і психологічного) прогресу.**

Очевидно, що, володіючи вузькою нормою реакції, чоловіки більш біологічно (і психологічно) уразливі. Тому і тривалість життя у них нижча.

Новонароджені хлопчики частіше гинуть, чим дівчатка. Проте більшість довгожителів все-таки – чоловіки.

Звичайно, розвиваються і змінюються не всі анатомо-фізіологічні і поведінкові ознаки, а тільки деякі. *Наявність відмінностей ознак у чоловічих і жіночих особин називається **статевим диморфізмом***, тобто існуванням двох форм (а в психології вже почали використовувати і вираз **статевий диспсихізм**). У сучасних людей, наприклад, існує статевий диморфізм по ознаках зростання, ваги, оволошіння, але немає диморфізму за ознакою кількості пальців або вух, за кольором очей.

У стабілізуючому середовищі статевий диморфізм відсутній (немає необхідності пристосовуватися, і чоловічі, і жіночі особини володіють одним і тим же еволюційно вигідним значенням ознаки). *А в рушійному середовищі вже в одному поколінні з'являється генотипічний статевий диморфізм*, що зростає в наступних поколіннях. По варіативності ознаки можна судити про фазу еволюційного процесу за ознакою. Так, якщо в чоловічій підвибірці дисперсія вища, ніж в жіночій, це свідчить про початок еволюційного процесу, а фазу відбору називають **дивергентною**. Потім настає **паралельна фаза**, при якій дисперсії в обох групах приблизно рівні. І, нарешті, **конвергентна фаза**, на якій *варіативність у жінок зростає* в порівнянні з чоловіками, свідчить про те, що еволюційний процес близький до завершення.

Геодакяном сформульоване **правило філогенезу статевого диморфізму**: *якщо за якою-небудь ознакою існує статевий диморфізм популяції, то ця ознака еволюціонує від жіночої форми до чоловічої*. Тобто популяція маскулінізується, а значення ознаки, що існують в чоловічій підвибірці, є еволюційно вигідними. Це відноситься до всіх видів, що володіють різностатевим розмноженням. Так, наприклад, якщо у ссавців самка за розміром менша, ніж самець, це означає, що по ходу еволюційного процесу самки збільшуватимуться в розмірі, тому що це вигідно для виду. А у комах (наприклад, у павуків) самки, навпаки, значно більше, чим самці; це говорить про те, що легкій істоті в його середовищі вижити легко. Отже, і самки ставатимуть менше.

У селекції цей факт також використовується: оскільки селекційні ознаки більше просунуті у батьків, то відбір виробника – ключова проблема для виведення нових порід, навіть якщо це стосується прихованих ознак, наприклад удійності.

Існує також і **онтогенетичне правило статевого диморфізму**: якщо за якою-небудь ознакою існує статевий диморфізм популяції, то в онтогенезі ця ознака змінюється, як правило, від жіночої форми до чоловічої. Правило батьківського ефекту в селекції полягає в тому, що за дивергуючими ознаками батьків (що є предметом уваги) повинна домінувати батьківська форма (порода), а по конвергуючим (неістотним для виведення породи) – жіноча.

Цікаво, що в онтогенезі жіночі форми ознаки виявляються **раніше, а чоловічі – пізніше**. Так, маленькі діти обох статей більше схожі на дівчаток, а у літніх людей, знову ж таки, незалежно від статі, починають виявлятися чоловічі риси (грубий голос, зростання волосся на обличчі і ін.). За характерологічними ознаками маленької дівчинки можна з більшою достовірністю передбачити структуру особи і поведінку дорослої жінки, ніж у хлопчиків. Тому можна говорити не тільки про диморфізм, але і про **дихрономорфізм** (тобто тимчасове неспівпадання прояву жіночих і чоловічих ознак).

Примітно, що *природжені аномалії*, що мають «атавістичну» природу, частіше виявляються у жінок, а «футуристичну» – у чоловіків. Так, серед новонароджених дівчаток частіше попадаються ті, що володіють хвостиками. Проте щонайдовший хвостик, що становить 13 см, все ж таки належав хлопчикові. Спостерігається статевий диморфізм і в області появи *хвороб* (всі нові захворювання, такі, як рак, СНІД, спочатку з'являлися у чоловіків), і в *будові мозку* (у чоловіків виразніше виражена асиметрія півкуль і оперативні системи – кора і ліва півкуля, а у жінок – консервативні системи – підкірка і права півкуля, що обумовлює переважання у чоловіків аналітичного мислення, а у жінок – інтуїтивного, образного пізнання). Завдяки меншій асиметрії жінки також більш навчаємі. Крім того, і в культурно-історичному процесі спостерігається *флагманська роль чоловіків*: кожна нова *професія* була спочатку тільки чоловічою і лише потім ставала жіночою, а основні *наукові відкриття* і *культурні революції* також здійснювалися чоловіками.

4. ЕТОЛОГІЯ СТАТІ

Вивчення статевих відмінностей, крім наукової, переслідує ще і прагматичну мету: всупереч цим відмінностям, досягти взаєморозуміння чоловіків і жінок, особливо в області пояснення репродуктивної

поведінки, тому що у людини, як це не дивно, співіснує декілька форм шлюбних відносин (тоді як у будь-якого іншого біологічного вигляду форма шлюбної поведінки є системоутворюючою ознакою). Спроби досліджень в цьому напрямі робилися вітчизняним етологом В.Р. Дольником. **Порівняльна етологія, наука про інстинктивні основи поведінки** використовує метод порівняння програм між неспорідненими формами тварин, спорідненими видами і між прямими родичами, що дає багатий порівняльний матеріал, тому що еволюція шлюбної поведінки людини, мабуть, йшла зигзагами, включаючи групові і моногамні форми сім'ї.

У людей є чотири форми шлюбних відносин: *груповий шлюб*, *полігінія* (один чоловік і багато жінок), *поліандрія* (одна жінка і багато чоловіків) і *моногамія* (один чоловік і одна жінка); останнім часом, крім того, все більш поширеною виявляється одиночна материнська сім'я або недовговічні шлюби по коханняю.

Програми, якими у тварин керується самка у своїй батьківській і шлюбній поведінці, можуть не співпадати: так, їй не завжди вдається отримати самця з елітним генним набором, тому що він може бути вже зайнятий. Проте потомство потрібно мати. І в таких випадках іноді виходить, що, наприклад, самка гніздового виду має дітей зовсім не від того самця, з яким в'є гніздо, що і було виявлено лише недавно завдяки методам біохімічного аналізу. Розмноження в людському співтоваристві має декілька важливих відмітних особливостей. Якщо в світі тварин здібність до спаровування у самок виявляється один-два рази на рік, активуючи репродуктивну поведінку до того спокійних самців, а в інший час інтересу статі один до одного немає, то у людей все відбувається інакше. Самка тварин демонструє свою готовність до розмноження за допомогою збільшення молочних залоз; жінки ж здатні вести статеве життя безперервно з моменту статевого дозрівання.

Якщо припустити, що первісна сім'я для відтворення виду повинна була виховати принаймні двох дітей, довівши їх до того віку, в якому вони могли б прогодувати себе самі, то стає зрозумілим, що мати поодиноці справитися з цим завданням не могла. Тому і *виникає потреба або в групових сім'ях*, коли дітей виховують спільно, а чоловіки полюють далеко від будинку, *або в сім'ях моногамних*, де жінка повинна утримати чоловіка поряд з собою і спонукати його піклуватися про сім'ю.

Чим повільніше дорослішають діти, тим сильніше виражена *потреба в соціальному житті*, і досвід груповий (що приводить врешті-решт до виникнення *культури*) починає переважати над сімейним досвідом. І людина вийшла з-під дії природного відбору, тому що головним чинником виживання стала не генетична інформація, а позагенетичне знання.

Етологія вивчає і проблему домінування статі. В світі тварин рівноправ'я статі практично не існує, що сприяє чіткому розмежуванню ролей і функцій. Якщо ж, наприклад, це іноді зустрічається, то спричиняє за собою протиборство статей. Так, наприклад, у пташок ремезів насиджувати яйця здатні і самка, і самець, але кожен прагне звалити цей обов'язок на іншого. В результаті їх «переговорів» третина кладок гине, іноді яйця насиджує самець, а в майже двох третинах випадків самці пересилують самок. Тому етологія відноситься до *ідеї рівності статі* з великим сумнівом, звертаючи увагу на те, що в історії культури це завжди вело до зниження стабільності шлюбу, тому що заради нього потрібно пригнічувати стародавні інстинкти.

Таким чином, можна сказати, що *відносини між статями «обслуговують» не тільки завдання розмноження, але і встановлення і підтримку соціальної ієрархії*. Це завдання також переходить з тваринного світу до людей, що і породжує відносини специфічної заздрості, що відзначаються в рамках психоаналізу. Так, А. Адлер, услід за К. Хорні, також стверджував, що існує дуже багато жінок, які прагнуть стати чоловіками, а пов'язано це в основному з тим, що «чоловіки і хлопчики відчують себе в сім'ї набагато комфортніше, їх не стомлюють дрібницями, вони набагато вільніші в різних життєвих ситуаціях, і ця вища свобода чоловічої статі примушує дівчаток відчувати незадоволеність своєю роллю».

Отже, еволюційна теорія і соціальна етологія виділяють декілька стійких програм специфічної для кожної статі поведінки і декілька зразків взаємодії між чоловіками і жінками, що в теперішній час може бути адекватно відображене тільки при використанні типологічного аналізу варіацій цієї взаємодії.

5. НЕЙРОАНДРОГЕНЕТИЧНА ТЕОРІЯ Л. ЕЛЛІСА

Отже, відмінності між жінками і чоловіками існують, мають еволюційне обґрунтування і багато в чому інстинктивну природу. До

теперішнього часу існує також і фізіологічне, побудоване на вивченні дії статевих гормонів, пояснення особливостей поведінки людини. **Нейроандрогенетична теорія Елліса** стверджує, що *статеві відмінності в поведінці пов'язані з дією андрогенів на мозкові системи*. Як відомо, у кожної людини присутні і чоловічі, і жіночі гормони, але у чоловіків домінують андрогени, а у жінок – естрадіол. Існують 2 стадії впливу статевих гормонів на мозок: перша, «*організаційна*», має місце на третьому місяці життя ембріона, а друга, «*активаційна*», – під час статевого дозрівання. Ці два моменти характеризуються особливою інтенсивністю формування біологічної статі людини. Чотири типи досліджень підтвердили зв'язок біологічної статі і психологічної поведінки: маніпуляція андрогенами унаслідок кастрації, кореляційні дослідження, вивчення поведінки до, в час і після пубертата. В результаті було виділено **12 стійких поведінкових програм**, пов'язаних з чоловічою статтю (що знаходяться під андрогенетичним контролем). Відповідно, типова жіноча поведінка характеризується відсутністю цих способів поведінки.

1. *Наступальна еротична поведінка*: від чоловіків чекають ініціативи, тоді як жінкам прояв еротичних ініціатив протипоказаний, бо це приходить в суперечність з інстинктом. К. Лоренц в умовах експерименту змусив самку однієї з рибок плисти назустріч самцеві, що призвело останнього в стан стресу, а статеві щілина у нього надовго закрилася.

2. *Агресивна поведінка*: чоловікам властиве інструментальне ставлення до світу, при якому потрібно постійно щось руйнувати, щоб створювати нове.

3. *Просторова орієнтація*: чоловіки краще, ніж жінки, сприймають простір, віддаленість, швидкість. Тому вони і чутливіші до цих вимірювань.

4. *Територіальна поведінка*: чоловікам властиво «позначати» і перевіряти свою територію, а також охороняти її межі, тому «Хто сидів на моєму стільчику?» – типова чоловіча реакція, так само як і розкидання і «забування» речей та ін.

5. *Витривалість до болю*: у чоловіків спочатку нижче больовий поріг, ніж у жінок, підготовлених природою до пологів, тому вони вимушені з нею краще справлятися.

6. *Повільне засвоєння оборонних умовних рефлексів:* чоловікам властивіше нападати, а не захищатися; у зв'язку з чим у хлопчиків часто наголошуються проблеми в дитячому колективі, викликані невмінням дати здачу.

7. *Слабкий прояв емоційних реакцій у відповідь на загрозу:* чоловіки схильні приховувати, а не демонструвати переживання, які не стають менш сильними, але виявляються або в поведінці, або в психосоматичних захворюваннях.

8. *Наполегливість при виконанні завдання без підкріплення:* чоловікам зважаючи на їх слабку навчаємість властиво наступати на одні і ті ж «граблі» і ломитися в закриті ворота.

9. *Слабкий зв'язок з найближчими родичами:* чоловіки, як правило, менше нудьгують по членах своєї сім'ї, ніж жінки, рідше згадують про батьків.

10. *Периферизація:* тяга до створення «груп» за інтересами у дорослих і особливо підлітків (клуб, гараж, рибалка). Жінкам від цього відмовитися набагато легше.

11. *Пошук пригод, нових і складних подразників:* чоловіки втомлюються від монотонності і тому іноді бувають схильні хороше, але вже відоме, проміняти на незрозуміле і нове, звідси – секрет їх несподіваних на перший погляд захоплень.

12. *«Хижацька» поведінка, пов'язана з полюванням:* тяга до суперництва і небезпек, через що чоловікам не тільки важливо добитися поставленої мети, але і обійти в цьому процесі суперників; перемога без боротьби не приносить задоволення.

Звичайно, не обов'язково всі програми виявляються у чоловіків, але те, що перераховане, відноситься до сфери статевого дипсихізму.

6. СТАТЕВІ ВІДМІННОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЯХ

До теперішнього часу практично всі дослідження враховують чинник статі, тому є дані про відмінності психологічних характеристик у чоловіків і жінок. Так, наголошуються *варіації в області здібностей*. Ще А. Гезелл виявив, що у хлопчиків в порівнянні з дівчатками краще розвинена велика моторика, а у дівчаток – дрібна. Порівняння інтелекту і здібностей показало, що жінки, в порівнянні з чоловіками, володіють великим словниковим запасом, вищою ясністю мови (проте це не

обов'язково детерміновано біологічно, тому що матері, як правило, більше розмовляють з дочками, ніж з синами). Проте загальний показник інтелектуальності у чоловіків дещо вище, але і тут виникає додаткова змінна: перевищення досягається завдяки присутності у вибірці чоловіків з фемінною статевою рольовою ідентичністю, тоді як у маскулинних чоловіків інтелект не відрізняється від інтелекту жінок.

Сприйняття і увага до зміни деталей зазвичай також краще розвинено у жіночій частини популяції, але при цьому вони частіше помиляються в оцінці просторових відносин і відгукуються на помилкові просторові стимули. Технічні здібності раніше розвиваються і краще виражені у хлопчиків. Вербальні здібності з достовірністю вище у жіночій частини популяції, дівчатка також швидше засвоюють читання (примітно, що такі порушення як дислексія і дисграфія частіше зустрічаються у хлопчиків).

Що ж до *здібностей до мистецтв*, то дівчатка, як правило, раніше починають малювати і більш охоче це роблять, ніж хлопчики, уміють висловлювати тонші думки про мистецтво. Втім, ці відмінності нерідко пов'язують з прийнятими особливостями виховання (наприклад, темпи розвитку мови пов'язують з особливостями гри дівчаток, які в основному моделюють спілкування; змінивши традиційні «об'єктні» ігри хлопчиків в машинки, конструктор і тому подібне, можна простимулювати також і їх мовний розвиток, проте при цьому залишається відкритим питання про ризик спотвореної статевою рольової ідентичності). У сфері музичних здібностей відмінностей не виявлено.

У *структурі темпераменту* також спостерігаються відмінності. Так, результати, отримані за допомогою опитувальника В.М. Русалова, що включає 8 шкал, відзначають відмінності за 6 шкалами. У жінок вище показники соціальної пластичності, емоційності, соціальної емоційності, а у чоловіків – показники ергічності, пластичності і індивідуального темпу. Соціальна ергічність і соціальний індивідуальний темп зі статтю практично не пов'язані.

Отже, **чоловіки** характеризуються ширшою сферою діяльності, гнучкістю мислення, прагненням до праці, високою швидкістю виконання операцій при здійсненні наочної діяльності. А **жінки** відрізняються легкістю вступу до соціальних контактів, підвищеною чутливістю до невдач на роботі і в спілкуванні, неспокоєм, невпевненістю. Таким чином,

відповідно теорії В.А. Геодакяна, можна оцінити спрямування еволюційного процесу: в області темпераменту по таких ознаках, як соціальна ергічність і соціальний темп, еволюція завершена, надалі у жінок відбудеться збільшення значень ергічності і пластичності, зменшення соціальної пластичності, зниження емоційної чутливості.

Розглядаючи особливості *емоційної сфери*, багато дослідників відзначають велику сензитивність дівчаток в порівнянні з хлопчиками, що, з одного боку, обумовлює відмінність невротизмів у хлопчиків і дівчаток, а з іншої – призводить до того, що протиправна поведінка частіше зустрічається серед хлопчиків, особливо починаючи з підліткового віку. Невротичні відхилення дівчаток частіше полягають у появі страхів, хвилювання, шкідливих звичок аутоагресивної етіології (кусання пальців, кусання нігтів і т. д.). У хлопчиків більше поширені проблеми поведінки. Що ж до відмінностей в системах цінностей, то вони виявляються у дітей до підліткового віку і згладжуються серед дорослих. Так, дівчатка більше орієнтовані на цінності особистої привабливості, сімейного благополуччя, а в професійній сфері – на набуття нового цікавого досвіду і розширення кола спілкування, тоді як хлопчики в основному звертаються до взаємодії з «великим соціумом», виражаючи прагнення до влади, незалежності, вигоди.

Нарешті, аналіз *особистісних чинників* показав, що за всіма чинниками, окрім відвертості до досвіду, спостерігається **статевий диспсихізм**. Екстраверсія, що включає домінантність і пошук відчуттів, більше виражена у чоловіків; зате доброзичливість, що включає якості турботи і любові, сильніше виражена у жінок. Психотизм більше властивий чоловічій підвибірці.

Статеві відмінності неможливо ігнорувати, тому що вони присутні в індивідуальних особливостях будь-якого рівня, посилюючись з віком, через що навіть вікові періодизації зрілого розвитку складаються окремо для чоловіків і жінок. Отже, більшість сучасних психологів сходяться в тому, що психологічне призначення жінки полягає в збереженні і розвитку внутрішнього світу, підтримці емоційних відносин з людьми, а чоловіки повинні завойовувати і охороняти зовнішній простір життя своєї сім'ї. Енергія чоловіків спрямована зовні, жінок – всередину, чоловіки активні, жінки чутливі (сприйнятливі, що зовсім не означає пасивності). Жінці відведена основна продуктивна роль в духовному розвитку людства. Про

це ж писав і К.Г. Юнг: «Жінка зі своєю такою несхожою на чоловічу психологією є джерело інформації (і завжди ним була) про речі, недоступні чоловікові».

Важливо підкреслити, що психологічні особливості повинні виводитися з еволюційного і культурного призначення кожної статі. Оскільки біологічно вони рівноправні, то інтерпретація особливостей і визначення стратегії самоактуалізації повинні будуватися з урахуванням етіологічних підстав.

7. ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК

Моральні цінності повністю зумовлюються соціумом, у якому живе людина: мораль Давніх Риму і Греції була зовсім не такою, як у християнську добу, розуміння добра і зла у сучасних племенах Африки і високорозвинутих країнах Європи кардинально різняться. Тому результати досліджень, отримані в різних країнах, можуть відрізнятися.

Моральні міркування вивчав американський психолог *Лоуренс Колберг* (1927-1987), послідовник Ж. Піаже, який використовував метод моральних дилем (незавершених історій). Досліджуванам він пропонував висловити своє ставлення до вигаданих історій, подібних до такої: «У Хайнца важко хвора дружина. Не маючи вдосталь грошей, він просить аптекаря дати йому необхідні ліки, проте аптекар не погоджується. Щоб урятувати дружину, Хайнц змушений украсти ліки». Учасникам дослідження, більшість яких становили учні і випускники чоловічого коледжу, ставили стандартні запитання: чи правильно вчинив Хайнц; чому; як би ви діяли на його місці?

Л. Колберг установив, що більшість людей перебуває на конвенціональному рівні морального розвитку, діти і правопорушники – на доконвенціональному і лише деякі етично розвинені особи, що мають альтруїстичну професію, можуть досягати постконвенціонального рівня.

Пізніше деякі дослідження засвідчили, що *орієнтиром для чоловіків є справедливість* – традиційно чоловіча цінність, а *жінкам більш властиво пояснювати добрі вчинки цінністю «турбота», орієнтованою на потреби інших і вимогою відмовитися від власних домагань, жертвовністю*. На думку К.Джилліган, жінки орієнтуються у моральній поведінці не на об'єктивні права, а на суб'єктивне емоційне сприйняття

потреби іншої людини. Вони допомагають не тому, хто заслужив, а тому, хто викликає більше співчуття.

Відмінність у ставленні до моральних цінностей між чоловіками і жінками вивчало багато дослідників. Так, рангуючи за значущістю 15 термінальних (значущих) цінностей (М. Рокич), українські жінки відвели «чесності» 7 місце, а «правдивості» - 11. Чоловіки «чесність» поставили на 6 місце, а «правдивість» - на 9 (в США і чоловіки, і жінки відводять цим цінностям 1 або 2 місця).

Альтруїстична (зادля порятунку) брехня більше властива жінкам і фемінним чоловікам, егоцентрична (заради своїх цілей) – чоловікам і маскулинним жінкам. Пояснюючи необхідність брехні, жінки частіше звертаються до її причин («Тому що боялася...»), чоловіки – до цілей («Для того щоб перемогти...»). Це означає, що жінки у своїх моральних думках радше процесуальні, а чоловіки – результативні.

Особливості моральної свідомості й етичної поведінки, пов'язані із статевим диморфізмом, виявляються вже в підлітковому віці. Сучасний російський психолог Світлана Нартова-Бочавер, досліджуючи співвідношення мотивів і цінностей альтруїзму і досягнень у свідомості й поведінці старших школярів (учнів 10 класу), з'ясувала, що *хлопчики, наділені вираженими якостями альтруїзму, вчать, як правило, краще за інших. Натомість дівчатка, готові завжди надати допомогу, вчилися посередньо. У суб'єктивному семантичному просторі дівчаток образи «філантропа» і «успішного» різко розведені, у хлопчиків – інтегровані. Досягнувши бажаного, хлопчики демонструють підвищену готовність надавати допомогу іншим, в дівчаток – цей мотив стає слабшим. Отже, і на ментальному, і на поведінковому рівнях хлопчики сприймають (переживають) альтруїстичне і егоїстичне як взаємопосилувальне, тобто вони кооперативні, а дівчатка – ні. Ставлячи перед собою певну прагматичну мету, дівчинка ніби відмовляється від альтруїстичної лінії поведінки, а орієнтуючись на любов до людей готує себе жертвувати тим, що їй дороге.*

Усе це свідчить, що на особливості моральної свідомості чоловіків і жінок впливають не тільки соціокультурна ситуація, а й міжстатеві відмінності у поведінкових стратегіях.

Питання для самоконтролю

1. Які відмінності між біологічною і психологічною статтю?

2. Яка з теорій розвитку статевої ідентичності, на вашу думку, найбільше відповідає сучасним уявленням про стать?
3. У чому специфіка еволюційної теорії статі В.А. Геодакяна?
4. Які фактори і чинники впливають на її формування статі?
5. Які основні положення нейроандрогенетичної теорії Л. Елліса?
6. Проаналізуйте статеві відмінності в психологічних якостях.
7. У чому полягають особливості моральної свідомості чоловіків і жінок? Чим, на вашу думку, вони зумовлені?

ТЕМА 8. ДИФЕРЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ ЗДІБНОСТЕЙ

План

1. Здібності в структурі індивідуальності
2. Структура і характеристики здібностей
3. Поняття обдарованості і креативності
4. Талант як реалізація екстраординарних можливостей особистості
5. Геніальність як прояв креативності
6. Передумови геніальності в роботах В.П. Ефроїмсона

1. ЗДІБНОСТІ В СТРУКТУРІ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

*Здібності – це індивідуально-психологічні особливості особи, що є умовою успішного виконання тієї або іншої продуктивної діяльності. Здібності не зводяться до знань, умінь і навичок, але забезпечують легкість і швидкість їх засвоєння та набуття. Найголовнішими у визначенні здібностей є три моменти: по-перше, вказівка на те, що здібності *відрізняють* одну людину від іншої, по-друге, що, на відміну від дефектів, вони *забезпечують успіх*, по-третє, факт *неможливості зведення* здібностей до знань, умінь, навиків.*

Здібності неможливо розташувати на одному рівні індивідуальності; маючи комплексну природу, вони «проростають» крізь всі рівні, взаємодіючи з іншими якостями.

Існує декілька концепцій здібностей.

1. *Теорії спадковості* розуміють здібності як біологічно детерміновані явища, розвиток і прояв яких залежить цілком і повністю від успадкованого фонду. Цієї позиції дотримувався Ф. Гальтон,

обґрунтувавши наслідуваність таланту за даними енциклопедичних словників і генеалогій відомих людей.

2. *Теорія придбаних здібностей*. Гельвецій в XVIII столітті стверджував, що за допомогою виховання можна сформувати геніальність будь-якого рівня. Це твердження дещо пом'якшав Ешбі, який вважав, що здібності складаються з природжених програм і працездатності.

3. Нарешті, третій підхід, що стверджує *діалектику природженого і придбаного в здібностях*, розвивався в основному у вітчизняній психології. Природженими можуть бути лише анатомо-фізіологічні особливості, а самі здібності – результат становлення (причому природжене і успадковане не ототожнюється). Здібності формуються в діяльності і тому залежать від її змісту і від спілкування з дорослими, що дають дитині еталони дій і досягнень. На цій підставі П.Я. Гальперін припускав, що здібності є результат інтеріоризації. Але не тільки ззовні відбувається їх формування. Б.М. Теплов стверджував, що можна виховати музичні здібності дуже високого рівня, але все таки погоджувався зі своїми опонентами в тому, що здібності в цілому соціальні, а ось задатки передаються тільки по спадковості і, таким чином, є індивідними характеристиками.

Здібності – явище динамічне. Не можна говорити про їх присутність до того, як вони виявилися, і не можна вважати їх такими, що остаточно розвинулися. Вони історичні і відповідають запиту культурної практики: абсолютний слух у дитини не виявляється, поки вона не опинилася перед завданням розпізнавати звуки по висоті. Поява нового вигляду професійної діяльності виявляє і новий вид здібностей – економічні, програмові і т.д.

2. СТРУКТУРА І ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗДІБНОСТЕЙ

Будучи психофізіологічною основою здібностей, задатки містять в основному властивості нервової системи. А.Г. Ковальов і В.Н. Мясищев відзначали, що сила, врівноваженість і рухливість нервових процесів, сприяючи комунікативним і вольовим якостям, покращують діяльність, в якій ці якості необхідні. А слабка (чутлива) нервова система сприятлива для занять мистецтвами. *Задатки* виявляються і в схильностях до певного виду діяльності, і в підвищеній допитливості до всього, здійснюючи таким чином зв'язок між здібностями і темпераментом.

Здібності описують за допомогою декількох **характеристик**. Так, вони володіють **якістю** (що визначає ту діяльність, якій вони сприяють) і **кількістю** (мірою вираженості). За якістю найчастіше виділяють **загальні здібності** (систему індивідуально-вольових якостей особи, яка забезпечує відносну легкість і продуктивність в оволодінні знаннями і здійсненні різних видів діяльності) і **спеціальні, або приватні** (систему властивостей особи, яка допомагає досягти високих результатів в якій-небудь спеціальній області діяльності – музичної, сценічної, математичної).

Для задатків спеціальних здібностей існують періоди, особливо сприятливі (їх називають **сензитивними**), протягом яких задатки можуть розкритися яскравіше. Музичні, математичні здібності звичайно виявляються рано, *до 5 років*, коли активно розвиваються слух і музична пам'ять дитини, а лінгвістичні або образотворчі – *дещо пізніше*. Характеризуючи спочатку тільки період особливої чутливості психіки до розвитку задатків талантів, згодом поняття сензитивного періоду, використовуване Н.С. Лейтесом, стало використовуватися і в психології розвитку в цілому, характеризуючи оптимальні періоди розвитку тих або інших психічних функцій (сприйняття форми, звукової сторони мови і ін.).

Задатки як психофізіологічна основа здібностей детерміновані властивостями нервової системи. Сила, врівноваженість і рухливість нервових процесів, сприяючи комунікативним і вольовим якостям, поліпшують діяльність, де ці якості необхідні, а слабка (чутлива) нервова система сприятлива для занять мистецтвами. Задатки виявляються у схильностях до певного виду діяльності, підвищеній допитливості, пов'язуючи здібності і темперамент.

Задатки здібностей – генетично детерміновані анатомо-фізіологічні особливості мозку і нервової системи, що є індивідуально-природною передумовою формування і розвитку здібностей.

Будучи лише однією з умов формування здібностей, задатки не зумовлюють їх автоматичного розвитку. **Задатками загальних і спеціальних здібностей можуть бути:**

1) *властивості нервової системи* (передусім ті, що характеризують роботу різних аналізаторів, ділянок кори великих півкуль), від яких залежить швидкість утворення тимчасових нервових зв'язків, їх міцність,

легкість диференціювань, сила зосередженої уваги, розумова працездатність тощо;

2) *індивідуальні особливості будови аналізаторів*, окремих ділянок кори *головного мозку* тощо.

Дані сучасних психогенетичних досліджень свідчать, що здібності, вимірювані тестами, мають більший коефіцієнт спадкової детермінації, ніж їх передбачувані психофізіологічні задатки – властивості нервової системи.

Отже, чим розвинутіша в людини здібність, тим успішніше вона виконує певну діяльність, швидше її опановує. А процес оволодіння діяльністю і сама діяльність даються їй суб'єктивно легше, ніж навчання або робота в галузі, до якої вона не має здібності.

У прояві здібностей можуть також виділятися **рівні** – *репродуктивний* (відтворюючий, коли людина демонструє лише те, чому її навчили) і *продуктивний, творчий* (талант і геніальність, при яких людина породжує щось суб'єктивно або об'єктивно нове).

А ще в структурі здібностей виділяють *опорні властивості*, без яких прояв здібностей взагалі неможливий (наприклад, для образотворчої діяльності це чутливість зорового аналізатора, сенсомоторні якості, образна пам'ять) і *ведучі властивості*, які задають верхню межу розвитку здібностей (творча уява). Або, кажучи про структуру здібностей, виділяють задатки і операції, за допомогою яких здібності реалізують себе.

Отже, *здібності мають синтетичну природу природного і соціального характеру*, володіють складною, комплексною структурою, завдяки якій вони набувають такої якості, як можливість *компенсації*. Відносна слабкість якої-небудь окремої здатності не виключає успішності оволодіння діяльністю в цілому. І, навпаки, наявність ізольованої здатності не припускає однозначно успішності. Окремі здібності співіснують один з одним, взаємовпливають і призводять до появи феномена *обдарованості*.

3. ПОНЯТТЯ ОБДАРОВАНОСТІ І КРЕАТИВНОСТІ

Високий рівень розвитку загальних або спеціальних здібностей характеризують як загальну або спеціальну обдарованість.

Загальна обдарованість – рівень розвитку загальних здібностей, що

визначає діапазон діяльностей, у яких людина може досягти великих успіхів.

Якщо розглядати її тільки в кількісному контексті, то втрачається якісна, змістова сутність обдарованості як психічної реальності. Загальна обдарованість є основою розвитку спеціальних здібностей, але не залежить від них.

У результаті факторно-аналітичних досліджень виявлено незалежні типи художньої і практичної обдарованості. Ознаки цих типів поєднують люди, наділені науковою обдарованістю.

Обдарованість розуміють по-різному. Існує принаймні п'ять дефініцій, кожна з яких виділяє різні складові обдарованості як комплексного феномена, вивчення психофізіології, диференціальної і соціальної психології, що є об'єктом. Обдарованість можна розуміти як:

1) *якісно своєрідне поєднання здібностей*, що забезпечує успішність діяльності. Брак окремих здібностей компенсується переважальним розвитком інших;

2) *загальні здібності*, що зумовлюють можливості людини, рівень і своєрідність її діяльності;

3) *розумовий потенціал (інтелект)*; цілісна індивідуальна характеристика пізнавальних можливостей і здібностей до навчання;

4) *сукупність задатків, природних даних*; характеристика ступеня вираженості і своєрідності природних передумов здібностей;

5) *талановитість*; наявність внутрішніх умов для видатних досягнень у діяльності.

Прояви виняткової обдарованості підвищують ***соціальні та інформаційні кризи***, які стимулюють пошук нових ресурсів.

Всі раніше перераховані факторні моделі інтелекту дуже мало зачіпають найбільш насущну проблему ***диференційної когнітології*** – науки про генезис креативності (творчих здібностей, обдарованості, геніальності людини), проблему обдарованості.

Дивергентні здібності (креативність) - здатність породжувати різноманітні оригінальні ідеї у нерегламентованих умовах діяльності. ***Креативність у вузькому значенні*** – це *дивергентне мислення* (операції дивергентної продуктивності за Дж.-П. Гілфордом), особливістю якого є готовність висувати багато правильних ідей щодо об'єкта. ***Креативність у широкому розумінні*** – це творчі інтелектуальні здібності привносити

щось нове у досвід (Ф. Баррон), породжувати оригінальні ідеї в умовах вирішення або постановки нових проблем (М. Валлах), здатність усвідомлювати пропуски і суперечності, формулювати гіпотези щодо відсутніх елементів ситуації (Торренс), відмовлятися від стереотипних способів мислення (Дж.-П. Гілфорд).

Як критерії креативності доцільно розглядати комплекс таких властивостей інтелектуальної діяльності:

- *побіжність* (кількість ідей, що виникають за одиницю часу);
- *оригінальність* (здібність продукувати «рідкісні» ідеї, відмінні від загальноприйнятих, типових);
- *сприйнятливість* (чутливість до незвичайних деталей, суперечностей і невизначеності, а також готовність гнучко і швидко переключатися з однієї ідеї на іншу);
- *метафоричність* (готовність працювати у фантастичному, незвичному контексті, схильність використовувати символічні, асоціативні засоби для вираження своїх думок, уміння бачити в простому складне, складному – просте).

Для **діагностики креативності** – найбільш близького геніальності явища – створено набагато менше методик, ніж для вивчення репродуктивного мислення. Загальний принцип складання тестів креативності полягає в тому, що одне завдання може знайти багато рішень; таким чином, єдино правильного результату не існує, тобто досліджується не конвергентне (що сходиться до одного рішення), а таке, що розходиться мислення. Кількість (побіжність) і оригінальність цих рішень служать показниками творчих здібностей.

Найбільш відомими є *Каліфорнійський тест креативності*, не адаптований до нашої культури, і *тест Торранса*, яким можна користуватися і в нашій країні. Орієнтовані на діагностику вербальної і образної креативності, тести включають як *графічні завдання* (домальовувати кружок до осмисленого образу), так і *вербальні* (наприклад, придумати якомога більше заголовків до історії про те, що в універмаг привезли рукавички, і все на ліву руку).

Діагностують креативність за допомогою завдань такого типу: назвати всі можливі способи використання знайомого предмета; назвати всі предмети, які можуть належати до певного класу (перерахувати рідини, які горять); продовжити метафору («жіноча краса подібна до

осені, вона...»); зробити закінчене зображення на основі простої графічної форми (наприклад, кола) тощо.

При оцінюванні креативності до уваги беруть *кількість сформульованих ідей і ступінь їх рідкісності* порівняно з відповідями інших досліджуваних. Однак ці показники дивергентного мислення не є однозначним свідченням наявності креативності як творчої інтелектуальної здібності. Так, нестандартність відповіді може бути зумовлена абсолютно різними психологічними явищами: власне оригінальністю як проявом творчо-продуктивних можливостей, «оригіналюванням» як проявом особистісної гіперкомпенсації інтелектуальної неспроможності або психічною неадекватністю (наприклад, шизофренією). Тому П. Джексон і С. Мессик виокремили такі **критерії креативного продукту** з огляду на необхідність комплексної процедури його опису:

- *оригінальність* (статистична рідкісність);
- *осмисленість* (наприклад, рідкісний спосіб використання канцелярської скріпки: «скріпку можна з'їсти» – не є креативним);
- *трансформація* (ступінь перетворення вихідного матеріалу на основі подолання конвенціональних обмежень);
- *об'єднання* (утворення єдності і зв'язності елементів досвіду, що допомагає виразити нову ідею в концентрованій формі).

Традиційні показники дивергентних здібностей (креативності) переважно слабо відображають реальні творчі досягнення людини в повсякденній і професійній діяльності.

4. ТАЛАНТ ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ ЕКСТРАОРДИНАРНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Талант (у сфері інтелектуальної діяльності) – вищий рівень інтелектуального розвитку особистості, який забезпечує можливість створення ідей, теорій, наукових, літературних і філософських творів, що мають суспільну значущість.

На розвиток інтелектуально обдарованих (талановитих) впливають так і макросоціальні чинники:

1) *традиційна освіта* (підвищує потенціал обдарованості до певної межі, після якої з'являється негативний ефект унаслідок зосередження на загальноприйнятих методах вирішення проблем);

2) *наявність рольової моделі обдарованої людини* (потенційно обдарована дитина повинна мати дуже ранній доступ до реальних носіїв обдарованості);

3) *війна* (практично знищує якості, що є основою обдарованості);

4) *політична нестабільність* (зупиняє розвиток юних талантів, оскільки бути обдарованим – означає бути переконаним, що світ передбачуваний і піддається контролю).

Зовнішні впливи на початкових етапах розвитку обдарованої особистості значно важливіші, ніж дії, що відбуваються у подальшому житті: обдаровані люди формуються або «ламаються» в дитинстві, підлітковому віці і ранній юності.

У процесі становлення інтелектуально обдарована особистість набуває специфічного ментального (розумового) досвіду, унікальність складу і будови якого, ймовірно, і є психологічною основою їх екстраординарних інтелектуальних можливостей. Ці відмінності стосуються своєрідності індивідуального типу репрезентації дійсності і появи новоутворень у сфері інтенціонального досвіду.

Мудрість – експертна система знань, орієнтована на практичний бік життя, що дає змогу приймати виважені рішення і давати корисні поради щодо життєво важливих або складних проблем.

5. ГЕНІАЛЬНІСТЬ ЯК ПРОЯВ КРЕАТИВНОСТІ

Поняття «геніальність» тісно пов'язане з обдарованістю, креативністю і раннім розвитком. Геніальність і обдарованість іноді вважають синонімами, розуміючи як геніальність особливо рідкісні й видатні досягнення. Обдарованість, зокрема в контексті здібності до навчання або творчого таланту, визначають менш строго.

Обдарованість показує, завдяки яким *початковим, структурним умовам можливо досягнення високого результату*. Проте цей результат може бути і не досягнутий. На відміну від обдарованості, **геніальність** підкреслює не потенційні і структурні, а *актуальні і процесуальні характеристики творчого процесу*.

Термін «геніальність» вживається як для позначення здатності людини до творчості, так і для оцінки результатів її діяльності, припускаючи природжену схильність до продуктивної діяльності в тій або іншій області і досягнення видатного результату.

Геніальність (лат. *genialis* – властивий генієві, плідний) – здатність отримувати результати у певній сфері діяльності, які зумовлюють корінні зрушення, впливають на діяльність інших людей протягом тривалого часу.

Геній, на відміну від таланту, є не просто вищий ступінь обдарованості, а пов'язаний зі *створенням якісно нових творінь*. Чітко розмежовує генії і таланти формула: **«Геній робить те, що повинен, талант – те, що може»**.

На думку Бюффона, **геніальність** полягає в надзвичайній мірі *витримки*. Уордсворт визначив геніальність як акт збагачення інтелектуального світу якимсь *новим* елементом. Гете стверджував, що початковою і завершальною особливістю генія є *любов до істини* і прагнення до неї. Згідно Шопенгауєру, суттю генія є здатність бачити загальне в приватному і безупинно вабляче вперед вивчення фактів, *відчуття достовірно важливого*. За Карлейлю, геніальність – це перш за все надзвичайна здатність *долати труднощі*. За Рамон-і-Кахалю – це здатність в період дозрівання ідеї до повного ігнорування всього, що не відноситься до піднятої проблеми, і здатність *концентрації*, що доходить до трансу. За В.Оствальдом – це *самостійність* мислення, здатність спостерігати факти і витягувати з них правильні висновки. За Люкком: «Якщо оцінювати продуктивність об'єктивно, а саме як перетворення того, що наявно існує в цінність, як перетворення тимчасового у вічне, то **геніальність ідентична найвищій продуктивності, а геній – продуктивний безперервно**, тому що саме творчість є його суттю, саме перетворення слова в справу». Отже, вирішальну роль у підвищеній творчій віддачі грає зовсім не наднормальне дарування, а *підвищене прагнення до реалізації, дуже сильна установка, що веде до безперервних пошуків самого себе*. Генії нерідко довго не знаходять ту область, в якій вони найбільш обдаровані.

Згідно визначенню оксфордського словника, **геній** – це *природна інтелектуальна сила незвичайно високого типу*, виняткова здібність до творчості, що вимагає уяви, оригінального мислення, винаходу або відкриття. Таким чином, головним у феномені геніальності опиняється *підвищений тонус, здатність концентрації, потужність життєвих сил* (а початкові здібності набувають не першорядного значення). Тому не дивно, що в пошуку генетичних передумов геніальності відкриваються

особливості обміну речовин, гормонального балансу, що приводять до підвищеної продуктивності.

Дослідження біографій видатних людей засвідчили, що помітні історичні фігури походили з високоосвічених сімей, мали міцне здоров'я і сильний характер. Не було виявлено зв'язків між геніальністю і патологіями чи хворобливістю.

Як довели сучасні дослідження, учених, художників і фахівців, що вирізнялися надзвичайною продуктивністю або творчими здібностями, крім високого інтелекту об'єднували *деякі особистісні риси, мотивація до роботи і перцептивний стиль.*

У пояснення феномену геніальності суттєвий внесок зробили представники патологічних, психоаналітичних теорій, а також теорій якісної та кількісної переваги. До теперішнього часу простежується чотири основні підходи, що намагаються пояснити феномен геніальності.

1. Патологічні теорії пов'язують *геніальність з безумством, недоумством, «расовою дегенерацією», занепадом фізіологічних функцій геніїв.* Традиція ця веде початок від Арістотеля і Платона, що відзначав особливо стімарення великих людей. Надалі було показано, що рівень їх психічного здоров'я дійсно часто буває далеким від норми. На думку В. Ланж-Ейхбаума, який вивчив 800 біографій відомих людей, патологічний стан підвищує емоційну сензитивність, послаблює самоконтроль, приводячи людей в стан пригніченості, що, у свою чергу, ставить їх перед необхідністю гіперкомпенсації; все це разом призводить до підвищення креативності.

2. Психоаналітичні теорії загострюють увагу на *мотиваційних компонентах творчості, розглядаючи його як однієї з психологічних захистів (сублімації).* Згідно цьому підходу, творчість є компенсаторною відповіддю на психологічні або фізіологічні проблеми (Бетховен, Демосфен).

3. Теорії якісної переваги розглядають *геніальну людину як таку, що спочатку відрізняється від інших, яка володіє «креативним інтелектом»* – здатністю породжувати не тільки суб'єктивно, але і об'єктивно нове.

4. Теорії кількісної переваги розглядають геніальність як *досягнення верхньої межі здібностей, які спочатку властиві багатьом, але звичайно не одержують мотиваційного або освітнього підкріплення.*

Емпіричних доказів вірності якої-небудь однієї з перерахованих теорій поки не одержано, і геніальність розглядають як *полідетерміноване явище*.

6. ПЕРЕДУМОВИ ГЕНІАЛЬНОСТІ В РОБОТАХ В.П. ЕРОЇМСОНА

Дослідженню геніальності, що розуміється як підвищена розумова активність, присвячені, роботи видатного російського генетика В.П. Ефроїмсона, що використовує **метод патографії** (вивчення хвороб) великих людей минулого. Розуміючи *геніальність як результат взаємодії соціальних і біологічних чинників*, до *середовищних* він відносив наступні *умови*:

1) Становлення в дитячо-підлітково-юнацькому періоді *твердих ціннісних установок* (щось подібне імпринтінгу).

2) Вибір діяльності відповідно до *індивідуальних дарувань*, які є у кожної людини.

3) *Оптимальні умови* для розвитку цих дарувань, іноді активно створені навіть всупереч соціуму.

4) Наявність *сприятливих соціальних умов* (соціального замовлення, «попиту») для самореалізації.

Проте вирішальне значення в розвитку і прояві геніальності В.П. Ефроїмсон залишає за **спадковістю**, встановлюючи тісний зв'язок між *надобдарованістю і особливостями фізіології людини*, що приводять до екзотичних захворювань (таким же рідкісним, втім, як і сама геніальність). Ним виділено **п'ять найбільш стійких комплексів «синдром» – геніальність**.

1. Один з багатьох можливих механізмів виникнення і передачі потомству підвищеного інтелекту – *підвищений рівень сечової кислоти(подагра і гіперурикемія)*. Подагрична стимуляція мозку може підвищувати його діяльність до рівня талановитості або геніальності. Міждисциплінарне дослідження, присвячене ролі подагриків у світовій культурі, показало, що вельми значна кількість найбільших діячів історії і культури дійсно страждали подагрою: зокрема, Олександр Македонський, Петро Перший, Шарль де Голль.

2. Синдром Марфана, особлива форма *диспропорційного гігантизму*, – результат системного дефекту сполучної тканини; успадковується

домінантно, тобто по вертикальній лінії, але з дуже варіюючими проявами. При повному прояві спостерігаються: високий зріст при відносно короткому тулубі, величезні кінцівки, арахнодактилія (довгі павукоподібні пальці), вивих кришталика, деформована грудна клітка можуть супроводжуватися пороком серця і аневризмою аорти. Але при цьому важкому, рідкісному захворюванні (1:50 000), що істотно скорочує тривалість життя, має місце підвищений викид адреналіну, який підтримує високий фізичний і психічний тонус: сюди можуть бути віднесені Аврам Лінкольн, Г.-Х. Андерсен, Корній Чуковський.

3. Тестикулярна фемінізація (синдром Моріса) – спадкова нечутливість периферичних тканин до маскулинної дії чоловічого гормону сім'яників, внаслідок чого розвиток організму, що володіє чоловічим набором хромосом (46/XY) і сім'яників, парадоксально йде по жіночому напрямку. Розвивається *псевдогермафродит* – висока, струнка, статна, фізично сильна жінка, з частково чоловічими та жіночими статевими органами, яка не народжує, але в іншому здатна до сексуального життя і зберігає ваблення до чоловіків.

Через безпліддя псевдогермафродитів, носіїв мутації, ця аномалія дуже рідкісна серед населення (близько 1 : 65 000 серед жінок). Псевдогермафродитизм повинен був би породжувати тяжкі психічні травми, але емоційна стійкість цих хворих, їх життєлюбність, багатообразна активність, енергія, фізична і розумова, просто вражаючі. Наприклад, за фізичною силою, швидкістю, спритністю вони настільки перевершують фізіологічно нормальних дівчат і жінок, що дівчата і жінки з синдромом Моріса (легко визначувані по відсутності статевих хроматинів в мазаннях слизистої рота) підлягають виключенню з жіночих спортивних змагань. Серед найбільш відомих жінок, страждаючих цією рідкісною аномалією, швидше за все, – Жанна д'Арк, Єлизавета Тюдор, Аврора Дюдеван (Жорж Санд), Олена Блаватська.

4. Гіпоманіакально-депресивний психоз як стимулятор розумової діяльності. У більшості осіб мали місце чіткі клінічні прояви психічного розладу у фазах депресії, відмова від їжі, мутизм, багатотижнєве мовчання, знищення готових творів, самогубство, а справжні манії з безглуздою гіперактивністю були майже відсутні. Розглядаючи психопатологічну стимуляцію розумової діяльності, необхідно відносити сюди лише ті випадки, коли хворі на висоті спалаху у напрямі

маніакальності проявляють не безглузду метушливість, а, навпаки, підвищену працездатність, з різким, багатосезонним, а частіше і багаторічним періодом смутку і бездіяльності між творчими підйомами. Необхідно підкреслити помилковість прагнення бачити в психозі і психопатії стимул творчості в тих випадках, коли насправді хвороба творчості перешкождала. Прикладами геніальних циклоїдів можуть бути Байрон, Роберт Берні, сюди ж відносять і А.С. Пушкіна.

5. Гігантолобб'я і високолобб'я. Природний відбір, що створив людство, прямував на збільшення голови і особливо лобових доль, що дозволяє припускати наявність деякої кореляції розміром висоти лоба з інтелектом. Згідно з деякими даними, в більшості тканин транскрибується тільки 3–6% унікальної ДНК, тоді як в тканинах мозку миші транскрибується 10–13% цієї ДНК, а в мозку людини – 20%. Іншими словами, в мозку, як в ніякій іншій тканині, максимально мобілізується і використовується генотип людини. При тому, що частина мозку людини, яка керує фізіологічною функцією центральної і периферичної нервових систем, складає біля третини або чверті його об'єму, тоді як $2/3$ – $3/4$ (що, звичайно, дуже неточно) виконує функцію мислення. Саме завдяки цим даним питання про значення об'єму мозку втрачає свою примітивність.

Згідно стародавньому канону, висота голови рівна однієї сьомої довжини тіла, висота лоба складає третину висоти особи. Антропологічна і психометрична позитивна кореляція між розмірами лоба і рівнем мислення підтверджена при вивченні серій портретів істинно крупних діячів в будь-якій області. При спірності класифікації майже для будь-якої видатної особистості загальна картина виявляється достатньо чіткою: *середня характеристика доводиться десь посередині між графами «високолобі» і «дуже високолобі», тоді як гігантолобб'я приблизно так само часті, як середньолобб'я.* Якщо подагра, гіперурикемія, гіпоманіакальність, синдром Марфана розкривали механізм геніальності близько 25–70% геніїв, то великолобі і просто високолобі підвищують розкриваність до 100% і вище, оскільки багато людей володіли двома чинниками. До високолобих геніїв відносили династію Толстих, П.А. Чаадаєва.

Отже, **геніальність** значною мірою обумовлена генетичними механізмами, виявляється в надконцентрації на значущій діяльності і нерідко супроводжується порушеннями фізичного і психічного здоров'я.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте концепції здібностей. Чи є здібності динамічним явищем?
2. Порівняйте між собою задатки і здібності.
3. Обґрунтуйте дефініції обдарованості.
4. Які критерії і методики діагностики креативності ви знаєте?
5. Які мікросоціальні чинники існують для розвитку інтелектуально обдарованих? Які ще чинники ви можете додати?
6. Дайте визначення поняттям талант і геніальність.
7. Проаналізуйте передумови геніальності в роботах В.П. Ефроїмсона.

ТЕМА 9. ДИФЕРЕНЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІНТЕЛЕКТУ

План

1. Сутність інтелекту як психічної реальності. Загальні інтелектуальні здібності.
2. Характеристика тестологічних підходів до інтелекту.
3. Стійкість інтелектуальних вимірювань.
4. Інтелект у структурі індивідуальних властивостей.

1. СУТНІСТЬ ІНТЕЛЕКТУ ЯК ПСИХІЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ. ЗАГАЛЬНІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗДІБНОСТІ

Інтелект є однією із центральних категорій науки про індивідуальні відмінності. Вона зосереджується на дослідженні детермінант інтелектуальних відмінностей між людьми, джерел їх виникнення, визначенні рівня інтелекту, розробленні тестів тощо. Хоча тривалий час інтелект ототожнювали з мисленням і не розглядали як єдину когнітивну систему чи загальну здібність, у сучасних умовах тести інтелекту почали використовувати у шкільній, клінічній практиці, під час професійного добору.

Поняття «інтелект» вживають на означення загальної розумової здатності комплексу поведінкових характеристик, пов'язаних з успішною адаптацією до нових життєвих завдань.

Інтелект – це певна здібність що визначає загальну успішність пристосування людини до нових умов. Механізм інтелекту виявляється у

рішенні задачі у внутрішньому розумовому плані при домінування ролі свідомості над несвідомим.

Проаналізувавши теоретичні та експериментальні основи психології загальних і спеціальних здібностей, інтелекту, наочності, креативності, В. Дружинін запропонував визначення, які висвітлюють різні аспекти і підходи до феноменології інтелекту:

1) *загальний інтелект* (чинник загальної розумової енергії, генеральний чинник, генеральний інтелект) – розумова здібність, що впливає на виконання будь-якої діяльності, виявляється в якості, швидкості й точності вирішення розумових задач, темпі й успішності навчання, продуктивності професійної діяльності й рівні соціальної адаптованості. Концепцію загального інтелекту запропонував Ч. Спірмен;

2) *біологічний інтелект* – генетично детермінований складник загального інтелекту. Його основою є особливості біохімічних і нейрофізіологічних процесів перероблення інформації центральною нервовою системою (Г. Айзенк);

3) *інтелект поточний, вільний, флюїдний* – вроджена інтелектуальна здатність, що детермінує успішність пристосування до нових ситуацій, оволодіння новими знаннями, гнучкість і швидкість мислення, складник загального інтелекту. Його рівень знижується у процесі старіння;

4) *соціальний інтелект* – здібність, що визначає успішність оцінювання, прогнозування і розуміння поведінки людей. Термін запропонував Дж. Гілфорд. Г. Айзенк розглядав його як результат розвитку загального інтелекту під впливом зовнішніх соціокультурних умов. У науковій літературі частіше використовують визначення Гілфорда;

5) *кристалізований (зв'язаний) інтелект* – інтелектуальна здатність, залежна від набутого досвіду, що зводиться до системи інтелектуальних навичок і входить до складу загального інтелекту (Дж. Кеттел);

6) *інтелект академічний* – здібність до навчання в регламентованих умовах (у школі, університеті тощо), що виявляється в рівні навчальної успішності і корелює з рівнем розвитку загального інтелекту;

7) *вербальний інтелект* – здібність до вербального мисленнєвого аналізу і синтезу, розв'язання вербальних завдань на визначення понять, встановлення словесної подібності і відмінностей, доведень тощо. Виокремлюють як відносно самостійний складник структури інтелекту в

ієрархічних і факторних моделях (Д. Векслер, Ч. Спірмен). Подібні за змістом поняття – «семантичний інтелект», «лінгвістичний фактор»;

8) *невербальний інтелект* – здібність оперувати реальними предметами, образами предметів, зображеннями. Д. Векслер запропонував еквівалентний термін – «інтелект дії»;

9) *ідеальний інтелект* – ідеалізоване уявлення про інтелект, яке автор тесту використовує під час його конструювання;

10) *математичний (формальний) інтелект* – у вузькому сенсі – фактор N у моделі інтелекту Л. Терстоуна; вимірюють тестами на швидкість і точність обчислень і успішність розв’язання математичних задач; у широкому сенсі – здібність до інтелектуальної діяльності в математиці, позитивно корелює з рівнем загального інтелекту;

11) *поведінковий (смісловий) інтелект* – здібність розуміти сенс поведінки інших людей, оцінювати реальні ситуації спілкування, поводитися адекватно ситуації. Передують розвиткові інших форм інтелекту. Виявляється вже у дітей 1-2 років до оволодіння мовою;

12) *психометричний інтелект* – здібність індивіда, вимірювана тестами інтелекту, що виявляється в поведінці і діяльності. Рівень його детермінується взаємовпливом спадковості і середовища; у психометричному підході його ототожнюють із загальним інтелектом. Термін запропонував Г. Айзенк.

Узагальнивши підходи до розуміння сутності інтелекту як психічної реальності, можна визначити його як:

- загальну здібність до пізнання і розв’язання проблем, яка обумовлює успішність будь-якої діяльності та є основою інших здібностей;

- систему всіх пізнавальних властивостей індивіда: відчуття, сприймання, пам’яті, уяви, мислення, уявлення;

- здібність до розв’язання проблем без спроб і помилок («в умі»).

Поняття «інтелект» в сенсі загальної розумової здібності застосовують як узагальнення поведінкових характеристик, пов’язаних з успішною адаптацією до нових життєвих умов;

- інтегральну функцію психіки, яка об’єднує когнітивну, сенсомоторну, афективну і мовно-сміслову сфери суб’єкта в цілісну систему.

За твердженням М. Холодної, інтелект має такі базові властивості:

1) властивості рівнів, що характеризують досягнутий рівень розвитку окремих пізнавальних функцій, і презентації дійсності, що лежать в основі психічних процесів (сенсорна відмінність, оперативна і довготривала пам'ять, об'єм і розподіл уваги, обізнаність);

2) комбінаторні властивості, що характеризують здібність до виявлення і формування різного роду зв'язків і відносин, здатність комбінувати в різних поєднаннях компоненти досвіду;

3) процесуальні властивості, що характеризують операціональний склад, прийоми і відображення інтелектуальної діяльності аж до рівня елементарних інформаційних процесів;

4) регуляторні властивості, що характеризують забезпечувані інтелектом ефекти координації, управління і контролю психічної активності.

Виділяють інтелектуальні здібності та інтелектуальні стилі.

Інтелектуальні здібності – властивості інтелекту, що характеризують успішність інтелектуальної діяльності в тих або інших конкретних ситуаціях з погляду правильності і швидкості переробки інформації в умовах розв'язання задач, оригінальності і різноманітності ідей, глибини і темпу наочності, вираженості індивідуалізованих способів пізнання.

Інтелектуальні стилі – індивідуально-своєрідні способи постановки і вирішення проблем.

2. ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕСТОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ІНТЕЛЕКТУ

Тривалий час вивченням і вимірюванням інтелектуальних можливостей людини переймалася тестологія. Було розроблено багато різноманітних тестів інтелекту. Однак методи дослідження тестології не дають змоги визначити природу інтелекту.

Одними з перших учених, які почали вимірювати інтелект були **Ф. Гальтон** та **Б. Кеттелл**. Останній запропонував цілий ряд діагностичних процедур, які вимірювали гостроту зору, слуху, чутливості до болю, часу рухової реакції, надання переваги кольорам. Таким чином, на початку інтелект ототожнювався з найпростішими психофізіологічними пізнавальними функціями, при цьому підкреслювався вроджений характер інтелектуальних відмінностей між

людьми.

1905 рік став переломним у дослідженні інтелекту. У Франції почали розробляти об'єктивні процедури для дослідження розумово відсталих дітей. **Біне** та **Сімон** запропонували 30 завдань (тестів) для вимірювання рівня розумового розвитку дитини. Після цього починає формуватися тестологічна парадигма у дослідженні інтелекту.

У шкалі розумового розвитку Біне-Сімона тестові завдання групувалися за віком. Оцінка рівня розумового розвитку здійснювалася на основі співвідношення реального хронологічного віку дитини з її «розумовим віком». Це співвідношення отримало назву *коефіцієнту інтелекту*.

У 1916 році американський вчений **Л.М. Термен** на основі тестів Біне-Сімона розробив новий набір тестів, що отримав назву шкали Стенфорд-Біне. Ця інтелектуальна шкала мала декілька редакцій і призначалася для оцінки інтелекту дітей шкільного віку.

Поступово в тестології складаються дві прямо протилежні за своїми кінцевими теоретичними результатами лінії трактування природи інтелекту: одна була пов'язана з визнанням загального фактора інтелекту (Спірмен), інша із запереченням якої-небудь загальної основи інтелектуальної діяльності і утвердженням існування численних незалежних інтелектуальних здібностей (Терстоун).

Однофакторний підхід до інтелекту (К. Спірмен, Р. Б. Кеттелл, Дж. Равен, Д. Векслер, Ф. Вернон).

Теорія інтелекту як єдиної здібності була розроблена К. Спірменом і базувалася на факті наявності позитивних кореляційних зв'язків між результатами виконання різних інтелектуальних тестів. Він дійшов висновку, що рівень розумової енергії проявляє себе в здатності виявляти зв'язки і співвідношення між елементами власних знань, а також між елементами змісту тестової задачі.

Багатофакторні теорії інтелекту (Л. Терстоун, Дж. Гілфорд, Р. Мейлі, Дж. Керрол).

Інтелект як певна кількість здібностей досліджувався у рамках теорії Л. Терстоуна. В результаті своїх досліджень інтелекту його вдалося виділити 10 групових факторів, 7 з яких були ним ідентифіковані і названі первинними розумовими здібностями: просторовий (здібність оперувати в умі просторовими відносинами), сприйняття (здібність деталізувати зорові

образи), обчислювальний (здібність виконувати основні арифметичні дії), вербальне розуміння (здібність розкривати значення слів), побіжність мови (здібність швидко підбирати слова за заданим критерієм), пам'ять (здібність запам'ятовувати), логічне міркування (здібність виявляти закономірність у ряді букв, цифр, фігур).

Був зроблений висновок, що для опису індивідуального інтелекту не можна використовувати єдиний показник інтелектуального розвитку.

3. СТІЙКІСТЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ВИМІРЮВАНЬ

Загальним показником інтелектуального розвитку, який відображає структуру інтелектуального потенціалу, вважають IQ. Для з'ясування особливостей його розвитку необхідне дослідження отриманих тестових оцінок в часі.

Американськими вченими здійснено дослідження немовлят 12-18 місяців і встановлено, що показники швидкості розвитку немовлят не дозволяють зробити який-небудь прогноз відносного рівня інтелектуального розвитку в подальшому. Ступінь взаємозв'язку між показниками тестів інтелекту, виконаних в різні вікові періоди, виявився залежним як від віку, в якому проводилося перше тестування, так і від величини часового інтервалу між вимірюваннями, що проводилося. Навіть кореляція на дуже високому рівні (0,8) залишає достатньо місця для значних відхилень в кожному індивідуальному випадку. Так, протягом тільки шкільного періоду можлива зміна IQ в межах 50 балів. У 9% спостерігаються зміни в межах 30 балів, а в 58% в межах 15 балів. Отже можна зробити висновки про значні відмінності в оцінці інтелектуального потенціалу учня з цією оцінкою прогнозу успішності навчання. Проте прогнозування шкільної успішності в залежності від рівня IQ є успішним (0,5-0,6).

Водночас лонгітюдні дослідження дають підстави стверджувати, що існує вплив на показники IQ спеціально розроблених інтенсивних програм стимуляції (дослідження будувалося на моделі випадкових вибірок).

Домашня атмосфера впродовж першого року життя адаптованих дітей у прийомних сім'ях здійснює значно більший вплив на їх подальший інтелектуальний розвиток, ніж під час другого, третього чи четвертого року їх життя в новій сім'ї. Домашнє середовище не впливає значно на рівень інтелекту двохрічних дітей, але виявляється таким для оцінки

розвитку їх інтелекту у віці трьох і чотирьох років.

На підставі аналізу продукції визнаних творців дослідники дійшли висновку, що найпродуктивніший творчий період припадає переважно на 25-30 років або трохи пізніше. Кількість виробленої творчої продукції залишається відносно постійною навіть у немолодому віці.

Згідно з побудованою Д. Векслером кривою залежності між 19 і віком після досягнення зрілості інтелекту, пік її настає між 20 і 25 роками, до 50 років – невелике зниження і більш виражене зниження – до 75 років. Даних про людей старше 75 років у Векслера не було. Аналізуючи вікову динаміку окремих здібностей, що вимірюються 11 субтестами шкали, Д. Векслер отримав варіативні результати: показники за субтестом «Обізнаність» не знижувалися до віку 75 років; результати субтесту «Цифрові символи» різко погіршувалися після 25-річного віку. З побутових спостережень відомо, що літні люди часто страждають від втрати пам'яті, хоч інші здібності можуть зберегтися.

Неоднаково проявляються здібності і в роботі з різними видами інформації: помітне зниження характерне для уміння працювати із системами, такими як ряди, послідовності, та іншими патернами; літнім людям важко зрозуміти і запам'ятати складні інструкції при тестуванні. Це негативно позначається на здатності зрозуміти суть складної задачі і розв'язати її. Знижується і гнучкість мислення, що виражається в коливаннях за необхідності перемістити елемент з класу в клас або внести зміни в інформацію.

Ці закономірності стосуються процесів нормального старіння. У разі захворювань, наприклад при атеросклерозі судин мозку з порушенням мозкового кровотоку, інтелектуальне зниження може відбуватися прискорено. Нівелювати відмінності у вияві різних здібностей може поганий стан здоров'я. Однак навіть у немолодих людей постійна розумова діяльність сповільнює зниження інтелекту.

Намагаючись з'ясувати, як люди набувають і використовують знання: Ж. Піаже виокремлював стадії та підстадії розвитку інтелекту, характеристики його стимульно-реактивних «схем» починаючи з віку немовляти. Немовля спостерігає не тільки за навколишнім середовищем, а й за наслідками своїх дій, за необхідності коригує їх. Першими є стадія психомоторної активності, що триває з народження до 2 років, і стадія конкретних операцій (з 2 до 11 років), коли накопичується конкретна інформація, тісно пов'язана з оточенням дитини. Стадія від 11 до 15 років,

пов'язана з формальними операціями. На цій стадії особа здатна до вироблення абстрактних ідей, використання суджень і логічного міркування. Однак багато людей так ніколи і не досягає цього рівня розвитку інтелекту внаслідок негативних факторів.

Отже, стійкість і змінюваність результатів у тестових вимірюваннях інтелекту засвідчує, що продуктивність його процесуальних характеристик, детермінованих генетичними чинниками (поточний інтелект), з віком знижується, а змістові характеристики (наприклад, обізнаність), детерміновані середовищем і досвідом (кристалізований інтелект), не зазнають змін. Це ще раз засвідчує структурно-функціональну складність, полідетермінованість феномену інтелекту.

4. ІНТЕЛЕКТ У СТРУКТУРІ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ

Тривожність (нейротицизм) та інтелект відображають відповідно енергетичний та інформаційний аспекти активності суб'єкта. У тривожності як одному з виявів найважливішої риси темпераменту – емоційної нестабільності – відображається також інтенсивність емоційно-вольових процесів. Щодо цього цінну інформацію можна почерпнути на підставі зіставлення показників тривожності з показниками розумової продуктивності (за тестом Кеттела). Результати факторного аналізу засвідчують: в одних випадках співвідношення показників інтелекту і тривожності тяжіє до реципрокності (вияв різноспрямованих тенденцій - «чим більше одного, тим менше іншого»), а в інших - до синергічності (односпрямовані зміни, що відображаються в позитивному знаку коефіцієнта кореляції). За гіпотезою про криволінійну (інвертовану V-подібну) залежність з підвищенням значень енергетичного фактора (рівня активації і пов'язаного з цим ступеня тривожності, нейротизму) інтелектуальна продуктивність підвищується, а після досягнення певної оптимальності починає знижуватися. Змістова інтерпретація цієї суперечності, на думку авторів дослідження, пов'язана з особистісними властивостями вищого рівня і відображає явище, відоме як зіткнення (боротьба) мотивів.

Розроблену у межах формального підходу до вивчення індивідуальності гіпотезу про наявність єдиного базового механізму формування темпераменту і загальних здібностей перевіряли в порівняльному дослідженні взаємозв'язків темпераментних та

інтелектуальних показників у дітей і дорослих (Русалов, Дудин). Основою гіпотези стало уявлення про первинні задатки – генетично фіксовані поєднання всіх природних властивостей людини, що спочатку формують властивості темпераменту, які стають задатками другого рівня, що детермінують розвиток загальних здібностей. Відмінність механізмів формування темпераменту і властивостей загальних здібностей полягає в їх змістовому характері, що пов'язано з динамічними можливостями когнітивної сфери, зумовленими обсягом засвоєних знань, розумовими навичками і операціями. Дані свідчать про взаємодію темпераменту і здібностей насамперед через характеристики активності: ергічність, пластичність і темп. Щільність цих зв'язків залежить від віку (в підлітків зв'язок між темпераментними та інтелектуальними показниками значущіший) і рівня розумового розвитку (чим вищий інтелект, тим слабкіші зв'язки між досліджуваними ознаками індивідуальності).

Останнім часом формується тенденція до розширеного тлумачення концепту «інтелект», зміст якого починає виходити за межі когнітивної сфери. Г. Гарднер визначає інтелект у термінах численних здібностей, кожна з яких важлива для досягнення адекватності та успішності в певній сфері життєдіяльності. Цінність кожного компонента інтелекту визначається конкретними суспільними нормативами, які заохочують або не заохочують розвиток таких інтелектуальних здібностей: лінгвістичні; логіко-математичні; просторові (орієнтація в просторі на основі психічних образів); музичні; тілесно-кінестетичні; інтер- або міжособистісні (розуміння інших); інтраособистісні (розуміння себе). Ці сім інтелектуальних компонентів відображають всі аспекти людського потенціалу, забезпечуючи адаптацію (приспосовування) і розвиток. Р. Гарднер вважає, що розвиток перших двох здібностей властивий західному суспільству загалом, а ізольовані невеликі соціуми (наприклад, жителі маленьких островів) орієнтуються на розвиток міжособистісної компетентності.

Деякі психологи наполягають, що традиційні визначення інтелекту дуже вузькі і не охоплюють таких аспектів, як щастя, особистісний успіх або гармонія із суспільством, їх враховано в базовій моделі емоційного інтелекту, зосередженій на п'яти типах здібностей: знання про емоції, управління емоціями, розпізнавання емоцій в інших, уміння мотивувати себе, оволодіння соціальними відносинами. Повніша концепція емоційного інтелекту, на думку Д. Голмена, охоплює комплекс не

пов'язаних з IQ ознак, проте істотних для успішності в професійних, міжособистісних та інших відносинах. Згідно з цією концепцією, емоційний інтелект (EQ - emotion quotient) обчислюють як суму показників семи здібностей: самоусвідомленості, самомотивованості, стійкості до фрустрації, контролю за імпульсами, регуляції настрою, емпатії, оптимізму. IQ є предиктором академічної успішності, рівень EQ впливає на вірогідність життєвого успіху.

Отже, інтелект пов'язаний з іншими індивідуальними параметрами: здатністю до абстрактного мислення, логічних узагальнень, умінням навчатися тощо, однак вчені останнім часом схиляються до думки, що інтелект – ширший концепт, ніж вважали досі.

Питання для самоконтролю

1. Що таке поняття «інтелект»? Які він має базові властивості?
2. Назвіть запропоновані В. Дружиніном визначення, які висвітлюють різні аспекти до феноменології інтелекту.
3. Які Вам відомі підходи до вивчення та вимірювання інтелектуальних можливостей людини?
4. З якими індивідуальними параметрами пов'язаний інтелект?

ТЕМА 10. ОСОБИСТІСНІ ФАКТОРИ ПОВЕДІНКОВИХ ВІДМІННОСТЕЙ

План

1. Особистість: диференційно-психологічний аспект.
2. Концепція особистісних рис. Теорії особистісних факторів.
3. Психологічна структура особистості.
4. Формально-динамічна модель особистості.

1. ОСОБИСТІСТЬ: ДИФЕРЕНЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

На початку свого становлення сучасна *психологія особистості*, що формувалася у лоні диференціальної психології, заявила про своє критичне ставлення до диференційно-психологічних методів вивчення особистості. Проте одне з найрозповсюдженіших визначень особистості, сформульоване родоначальником персонології Г.Олпортом продемонструвало, що відділитися від диференційної психології буде не

так просто: *«Особистість – така динамічна організація психофізіологічних систем індивіда, яка визначає його унікальний спосіб адаптації до середовища»*.

Критика Г. Олпортом диференціальної психології базувалася на протиставленні «елементарного» і «цілісного» та «окремої частини» і «патерну», з чого витікали задачі персонології, спрямовані на пошук об'єднаних основ явищ, які вивчалися.

Найбільш перспективним виявилось визначення особистості, яке повинно враховувати як акцентовані особистісні відмінності, так і організацію окремих частин в єдине інтегроване ціле.

Експериментально встановлено, що коріння людської особистості простягається у раннє дитинство. Лонгітудно виявлено, що деякі немовлята володіють тенденцією, яку можна назвати «вразливістю», що проявляється при зустрічі з незнайомими предметами, людьми або ситуаціями. Ця тенденція зберігається в поведінці суб'єкта і надалі. Під час свого першого дня в школі «вразливі», стоячи осторонь, зосереджено спостерігають за іграми свої більш розкутих однолітків. Ці психологічні особливості поступово трансформуються в стійку рису у дорослих людей, які лишаються сором'язливими впродовж всього життя.

Відмінності особистості від характеру і темпераменту. Особистість є соціально обумовленою істотою і може до певної міри бути незалежною від властивостей нервової системи. Темперамент є первинним матеріалом, з якого вибудовується особистість. Він є важливим при обговоренні спадкових аспектів емоційної природи індивіда. Будучи одним з аспектів обдарованості людини, темперамент обмежує розвиток індивідуальності. Поняття «характеру» часто вбирає в себе певний моральнісний характер, воно є етичною категорією. За формулюванням Г. Олпорта, характер – це оцінена особистість, а особистість – не оцінений характер.

2. КОНЦЕПЦІЯ ОСОБИСТІСНИХ РИС. ТЕОРІЇ ОСОБИСТІСНИХ ФАКТОРІВ

Визначення структури особистості в рамках підходу з позиції рис є альтернативним типологічному. Різні особистісні теорії оперують різними конструктами, що мають неоднаковий рівень як теоретичних узагальнень, так і степені абстракції. Найбільш поширеним є поняття *рис*. Багатоманіття ознак, що характеризують форму взаємодії суб'єкта зі

світом, впорядковується за рахунок введення двох початкових координат, що відносяться до *адаптивного та експресивного типів поведінки*.

Риса – це якість, яка стійко притаманна даній людині й виявляється у різних ситуаціях. Тобто про риси можна говорити як про позаситуативні стійкості. Риси є нетиповими для групи, а відмінними особливостями для конкретної людини.

У сучасних теоріях виділяють кілька базових ознак риси як психологічного конструкту:

- риса не є стан і тому означає певну загальну тенденцію поведінки та очікувань;
- риса є кількісним виміром, що дозволяє порівнювати виявлення конкретної характеристики у різних людей;
- риса може мати ієрархічну організацію, тобто включає в себе кілька специфічних рис;
- риса як конструкт складає основу для формальних теорій і неформального опису людської особистості у повсякденному житті.

Стійкість багатьох особистісних рис підтверджена експериментально. Психологічна риса, окрім описового аспекту, включає в себе також каузальний. Тому теорії рис ставлять задачею аналіз індивідуальної психодинаміки з точки зору пошуку причинних механізмів.

Екстраверсія / інтроверсія. Це поняття для опису фундаментальних відмінностей у людській поведінці ввів К.Юнг, потім використовувалася Г.Айзенком.

Інтроверсія:

- орієнтація на внутрішні стимули;
- загальмованість поведінки;
- низький рівень занурення у різні форми активності.

Екстраверсія:

- прагнення до стимуляції ззовні;
- розгальмована поведінка;
- інтенсивне занурення у різні форми активності.

Активність / соціабельність / емоційність. Ці особистісні властивості пов'язані з відповідними темпераментальними параметрами. Відбувається ототожнення рівнів темпераменту та особистості. Ці риси проявляються уже у немовлят і зберігаються у дорослих особистостях.

Тривожність (нейротицизм, емоційна нестабільність). Це риса, яка

пов'язана зі специфікою індивідуальних реакцій на стрес. Тривожність пов'язана зі збудженням нервової системи, а також з оціночними процесами (чи сприймає людина ситуацію як загрозову). В залежності від теорії особистості тривожність визначають по-різному. Наприклад, у Фройда тривожність є результатом придушення з боку Я несвідомих імпульсів. Як стабільна риса вперше почала досліджуватися Тейлором.

Гнів. Це – емоційна характеристика, що описує відчуття, інтенсивність яких варіюється від середньо вираженого роздратування до ярості, що супроводжується активацією нервової системи. Гнів розглядається як тенденція сприймати широкий спектр ситуацій як провокуючі. Причому розрізняють гнів як характеристику темпераменту і як реакцію.

Сором'язливість. На думку Зімбардо, сором'язливість – це не особистісний розлад, а скоріше визначений патерн, пов'язаний з прагненням уникати спілкування або ухилятися від соціальних контактів. Це свого роду соціальна фобія.

Ганс Айзенк був одним з перших, хто застосував факторний аналіз у дослідженні особистості. Свої базові фактори – *інтроверсію, екстраверсію, нейротизм* і, пізніше, *психотизм* – Айзенк назвав «типами», підкреслюючи тим самим відмінність диспозицій, що перебувають наверху ієрархічної структури і що мають більш широкий діапазон проявів, від специфічних рис, що утворюють нижчий рівень особистісної ієрархії.

Наприклад, за загальним фактором «психотизм» слідує утворюючі його компоненти другого рівня – агресивність, емоційну холодність, егоцентризм, безособистісність, імпульсивність. Третій рівень психотизму як особистісної диспозиції утворений такими параметрами, як антисоціальність, неемпатійність, креативність, божевілля. Це біологічні диспозиції особистості.

Центральна роль Е (екстраверсія – інтроверсія), N (нейротизм – емоційна стабільність) та Р (психопатія – емоційна незалежність) факторів в організації особистості підтверджувалася результатами обстеження десятків тисяч людей у різних країнах. Айзенк обґрунтував зв'язок Е з біологічною системою збудження, N – з системою активації, а Р – з генетично детермінованою тенденцією «імпульсивність / контроль».

Інший підхід розвинув Раймонд Кеттелл. На його думку, базовий вимір особистості неможливо раніше передбачити, але його можна

відкрити в результаті обробки даних, отриманих шляхом виміру різних рис у великій кількості людей. Він сформулював два важливих положення для теорії особистісних рис, виділяючи серед останніх *поверхові* (вторинні) і *причинні* (первинні), які в свою чергу поділяються на *конституційні*, що мають генетичну обумовленість, і *характерологічні*, що розвиваються під впливом досвіду і навчання. У своїй концепції Кеттелл розрізняв також:

- темпераментальні (конституціональні причинні) риси, що детермінують стиль індивідуального реагування, що включає емоційну реактивність, швидкість і енергію реакцій особистості на середовищну стимуляцію;

- риси-здібності, що визначають ефективність реагування;

- динамічні риси, що відносяться до рушійних сил реакції, і утворюють два класи ознак – вроджені риси і ті, які формуються під впливом соціокультурних норм.

В якості базової Р. Кеттелл прийняв 16-факторну модель, що описує найбільш важливі з його точки зору зміни особистості.

3. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

Будуючи наділеною від народження певними біологічними якостями, людина стає особистістю по мірі засвоєння соціального досвіду у своїх його проявах (способів і засобів виробництва, духовної культури тощо). До розгляду структури особистості є різні підходи. Згідно з концепцією персоналізації А. В. Петровського в структурі особистості можна вирізнити три складові (Див. рис. 10.1),

Рис. 10.1 Структура особистості за А. В. Петровським

А. В. Петровський метафорично трактує справжню особистість як джерело могутньої радіації, що перетворює пов'язаних з нею людей (радіація, як відомо, може бути корисною і шкідливою, може лікувати і калічити, прискорювати й сповільнювати розвиток).

В межах системно-діяльнісного підходу К. К. Платонов вирізняє в структурі особистості наступні підструктури (Див. рис. 10.2).

Рис. 10.2. Структура особистості за К. К. Платоновим

Перша підструктура характеризує спрямованість особистості або вибіркове ставлення людини до дійсності. Складові якості цієї підструктури особистості не є природженими і відображають індивідуальне суспільне мислення. Формується спрямованість особистості в процесі виховання. Виділена окремо в психологічній структурі особистості спрямованість, у свою чергу, включає систему взаємопов'язаних компонентів: інтереси, бажання, прагнення, ідеали, світогляд, переконання. Вказані компоненти спрямованості характеризують ставлення особистості, її матеріальні й духовні потреби, моральні якості. Оскільки ставлення є не тільки якістю особистості, а насамперед елементом свідомості, що впливає на прояви її активності, то активність спрямованості здебільшого виявляється через переконання – свідомі потреби людини, які спонукають її діяти відповідно до ціннісних орієнтацій.

Друга підструктура включає знання, уміння, навички й звички, які засвоєні у власному досвіді шляхом навчання. Іноді цю підструктуру розглядають як підготовленість індивіда. На формування компонентів даної підструктури помітно впливають біологічні й генетичні якості людини. У наш час компоненти, об'єднані підструктурою досвіду, не всі психологи схильні розглядати як властивості особистості. Однак К. К. Платонов вважав, що «типові для даного індивіда прояви, так само як і

закріплені знання, навичка (на тільки розумова або вольова, але й моторна і сенсорна) і, тим більше, уміння і звичка, вже, безперечно, є властивістю особистості». Справді, набуті знання й сформовані в процесі навчання вміння і навички органічно вплітаються в структуру особистості, стають її невід'ємними властивостями.

Третя підструктура включає індивідуальні особливості психічних процесів: відчуття, сприймання, емоції, волю, мислення, пам'ять. Психічні процеси, які є динамічним відображенням дійсності в різних формах психічних явищ, забезпечують зв'язок особистості з дійсністю. На основі психічних процесів утворюються психічні якості особистості, які забезпечують певний кількісно-якісний рівень її психічної діяльності і поведінки, типовий для індивіда. Основні компоненти третьої підструктури формуються й розвиваються за допомогою вправ, при цьому великого значення набувають вольові якості індивіда, оскільки вони лежать в основі свідомого регулювання психічних процесів і станів особистості.

Четверта підструктура особистості включає властивості темпераменту, статеві й вікові властивості. До неї ж відносять і патологічні (органічні) зміни особистості. Формування компонентів цієї підструктури можливе лише за допомогою тренування, але частіше має місце формування замінників (компенсаторних механізмів) природних властивостей, яких недостає. Ця підструктура має назву біопсихологічної, оскільки якості особистості, які до неї входять, головним чином зумовлені фізіологічними особливостями мозку. Активність проявів цієї підструктури залежить від сили нервових процесів.

К. К. Платонов називає запропоновану структуру особистості *основною, загальною, динамічною, функціональною і психологічною*. *Основною* вона є тому, що окрім вказаних чотирьох головних, виокремлюють ще дві накладені на них підструктури – характеру та здібностей; *загальною* вона є тому, що властива кожній особистості, але кожна конкретна особистість має свою індивідуальну структуру; *динамічною* – тому, що не залишається незмінною в жодній конкретній особистості: з дитинства до смерті вона змінюється; *функціональною* – тому, що вона як ціле, так і її складові елементи розглядаються як психічні функції; *психологічною* – позаяк узагальнює психічні властивості особистості.

Розглянуті чотири підструктури охоплюють майже всі відомі якості

особистості. Однак слід враховувати, що поряд з ними можна назвати незліченну кількість якостей, котрі мають власну структуру і об'єднують декілька компонентів, що належать до різних однопорядкових підструктур особистості. Наприклад, переконаність віднесена до першої підструктури, а до неї самої входять воля, відповідні знання і особливості процесів мислення.

4. ФОРМАЛЬНО-ДИНАМІЧНА МОДЕЛЬ ОСОБИСТОСТІ

Формально-динамічний напрям представлений в основному роботами вітчизняних психологів Б. М. Теплова і В. Д. Небиліцина. Основною відмітною особливістю даного напрямку є твердження, що в особі людини існують два рівні, два різні аспекти особових властивостей – формально-динамічний і змістовний. Змістовні властивості особи близькі до поняття пропріума. Вони є продуктом виховання, навчання, діяльності і охоплюють не лише знання, уміння, навички, але і багатство внутрішнього світу людини: інтелект, характер, сенси, установки, цілі та ін.

З точки зору формального підходу структура особистості включає в себе 4 базових інтегральних параметри: темперамент, стиль, здібності (включаючи інтелект) і характер. Кожний параметр не є виключно автономним утворенням, що функціонує незалежно від інших, а перебуває в полі взаємодії, що характеризується патерном індивідуальних проявів.

Темперамент включає в себе два основних компоненти – *активність* (ергічність, темп, пластичність) та *емоційність*, що реалізується у фізичному та комунікативному середовищі.

Стиль – механізм, що інтегрує параметри біологічних програм і характеристики процесу соціалізації.

Здібності визначають продуктивність функціонування всієї системи індивідуальності в конкретних ситуаціях.

Характер визначається стійкими мотиваційними тенденціями, типом самооцінки і балансом позитивного чи негативного життєвого досвіду.

Стиль зв'язує всю структуру особистості. Стильовий механізм виконує також компенсаторну функцію у структурі особистості, що виражається в оптимізаційних та адаптаційних ефектах.

При всій багатоманітності особистісних проявів, саму особистість можна розглядати скоріше як центральну підсистему, як головний регулятор взаємодії суб'єктивного світу психічної реальності з

об'єктивним соціальним і предметним середовищем.

Всі три аспекти – суб'єктивний світ психіки, соціальне і предметне середовище – є специфічно-людськими вимірами фізичної реальності і можуть бути описані за допомогою універсальних понять простору – часу та енергії – інформації.

Однак існує цілий ряд процесів, що відносяться до системи людини, але такі, що не вважаються особистісними. Це виявляється першим підґрунтям для презентації особистості як підсистеми людської індивідуальності. Ще однією суттєвою ознакою, що поділяє «особистість» та «індивідуальність» в сенсі поля диференціально-психологічних понять, стає акцент в аналізі особистості на *соціопсихічних* компонентах процесу взаємодії «людина – середовище», тоді як дослідження індивідуальності в рівній степені включає в себе всі рівні ієрархічної організації вище згадуваної взаємодії – від реакції на фізичні стимули до семантики соціальних знаків і культурних стимулів.

Існує проблема функціональної особистості – це проблема постійності-змінюваності особистості. Проблема постійності-змінюваності розглядається в термінах впливу раннього досвіду або в термінах потенційної можливості змін у фіксований період часу. Аналіз цієї проблеми передбачає використання даних особистісних вимірювань, які існують у кількох формах. *L-дані* (життєві записи) включає відомості про особливості сім'ї, освіти, професії, шлюб; *O-дані* (спостереження) – рейтинги або описи особистості, зроблені батьками або іншими спостерігачами; *S-дані* (самоспостереження) – результат самоопису, включаючи відповіді на особистісні опитувальники та інтерв'ю; *T-дані* (тест, вимірювання) – результат виконання експериментальних тестів, поведінкових завдань, об'єктивних лабораторних вимірювань.

Найбільш стійкими у часі виявилися *O-* та *S-дані*, що корелюють між собою і є предикаторами реальних життєвих показників (*L-дані*). *T-дані* показують меншу стабільність.

Стабільність особистісних властивостей у часі з важливою диференційно-психологічною парадигмою «спадковість – набуток». Особистісні зміни, що корелюють з генотиповими диспозиціями, є більш привабливим об'єктом дослідження, ніж культурно-сформовані установки («правдивість – нечесність») або стереотипи («маскулінність – фемінність»).

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «особистість».
2. Що таке психологічна риса, які її ознаки?
3. Охарактеризуйте структуру особистості за К. К. Платоновим.
4. Які базові інтегральні параметри включає в себе структура особистості?

ТЕМА 11. ДИФЕРЕНЦІЙНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНИХ ТИПОЛОГІЙ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Взаємодія психології праці і диференційної психології
2. Класифікація професій і професіографія
3. Спрямованість особи в структурі індивідуальності
4. Індивідуальний стиль діяльності
5. Професійні типології
6. Професійні інтереси і їх діагностика
7. Професійна самореалізація чоловіків і жінок

1. ВЗАЄМОДІЯ ПСИХОЛОГІЇ ПРАЦІ І ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Всі види активної взаємодії людини зі світом можна умовно розділити на дві сфери: це **відносини з суб'єктами і відносини з об'єктами** (предметами). Суб'єкти, як відомо, відрізняються від об'єктів здатністю давати зворотний зв'язок. Тому *взаємодія з собі подібними* вимагає більшої сензитивності, емоційності, здатності уподібнюватися іншим. А *відносини з предметами* мають на увазі одностороннє інструментальне, творче відношення до світу і досягають найбільшої реалізації в професійній діяльності. І хоча професійні вибори, переваги та орієнтації, традиційно розробляючись в психотехніці, плавно перейшли в компетенцію сучасної психології праці, оскільки вони володіють міжіндивідуальною варіативністю, ми стисло торкнемося і їх в рамках курсу диференціальної психології.

У цьому розділі ми зосередимося на аналізі відмінностей, що існують на різних рівнях індивідуальності і включених в професійну. Психологія праці – одна з найбільш живих областей застосування диференціально-психологічних знань, які в основному направлені на виділення *професійно значущих ознак – характеристик індивідуальності*,

які мають значення для успішності протікання тієї або іншої діяльності; при цьому решта особливостей людини в коло розгляду не включається. Професія висуває об'єктивні вимоги до якостей людини, яка може вважатися або відповідною, або непридатною для виконання даної діяльності. Оскільки такі якості звичайно розглядаються в комплексі, то і сумісність людини і професії теж може бути розглянута у вигляді континууму, що включає професійне покликання, придатність і непридатність.

У психології праці спостерігаються дві стрічні тенденції – по-перше, *підбір людини до професії* (цим займаються кадрові служби, що виконують замовлення підприємства), і, по-друге, – *підбір професії для людини* (це завдання розв'язується службами профорієнтації, клієнтами яких є окремі люди). Таким чином, цілком реальна картина, коли людина за своїми індивідуальними характеристиками ідеально підходить професії, яка їй не цікава, або, навпаки, мріє займатися справою, для якої йому не вистачає природних даних. Зрозуміло, що взаємодія людини з професією пронизує всі рівні індивідуальності – починаючи з духовно-світоглядної сфери, інтересів і цілей людини, зачіпаючи риси особи і здатності і спираючись на природні завдатки. Тому гармонізація відносин між професійними вимогами і якостями людини – дуже актуальна проблема диференціальної психології праці.

Для того, щоб підійти до її рішення, необхідно спиратися на дані **професіограми** (описи соціально-економічних, санітарно-гігієнічних, психологічних і інших особливостей професії) і **психограми** (характеристики вимог, що пред'являються професією до психіки людини). Таким чином, в психології праці неминуче виділяються два рівні аналізу: перший спрямований на конкретний об'єктивний продукт, який повинен бути створений за допомогою об'єктивної ж діяльності, другий, – на психологічні стани і якості, які управляють цим процесом. Історично однією з перших спроб професіографічного опису індивідуальності була методика, розроблена **О. Ліппманом** для оцінювання професійно важливих якостей («лист Ліппмана»).

Визначення професійно важливих ознак засноване на *експертних оцінках* і є результатом домовленості про те, які характеристики найбільш важливі, а які можуть бути винесені за дужки. Стосовно ряду професій це завдання не може розв'язуватися однозначно: так, для видів професійної діяльності, що мають монотонний характер, істотні якості, завдяки яким

людина чинить опір настанню стомлення, а для професій, пов'язаних з екстремальними ситуаціями, важливими є здатність витримувати сильні подразники, ухвалювати рішення і нести за них відповідальність. Крім того, багато професій можуть здійснюватися як в повсякденних, так і в особливих умовах (наприклад, дільничний або військовий лікар), хоча дії і операції, що становлять зміст професії, загалом залишаються тими ж. Таким чином, опис професії повинен включати швидше межі типових ситуацій і допустимих значень психологічних якостей.

Перерахуємо види індивідуально-психологічних якостей, які значущі для успішного оволодіння людиною професією. Перш за все, це *індивідуально-типологічні* властивості (сила, рухливість, динамічність і лабільність нервової системи), які у разі несприятливих для професії показників можуть компенсуватися за допомогою вироблення індивідуального стилю діяльності (ІСД). Далі, це *сенсорні і перцептивні* властивості, головним серед яких є рівень чутливості аналізаторів. Під впливом досвіду і професійних вимог ця характеристика може змінюватися: так, виробляється так званий «технічний слух», що дозволяє розпізнавати несправності в механізмах, зменшується і диференціальний поріг кольоророзрізнення, дякуючи чому сталевари можуть визначати температуру мартенівської печі. Сенсорна основа діяльності пред'являє вимоги до сенсорним здібностям людини і таким чином розвиває їх. Ще одна важлива якість є увагою людини (*атенційні* властивості), серед яких найбільш істотними виявляються іноді розподіл і перемикання, іноді – стійкість. Властивості уваги піддаються виправленню в незначних межах, проте компенсуються завдяки емоційному чиннику (зацікавленості) і виробленню звичок.

Дуже важливі для професійної діяльності *психомоторні* властивості, завдяки яким людина вибирає або виробляє систему операцій, що приводять до досягнення мети (до цих якостей відносять особливості статичності, наприклад професійний тремор, а також швидкість реакцій). Оскільки зміст професійної праці змінюється (на ранніх етапах розвитку техніки визначає був силовий чинник, а в даний час важливішими стають тимчасовими і просторовий), то пред'являються нові вимоги до психомоторних властивостей. Показано, що вони добре піддаються вправі. Ще одна група властивостей, що володіють професійною значущістю, – це *мнемічні* якості. Професійна пам'ять також може розвиватися, для чого використовують спеціальні мнемотехнічні прийоми,

підвищення професійної мотивації і активізацію матеріалу, що запам'ятовується.

Дуже важливі також особливості *імажитивні* (властивості уяви) і *розумові* (включене в трудову діяльність мислення Б.М. Теплов називав практичним). І, нарешті, різною мірою для різних професій, але все таки мають значення *вольові* якості, сприяючі умінню долати внутрішні і зовнішні складнощі в процесі праці. Втім, зрозуміло, що вимоги до довільності виникають особливо гостро у випадку не зовсім вдало підібраної професії.

2. КЛАСИФІКАЦІЯ ПРОФЕСІЙ І ПРОФЕСІОГРАФІЯ

Слідуючи визначеній нами логіці, професійні типології слід передувати типології професій (Див. табл. 11.2).

Таблиця 11.2

Характеристики професії, що пред'являють вимоги до психологічних якостей працівника

4-й знак коду	Спосіб отримання даних	5-й знак коду	Характер спілкування з людьми	6-й знак коду	Виконувані операції
0	Синтез	0	Керівництво	0	Наладка
1	Узгодження	1	Ведення переговорів	1	Точна обробка
2	Аналіз	2	Проведення інструктажа	2	Експлуатація, контроль
3	Збір матеріалу	3	Нагляд	3	Управління
4	Обчислення	4	Розвага	4	Ручні операції
5	Копіювання	5	Переконання	5	Спостереження за роботою машин
6	Порівняння	6	Подача сигналів	6	Подача сировини і знімання продукції
7	Способи отримання матеріалу представлені трохи	7	Надання послуг	7	Регулювання
8		8	Спілкування з людьми трохи	8	Інші функції

Професії прийнято класифікувати, об'єднувати в групи за рядом загальних властивостей і ознак. За кордоном найчастіше користуються

Словником найменувань професій, в якому представлено більше тридцяти тисяч професій, створюючих наступні дев'ять груп:

1. Керівництво, управління; наукова робота, вільні професії.
2. Робота конторських і торгових службовців.
3. Робота у сфері обслуговування.
4. Професії у області сільського господарства, лісоводства і споріднені їм.
5. Професії, пов'язані з технологічними процесами виробництва.
6. Професії, пов'язані з механічною обробкою матеріалів.
7. Професії ручної праці.
8. Будівельні професії.
9. Інші (змішана група).

Якості і здатності людини, важливі для різних професій

- Здатність розуміти значення слів, понять, володіння мовою – вербальна здатність
- Здатність швидко і точно виконувати арифметичні дії – числова здатність
- Здатність представляти предмет в двох або трьох вимірюваннях
- Здатність розрізняти навіть незначні деталі об'єктів, графічних зображень
- Здатність коректувати слова, цифри, букви
- Здатність швидко і точно координувати роботу рук, пальців і очей в рухах – моторна координація
- Здатність швидко і точно маніпулювати невеликими предметами (спритність пальців)
- Здатність вправно діяти руками (спритність рук)
- Здатність погоджувати рухи очей, рук і ніг відповідно до зорових сигналів
- Здатність сприймати, порівнювати і розрізняти кольори і відтінки
- Навчаємість – здатність розуміти, міркувати, робити висновки (загальний інтелект)

Кожна з професій помічена шестизначним кодом, останні три цифри якого позначають спосіб отримання даних, характер спілкування з людьми і виконувані операції. Ці якості дуже важливі для складання

професіограми, що включає, крім того, *кваліфікаційний профіль*, в якому необхідні працівнику якості визначені кількісно.

Психологічні якості і здібності групуються за наступними 11 категоріями.

Кожна якість повинна розглядатися з погляду його професійної значущості (звичайно їх оцінюють за п'ятибальною шкалою), в результаті складається профіль необхідних психологічних якостей. Проте не тільки здібності, як вже наголошувалося, визначають успішність професії. Важливими є і інші індивідні характеристики, що визначають упевненість людини в різних умовах.

Трудові ситуації, що пред'являють різні вимоги до темпераменту працівника:

- ✓ Ситуації, пов'язані з великим колом обов'язків, що змінюються
- ✓ Ситуації, пов'язані з короткими циклами, що повторюються, здійснюються в певній послідовності відповідно до встановлених правил
- ✓ Ситуації, що не вимагають самостійних дій і ухвалення рішень
- ✓ Ситуації, пов'язані з управлінням, плануванням і контролем своєї і чужої діяльності
- ✓ Ситуації, що передбачають необхідність встановлення контактів, крім передбачених інструкцією
- ✓ Ситуації, що припускають роботу в умовах відносної ізоляції від людей
- ✓ Ситуації, що вимагають керівництво людьми і надання впливу на них
- ✓ Ситуації, що пов'язані з несподіваними діями і ризиком, і вимагають пильності та самокритичності
- ✓ Ситуації, що вимагають швидкої сенсорної оцінки положення і ухвалення рішень
- ✓ Ситуації, що вимагають оцінки інформації за допомогою вимірювальних приладів
- ✓ Ситуації, що припускають інтерпретацію відчуттів, ідей або фактів
- ✓ Ситуації, що вимагають точних знань про допуски і стандарти

Так, розрізняють **12 чинників «темпераменту»**, адекватного різним трудовим ситуаціям – поняття «темперамент» тут вживається швидше як

«соціальний темперамент» в концепції В.М. Русалова, позначаючи енергетичні можливості людини у сфері спілкування з іншими людьми.

І, нарешті, виділяють групи вимог до фізичних якостей працівників залежно від умов їх професійної діяльності.

Отже, *професіограма* включає способи переробки інформації, необхідні здібності, особливості соціального темпераменту людини і зміст професійних схильностей (на цьому ми зупинимося нижче).

На жаль, завдання логічного переходу від класифікацій професій до професійних типологій не може вважатися виконаною; не завжди зрозуміло, які перспективи особистого розвитку людини в рамках тієї або іншої трудової діяльності. Конструктивним представляється підхід американського дослідника Е.Ро, яка запропонувала класифікацію професій, що упорядковує їх не тільки по групах (вісім груп визначаються сферою діяльності), але і по шести рівнях, кожний з яких характеризує ступінь особистої відповідальності людини, міру її свободи і характер подоланих труднощів.

3. СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИ В СТРУКТУРІ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

Концепція професійно важливих якостей належить **В. Д. Шадрикову**. Під професійно важливими якостями (ПВЯ) він розуміє *індивідуальні якості суб'єкта діяльності, що впливають на ефективність діяльності і успішність її засвоєння*. До професійно важливих якостей відносяться і здібності, але вони не вичерпують всього об'єму ПВЯ. А. К. Маркова зауважує, що професійно-важливі якості – *психологічні характеристики*, які необхідні конкретній людині для засвоєння і ефективного виконання праці.

На думку **О. А. Єлдишової**, ПВЯ представляють собою *індивідуально-психологічні* властивості (сенсорні, перцептивні, атенційні, мнемічні, мислительні, мовні, емоційні, вольові, імажитивні, моторні, комунікативні) і *ставлення особистості* (ставлення людини до професії; до себе як до суб'єкта діяльності; до інших людей (колег, начальника, клієнтів); до об'єкту праці; до предмету праці; до засобів праці; до умов праці). **А. К. Маркова** вважає, що як ПВЯ можуть виступати *психічні процеси* (мислительні, сенсорні, мовні, мнемічні), *психічні стани*,

мотиви, стосунки (до праці, до інших людей). Для різних професій ПВЯ будуть різними.

Становлення професійно важливих якостей починається з виникнення професійної мотивації, тому звернемося до вивчення **спрямованості** – *стійкої системи мотивів, що діють в різних ситуаціях*. **Професійні установки** – це варіант життєвих установок взагалі, і в цій якості вони відображають основні потреби людини. **Професійне самовизначення** більше пов'язане з розвитком ідентичності, ніж з конкретною професією, і детерміновано багато в чому чисто соціальними і емоційними потребами. Так, Дж. Холанд вважав, що **вибір професії** – це в першу чергу *вибір способу життя, зв'язаний з Я-концепцією* людини. Тому в свої методи діагностики інтересів він включав достатньо широкі особистісні властивості, що не мають вузько професійної цінності. А Л. Тайлер, на відміну від цього, вважала, що **професійні переваги** пов'язані з тими **виборами**, які людина здійснює на даному етапі свого життєвого шляху, таким чином обмежуючи і роблячи більш спеціальним коридор можливостей людини. Ці вибори не тільки характеризують тип особи, але і дозволяють передбачити її подальший розвиток, що підтверджується високою валідністю методик, що вивчають професійні переваги. Таким чином, **професія – це спосіб самореалізації** людини, і в цій якості вона повинна бути розглянута в контексті його особистої філософії.

Залежно від того, що для людей представляє найвищу цінність, інакше кажучи, для чого вони живуть, їх можна розподіляти по групах. Перші кроки в цьому напрямі були зроблені видатним німецьким психологом *Е. Шпрангером*, одним з творців **розуміючої психології**, праці якого не були достатньо оцінені в Росії з причин ідеологічних – Шпрангер був «махровим ідеалістом».

6 типів особи, описані Шпрангером, не пов'язані ні з анатомічною будовою, ні з життєвими складнощами людини, ні з його професійними перевагами, а швидше *виражають світовідношення в цілому*. Кожен може самоактуалізуватися в будь-якій області, стати творцем власного життя, якщо знайде для себе нішу, в якій і реалізує свої основні потреби.

Для **теоретичної** людини такою потребою є пізнання закономірностей життя. Чим би він не займався – створенням генетичної зброї або точенням чобіт, він прагне побачити внутрішній зв'язок явищ, і його основна нагорода – встановлення цих зв'язків.

Економічна людина, на відміну від теоретичної, хоче досягти користі від пізнання, хоче поставити знання на службу людині.

Естетична людина пізнає світ через самовираження, в будь-якій діяльності вона прагне залишити частину себе, і найбільше покарання для неї – це умови, при яких вона повинен слідувати жорстким вимогам життя, що не залишають свободи для творчості.

Соціальна людина шукає себе в інших, визнання і можливість зробити щось для світу – близьких або дальніх – для неї основна життєва потреба.

Політична людина не може обійтися без того, щоб не володарювати над тими, що оточують, – чи є ними виборці, учні, колеги або просто власна сім'я.

І, нарешті, **релігійна** людина (яка, до речі, може бути і атеїстом) відчуває себе добре, тільки коли відчуває наповненість свого життя сенсом.

Шпрангер в своїй класифікації вказав не зони уразливості, а, навпаки, напрями для зростання і розвитку особи, її самоактуалізації. Серед виділених їм типів немає поганих і хороших, здорових і хворих, проте наголошується той факт, що і ці якості можуть бути привнесені неправильним вихованням без розуміння основних потреб людини.

У вітчизняній психології **спрямованість особи** вивчалася з декількох інших позицій: підкреслюючи здатність і бажання суб'єкта виділяти власну персону як фігуру на тлі соціального буття, виділяють три типи орієнтації людини. **Орієнтація на себе**, за даними М.С. Неймарк, пов'язана з вираженою центрацією на собі, своїх думках, відчуттях, переживаннях. Вона характеризується такими показниками, як тривожність, турбота про фізичне благополуччя, висока недовірливість, егоцентризм, детермінована поведінки своїм самопочуттям і настроєм. Переважаючими мотивами при цьому є особисті досягнення, прагнення до самоствердження. Наступний вид орієнтації – **на наочну діяльність** (на справу, на об'єкт) характеризується вираженими потребами в пізнанні, освоєнні наочного і комунікативного середовища. Нарешті, **орієнтація на інших** (на групу) виявляється в позитивному відношенні до спілкування, а переважаючі мотиви визначаються в основному мотивами і інтересами інших людей. Очевидно, що зміст орієнтації може бути допустимим для даної професії або протипоказаним їй. Орієнтації, відносячись до рівня

духовно-світоглядних характеристик, піддаються зміні стихійно або в процесі психотерапевтичної і коректувальної роботи, наприклад, завдяки участі тренінгу професійного самовизначення.

4. ІНДИВІДУАЛЬНИЙ СТИЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ

Професійне самовизначення – це спосіб оптимізації відносин людини і професії «зверху», через зміну інтересів і мотивів. Інший шлях йде від індивідних, формально-динамічних характеристик і полягає у виробленні індивідуального стилю діяльності (ІСД).

Це поняття виникло в психології праці, де використовувалося **Є.О.Клімовим** для вивчення різних виробничих професій. *ІСД– це стійка система прийомів і способів діяльності, обумовлена особистими якостями людини і що є засобом ефективного пристосування до об'єктивних обставин.* Це фенотипічна (що набувається прижиттєво) якість, що виникає на основі властивостей нервової системи у відповідь на вимоги типів діяльності, звичних для суб'єкта; таким чином, індивідуальний стиль діяльності можна розглядати як інтегральний ефект взаємодії людини з середовищем. **Механізмами становлення ІСД є адаптація, компенсація і корекція.**

Структура ІСД складається з *ядра і прибудови* до нього (або навколо нього). Ядро включає типологічні властивості нервової системи і складається з властивостей групи А (*особливостей, що сприяють успіху в даній діяльності*) і властивостей групи Б (*особливостей, що перешкоджають успіху в даній діяльності*). Прибудова складається з якостей, що виробляються людиною в ході стихійних або усвідомлених пошуків і включає властивості групи В (*особливості компенсаторного значення*) і властивості групи Г (*особливості пристосування*).

Питання про межі вирішальної можливості ІСД глибоко досліджувалося у вітчизняній психології. Що ж може компенсувати ІСД, який за своїм змістом є засобом зрівнювання результатів людей з різними типологічними властивостями? *М. К. Акімова* проводила експеримент по навчанню рішення задач табличним способом дітей з різними стилями інтелектуальної діяльності, серед яких *Н.С.Лейтес* виділив «сильних», які швидко ухвалюють рішення, переробляють великий інформаційний потік, і «слабких», які систематичні, послідовні, ретельно перевіряють інформацію. Навчання «слабких» на першому етапі протікання

експерименту проходило швидше. Коли ж інформаційна потужність таблиць була підвищена, то «сильні» опинилися в перевазі: того ж результату, що і «слабкі», вони досягли за 13 днів проти 26.

Отже, *ІСД компенсує не все*. Темп, число подразників, їх інтенсивність є обмежувачами досягнень. Якщо діяльність сильно залежить від, наприклад, лабільності нервової системи по збудженню, то можливості ІСД обмежені: у цирковому училищі відомо, що, якщо майбутній жонглер до третього курсу не навчився працювати більш, ніж з трьома предметами, він цьому вже не навчиться. Що ж до інтелектуальної діяльності, то вона, згідно Н. С. Лейтесу, складається з таких якостей, як активність, саморегуляція, які виявляються в розумовій витривалості, швидкості і стійкості розумової діяльності, стилі занять і відпочинку, тобто може варіювати дуже сильно. Таким чином, про межі досягнень можна говорити стосовно тих видів діяльності, які засновані на нормі реакції генотипу і пов'язані з властивостями нервової системи. Якщо ж діяльність заснована на фенотипічних якостях, то можливостей компенсації набагато більше.

5. ПРОФЕСІЙНІ ТИПОЛОГІЇ

Класифікації професій, як правило, базуються на об'єктивних підставах, визначуваних необхідною якістю продукту і особливостями діяльності, що приводить до створення цього продукту. При цьому решта якостей суб'єкта, що не мають прямого відношення до професійної праці, в розгляд не включаються. Що ж до професійних типологій, то вони спрямовані на виділення стійких психологічних комплексів, властивих представникам тієї або іншої професійної групи. Серед якостей, що входять в цей комплекс, наголошуються і ті, що не істотні для успішної роботи, але стійко з'являються разом з іншими, професійно значущими характеристиками. Професійні типології спираються на типи особи взагалі, вони корисні при рішенні задач виявлення області ризику для психічного здоров'я, для прогнозу розвитку особи професіонала. Крім того, вони виділяють і типи, об'єднані спільністю професійного реагування на ті або інші ситуації, тобто типи професіоналів.

Створення професійних типологій виявилось можливим, тому що *між професійними інтересами і особливостями особи існує відповідність*.

Так, для людини теоретичної (наприклад, математичної) професії характерна схильність недооцінювати себе, цікавитися духовними і філософськими проблемами, займатися самоаналізом. Математик часто непоступливий, не схильний до особистих контактів, не дивлячись на слабку чутливість до стресів, даремний як лідер, проте при цьому одночасно жалісливий і готовий надати допомогу. Якщо ж звернутися до аналізу представника практичної професії, наприклад продавця нерухомості, то ми зустрінемо комплекс зовсім інших якостей: хитрість, поблажливість до себе, схильність до компромісів, здатність переконувати інших людей, при необхідності проявляючи агресивність; прагнення знаходитися в центрі уваги, висока самооцінка і нечутливість до проблем філософського змісту.

У основу професійних типологій можна покласти самі різні *психологічні якості*: здібність до творчості, особливості темпераменту, спосіб реагування на професійну невдачу; проте, так чи інакше, ці типології дозволяють описати сферу буття людини, пов'язану з його професією. Більшість цих типологій мають емпіричний характер; їх теоретичне обґрунтування – завдання поки що не вирішене, проте для практичної діагностики вони можуть виявитися корисними.

Так, наприклад, розроблена класифікація стилів ухвалення рішення, заснована на типології К. Г. Юнга. Згідно цієї класифікації, представники *інтуїтивного* типу більше люблять вирішувати нові, а не звичні проблеми, наполегливі в складних ситуаціях і не наполегливі в рутинних справах, швидко роблять висновок, допускають фактичні помилки, не люблять уточнювати інформацію, слабо організують свою діяльність, працюючи на енергії емоцій і імпровізуючи. Представники *розумового* типу мало емоційні, їх не цікавлять людські переживання, нерідко вони здаються жорсткими, тому що в своїх рішеннях здатні обходити інтереси окремих людей. Представники *сенситивного* типу уникають рішення нових проблем, якщо вони не мають готового рішення, люблять встановлений порядок, наполегливі в рутинних справах, добре організують свою діяльність і рідко випробовують натхнення. Наголошується висока кореляція між сензитивним типом і схильністю ухвалювати рішення колегіально, тим самим розділяючи відповідальність з іншими. Нарешті, представники *емоційного* типу схильні до впливу

свого настрою, добре розуміють людей, в своїх рішеннях прагнуть враховувати інтереси інших.

В області інтелектуальних професій виділяють два типи мислителів: *перший* схильний до аналізу, строгих висновків, логічності, формальності, *другої* – до синтезу, свободи думки, образності, інтуїтивних рішень. При цьому жоден з типів не є продуктивнішим в порівнянні з іншим, вони можуть працювати, доповнюючи один одного, що пояснюється особливостями церебрального домінування. Поєднання абстрактного – конкретного мислення з домінуванням півкулі приводить до виділення чотирьох типів професіоналів, що використовують різні стратегії ухвалення рішення. Так, *правопівкульні конкретні*, які, за даними американських дослідників, представлені в більшості, інтуїтивно орієнтовані на суспільство, спираються на безпосередній досвід і прагнуть ухвалювати рішення на основі загальних вражень, а не окремих фактів. *Правопівкульні абстрактні* вважають за краще вирішувати глобальні проблеми без деталізації. *Лівопівкульні конкретні* вирішують проблеми логічно, виходячи з об'єктивних фактів, а *лівопівкульні абстрактні* – це теоретики, здатні вирішувати глобальні проблеми детальним чином.

Інша класифікація людей розумової праці також заснована на **дихотоміях синтез–аналіз і інтуїція–відтворення** і включає п'ять наступних типів: *Прометеї* (творчо мислячі особи, генератори ідей), *ерудити* (хранителі інформації, тактичні супротивники прометеевий), *систематизатори* фактів (що аналізують і упорядковують інформацію), *реєстратори* фактів (збирачі інформації, майстра опису), рядові *виконавці* (працівники, що використовують готові інструкції і методики). Ці типи розташовані відповідно до зменшення творчого розумового змісту праці і одночасного зростання опори на спогад і увагу.

Ще один підхід акцентує якості, в основному індивідні, важливі для поведінки в екстремальних ситуаціях, якщо такі передбачаються в рамках даної професії. Якщо гальмування переважає над збудженням, то у людини, як правило, увага обмежена значущими об'єктами, а сприйняття інших об'єктів відрізняється підвищеним порогом. Якщо ж переважає збудження, то людина схильна до зайвих рухів тіла і надмірних дій. Можна виділити п'ять типів реагування на складну ситуацію. Людина з **напруженим** типом поведінки відрізняється скутістю, загальною

загальмованістю і напруженістю у виконанні роботи. Людина **боязкого** типу діє емоційно і неадекватно, прагнучи або захистити себе від відповідальності, або використовувати хоч і невірний, але перевірений спосіб дії. **Гальмівний** тип характеризується повним ступором, зупинкою в активності при незвичайних обставинах. **Агресивно-безконтрольний** тип характеризується афектними спалахами, які безглузді і даремні. Нарешті, **прогресивний** тип в екстремальних умовах підвищує показники своєї роботи, оптимізує витрати сил і проявляє підвищену працездатність.

Якщо ж піднятися над окремими ситуаціями і звернутися до реакцій на професійну долю, що не склалася, то тут виявлено дві типові психологічні відповіді. У першому випадку невдача успішно компенсується за рахунок поза професійних мотивів, внаслідок чого людина підтримує хороші відносини з тими, що оточують і вільний від внутрішнього конфлікту. У другому випадку невдача приводить до виникнення глибокого особового конфлікту, викликаного неспівпаданням домагань і досягнень, виражаючись, серед іншого, в загальній незадоволеності життям, роздратованості і прагненні пояснювати неуспіх зовнішніми причинами, що відводить людину від можливості активно впливати на ситуацію.

Короткий розгляд професійних типологій дозволяє швидше відзначити їх недостатність і фрагментарність, яка може бути подолана лише шляхом інтеграції і систематизації професійно значущих властивостей відповідно до структури індивідуальності. Крім того, очевидно, що способи поведінки в професійній діяльності виробляються в контексті загального стилю життя людини, тим самим акцентуючи цілісність індивідуальності у всіх її проявах.

6. ПРОФЕСІЙНІ ІНТЕРЕСИ ТА ЇХ ДІАГНОСТИКА

Вивчення і діагностика різноманітності професійних інтересів людей – завдання не менш важливе, чим складання класифікацій професій, точніше кажучи, ці два завдання обумовлюють одне інше: адже мотиви, як відомо, виникають в рамках вже існуючих діяльностей, і чим більше стає нових професій, тим різноманітніше і професійні переваги людей.

Вивчення професійних інтересів супроводжується двома методологічними труднощами: по-перше, нерідко люди володіють недостатньою інформацією про існуючі професії, по-друге, є соціальні стереотипи і сімейні сценарії, що наперед обмежують людину у виразі їм своїх переваг (наприклад, хлопець, що любить маленьких дітей, швидше за все, не захоче працювати вихователем в дитячому саду). Одна з перших спроб вивчення професійної спрямованості була зроблена в 1920 р. Е. Стронгом, що створив спеціальний *метод діагностики інтересів* – Бланк Стронга. У 1974 році методика була істотно перероблена, внаслідок чого стала дозволяти діагностувати переваги людини в п'яти областях, що мають відношення до професії: це власне професії (що представляються відповідно до інформованості), учбові предмети (завдяки яким виникає профорієнтація), окремі дії (наприклад, публічний виступ, лагодження годинника), розваги і повсякденне спілкування з людьми (дуже старими, представниками ризикованих професій і т.д.).

Результати вказують на схильність людини до однієї з шести груп професій, виділених Дж. Холландом: це професії *практичні, дослідницькі, художні, соціальні, підприємницькі і конвенціональні*. Виходячи з того, що усередині кожної професійної групи співіснують декілька варіантів професійної діяльності, в методику включені також *шкала, що фіксує академічну спрямованість* (прагнення продовжувати свою освіту) і *шкала екстравертованості–інтровертованості*, що діагностує відношення до людей і здатність суб'єкта встановлювати з ними контакт, що теж важливо для орієнтування в рамках даного типу професій.

Ще одна спроба вивчення професійних інтересів відобразилася в сімействі опитувальників, розроблених Р. Кьюдером, які побудовані на вимірюванні відповідності структури інтересів респондента інтересам, властивим професійній референтній групі. Кьюдер виділив такі області інтересів: *діяльність на відкритому повітрі, технічні, обчислювальні, просвітницькі, художні, літературні, музичні, соціальні і канцелярські* види професійної діяльності, які утворили ці групи за ознакою їх емпіричної наповнюваності (теоретично ці групи могли бути збалансовані і підвладні трохи інакше, але тоді це була б класифікація професій).

Якщо ж повернутися до проблеми класифікації професій, то інтереси і схильності, звичайно ж, враховуються серед інших професійно важливих якостей; вони розподілені по десяти чинниках, різні поєднання яких і є зразками інтересу до різних видів професійної праці.

Професійні інтереси: схильність до обробки матеріалів, схильність до ділових контактів, схильність до нетворчої праці, схильність до етичного виховання людей, схильність до особливої турботи про свій престиж, схильність до інтелектуальної діяльності, пов'язаної зі спілкуванням, схильність до науково-технічної діяльності, схильність до абстрактного мислення і творчої праці, схильність до техніки і управління механізмами, схильність до виробничої діяльності, що приносить видимі результати.

У вітчизняній психодіагностиці використовують **диференційно-діагностичний опитувальник Є. О. Клімова(ДДОЄ. О. Клімова)**, що дозволяє визначати у підлітків схильність до одній або декількох з наступних п'яти груп професій: *людина–людина, людина–природа, людина–знакова система, людина–художній образ, людина-техніка*. Проте, при всій обґрунтованості цієї типології, існує дуже багато професій, що займають проміжне між виділеними типами положення.

7. ПРОФЕСІЙНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК

Професійна сфера володіє різною значущістю в житті жінок і чоловіків: для жінок мірило життєвого успіху – це в першу чергу відносини з іншими людьми; самота розглядається як нещастя, а професійні невдачі засмучують не завжди. Для чоловіків же, навпаки, основні досягнення вимірюються професійними успіхами, а особисте і сімейне щастя нерідко знаходиться поза фокусом основних життєвих устремлінь.

Дослідження показують *значний зв'язок показника маскулинності–фемінності*, з одного боку, *і професії* – з іншого. Так, чоловічі і жіночі групи сильно розрізняються за своєю професійною приналежністю; крім того, виявлено, що високоінтелектуальні і добре освічені жінки мають більш маскулинні показники в порівнянні зі статевими нормами. А чоловіки, у яких розвинені побічні інтереси культурного або художнього змісту, демонструють більш фемінні в порівнянні з рештою людей показники (Див. табл.11.3).

Таблиця 11.3

Середні показники маскулінності–фемінності для чоловіків і жінок різних професій (по 1)

Чоловічі групи	+90	Інженери, архітектори
	+80	
	+70	
	+60	Юристи, агенти з продажу, банкіри Адміністратори
	+50	Вчителі, лікарі, науковці Механіки Офісні службовці, комерсанти
	+40	Будівельники Фермери
	+30	
	+20	Журналісти, артисти, священики
	+10	
	0	
Жіночі групи	– 10	
	–20	
	–30	
	–40	
	– 50	Викладачі середньої школи і коледжу
	–60	
	– 70	Медсестри
	–80	Домогосподарки Професії мистецтва
	–90	Швачки, перукарі Стенографістки
	– 100	Прислуга

Що ж до рівня професійних досягнень, то тут стійко простежується *переважання обдарованості у чоловіків*. Багато хто відзначає, що масштаб досягнень, які принесли популярність жінкам, чоловікам не дозволив би грати таку ж роль. У дослідженні найбільш обдарованих людей Британії, зробленому *Х.Елісом*, в загальну групу з **1030 чоловік входило лише 55 жінок**. Ці дані цілком можуть бути пояснені *культурно-історичними традиціями*, які заохочували професійні досягнення переважно у чоловіків. Вони також узгоджуються і з *еволюційною теорією статі*, розробленою *В. А. Геодакяном*, згідно якої чоловічі особини здійснюють у філогенезі функцію мінливості, першими відкривають для свого вигляду

нові можливості і досягають найбільших успіхів в порівнянні з жіночими особинами.

У дослідженні *Кастл*, присвяченому видатним жінкам, показано, що в групі з 868 знаменитих жінок, що представляють 42 нації починаючи з сьомого століття до нашої ери і закінчуючи дев'ятнадцятим століттям, найбільше число жінок (38%) досягло популярності в літературі, але високий ступінь знаменитості, вимірюваний кількістю згадок в біографічних довідниках, був одержаний жінками-монархами, політичними лідерами, а також матерями або коханками видатних людей. Неінтелектуальними шляхами досягнення слави жінками були заміжжя, релігія, добродійність, трагічна доля, краса і безсмертя, одержане завдяки життю в літературі (подібно до Лаури, Петрарки).

Одержані дані ще раз підтверджують наявність статеворольових закономірностей у сфері професійної самореалізації, відмінність в розумінні свого призначення, що відображається на професійних перевагах і досягненнях чоловіків і жінок.

Питання для самоконтролю

1. Яка різниця між «підбором людини до професії» та «підбором професії до людини»? Які властивості важливі для професійної діяльності?
2. Які є професійні типології? Дайте характеристику класифікацію професій і професіографії.
3. Опишіть спрямованість особи в структурі індивідуальності.
4. Дайте визначення «індивідуального стилю діяльності».
5. Які методи ви знаєте для діагностики професійних інтересів?
6. Які особливості професійної самореалізації чоловіків і жінок?

ТЕМА 12. СОЦІОЕКОНОМІЧНИЙ СТАТУС ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

План

1. Критерії відмінностей між соціальними групами.
2. Вплив суспільної стратифікації на сімейне середовище.
3. Вплив статусного рівня на інтелект.
4. Детермінація індивідуальних відмінностей якістю життя соціальних груп.

1. КРИТЕРІЇ ВІДМІННОСТЕЙ МІЖ СОЦІАЛЬНИМИ ГРУПАМИ

Люди стараються бути унікальними, наголошують на своїй неповторній індивідуальності, водночас вони належать до певної групи. Характеризуючи себе або інших, людина насамперед вказує групові характеристики – вік, національність або расу, належність до культурної чи релігійної традиції, соціального класу тощо. Отже, до вимірів індивідуальності додається груповий статус, який складається з багатьох компонентів, утворюючи ієрархічну структуру.

Належність до певної соціальної групи є важливою змінною у комплексі групових відмінностей. Фахівці із диференціальної психології мають справу з набагато вужчим аспектом аналізу стратифікації, ніж, наприклад, соціологи або соціальні психологи. Від вивчення груп, які розрізняють за рівнем благополуччя, освіти або політичного впливу, акцент зміщують на такі компоненти: дохід сім'ї, рівень освіти батьків, професійний престиж, демографічні характеристики найближчого оточення та ін. Ці компоненти потребують дослідження з огляду на їх вплив на інтелект та індивідуальний стиль поведінки, ціннісні орієнтації, мотиви, індивідуальну своєрідність людини.

У більшості багатонаціональних суспільств, наприклад у США, процес соціальної диференціації відбувається внаслідок дії соціальних та економічних чинників. На позначення комплексу змінних, які в диференціально-психологічному контексті відіграють роль стійкої ситуативної детермінанти, використовують поняття **«соціоекономічного статусу» (СЕС)**, який визначають на основі аналізу занять, рівня доходу, освіти. Ці показники корелюють між собою, що є підставою для їх виокремлення як критерію, що поділяє суспільство на страти.

Страта (лат. stratum – настил, шар) – соціальний шар, група людей, виокремлених за певною ознакою.

Система стратифікації включає умови проживання, стилі життя (у т. ч. установки і ціннісні орієнтації), очікування тощо. У сукупності ці параметри утворюють контекст, на тлі якого відбувається соціалізація дитини.

На основі стратифікації, для аналізу відмінностей між людьми використовують:

- а) побудову континуальної шкали «знизу - вгору». Для цього у

західній традиції виокремлюють п'ять соціально-економічних рівнів: нижній (неблагополучний) клас, робітничий клас («блакитні комірці»), клас нижче середнього («білі комірці» - службовці), клас вище середнього (бізнесмени і незалежні професіонали), клас з високим рівнем;

б) порівняння середнього класу, який є основною частиною соціальної структури суспільства (дрібні та середні власники, фермери, менеджери, державні службовці, високооплачувані інженерно-технічні працівники) з неблагополучними групами населення.

Вплив соціальної страти, до якої належить індивід, виявляється впродовж усього його життєвого шляху – від особливостей вагітності матері до становлення зрілої особистості. За класифікацією Д. Картрайта на особистість впливають особливості соціального статусу (Див. табл. 12.1).

Таблиця 12.1

Вплив на особистість соціоекономічних чинників

Характеристики статусу	Ситуативні й особистісні зміни
Соціально-економічний рівень життя батьків	Домашня обстановка: звички, установки, особливості шлюбу, готовність до народження дитини, близькі родичі.
Спадкові ознаки.	Потенціал і обмеження паттерну вроджених характеристик.
Догляд за матір'ю під час вагітності (включаючи харчування).	Вплив на організм дитини в пренатальному періоді.
Харчування новонародженого й догляд за ним.	Вплив на здоров'я, життєздатність і активність.
Харчування, догляд і стимулювання немовляти.	Розвиток інтелекту й креативності.
Харчування, догляд і стимулювання в дитинстві.	Формування емоцій і характеру.
Сусіди й близьке оточення.	Вплив на установки, знайомства.
Шкільне середовище.	Знання, навички, підготовка.
Можливості для вибору виду заняття.	Підтримуючі або блокуючі тенденції.
Професія і рівень достатку.	Відповідність очікуванням.
Досягнення певного статусу.	Характеристики поставлених цілей.

Представники різних груп усвідомлюють наявність соціальної ієрархії, хоча чіткі критерії для оцінювання становища людині назвати важко, бо вона вказує переважно на своїх знайомих, які перебувають вище

або нижче її рівня. Психологи виокремили компоненти, які можуть бути критеріями визначення статусної позиції: ранг професії чоловіка з огляду на її престижність, дохід сім'ї, якість домашнього господарства, репутація району проживання, зв'язки з громадськими організаціями, відвідини церкви, освіта чоловіка і дружини.

Особливо помітно на індивідуальні відмінності впливають особливості внутрішньо-сімейної взаємодії.

2. ВПЛИВ СУСПІЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ НА СІМЕЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Сімейне середовище нерідко залежить від соціально-економічного статусу – у сім'ях, що мають вищі показники СЕС, батьки (чоловіки) схильні частіше бувати вдома, брати активну участь у шкільному житті дітей і їх подальшій професіоналізації.

Рівень освіти матері і батька, професійний статус батька (показники СЕС) пов'язані з оцінюванням батьківської турботи про дітей. Кожен індикатор позитивно пов'язаний зі ступенем благотворного впливу на сім'ю, розвитку в дитині незалежності та індивідуальної своєрідності. Матері з високим освітнім статусом заохочували ці якості в дочках, однак пов'язаність їх статусу з характеристиками синів незначна. Неприйняття дитиною батька негативно позначається на вираженості всіх трьох показників.

Низькостатусні батьки більш авторитарні, матері 3-5-літніх дітей із сімей з низьким статусом частіше обмежують свободу.

Деякі ефекти соціально-класових відмінностей впливають на емоційне життя і пов'язану з ним поведінку. Представники середнього класу частіше переживають почуття провини і схильні власну агресію спрямовувати на себе, що виявляється, наприклад, у кількості суїцидів. Представники нижніх прошарків проявляють агресію у формі фізичних дій, вчинених щодо інших. Дітям з низькостатусних сімей властива висока змагальність як можливість демонструвати свою перевагу, із середніх верств – прагнення до досягнень.

Сім'ї з різних прошарків суспільства відрізняються ціннісними орієнтаціями, цілями і стилями взаємодії. Відповідно формуються відмінності між дітьми, а потім – дорослими. Згідно зі шкалою градації соціальних класів можна охарактеризувати найважливіші особистісні

особливості, що залежать від СЕС:

1) *«неблагополучні»* (подружжя емоційно й соціально ізольовані; акцентування обов'язків жінки; нездатність чоловіка виконати маскулінну роль; прямий розподіл обов'язків за статевою належністю; усвідомлення неконтрольованості свого життя);

2) *«блакитні комірці»* (сильні статеві розмежування; жінки ізольовані, пасивні, підпорядковані, прив'язані до домівки. Сучасна тенденція виявляється у прагненні до більшої рівності в розподілі обов'язків, прийнятті рішень, сексуальних стосунках);

3) *«білі комірці»* (надмірне зосередження на респектабельності; сильні сімейні зв'язки; статус дружини як молодшого помічника чоловіка);

4) *«вище середнього»* (орієнтація на кар'єру, особливо серед чоловіків; фінансова незалежність і стабільність; соціальний престиж; дружина часто займається самовдосконаленням для допомоги чоловікові в його кар'єрі);

5) *«високий рівень»* (безтурботне життя, фінансова стабільність; дотримання традицій, зокрема у професії; повна «ідентифікація» дружини з чоловіком).

Відповідно до цих базових життєвих установок батьки виховують дітей. Підлітки із сімей з високим і середнім соціоекономічним становищем частіше продовжують освіту після закінчення вищої школи і прагнуть досягнути високого рівня особистих і соціальних успіхів, адже батьки надають їм економічні ресурси, часто недоступні для малозабезпечених дітей.

Прагнення до досягнень пов'язане з самооцінкою, комплексом мотивів індивіда, очікуваннями оточення, зумовленими рівнем СЕС. Учителі по-різному будують свої взаємини з дітьми, від яких чекають неоднакових успіхів у навчанні. Учні, від яких сподіваються високих досягнень, частіше хвалять за правильну відповідь, рідше критикують. Такий тип взаємодії посилює прагнення до вищих досягнень дітей, на яких сім'я покладає великі очікування, знижує мотивацію у тих, від кого особливих здобутків не чекають.

За інтеракціоністською моделлю людських відмінностей на індивідуальні особливості однаково впливають спадкова схильність, специфіка внутрісімейної взаємодії, зумовленої параметрами СЕС.

Важлива і суб'єктивна детермінація цих явищ, виражена у життєвому досвіді як системотвірному чиннику формування людської індивідуальності.

3. ВПЛИВ СТАТУСНОГО РІВНЯ НА ІНТЕЛЕКТ

Рівень освіти батьків, як свідчать результати досліджень, є більш прогностичним чинником стосовно дитячого IQ ($r = 50$), ніж дохід сім'ї ($r = 30$). Глобальні соціально-класові відмінності менше позначаються на когнітивному розвитку дітей у перші три роки життя порівняно зі специфічними аспектами домашньої обстановки (можливість користуватися іграшками, чуйність батьків тощо).

Психологи все рідше вважають, що рівень IQ – єдиний показник, який характеризує якість виявлених відмінностей. Найперспективнішим є виокремлення патернів ознак, що стосуються різних рівнів індивідуальності. Низькі показники IQ властиві дітям, які мають при народженні знижену вагу і ростуть у бідних сім'ях, а діти з такою самою вагою при народженні, які ростуть у сім'ях середнього класу, мають нормативні показники інтелекту. Проте і в низькостатусних сім'ях з наявністю «захисних» чинників (постійне місце проживання, добрі житлові умови, взаєморозуміння, мотивація і навчання батьків) рівень інтелектуального розвитку дітей залишається в нормі порівняно з дітьми того самого класу, які мають менш оптимальні умови життя.

Вплив компонентів середовища на інтелект було виявлено у дослідженнях прийомних дітей. Приблизно половина дітей, яких досліджували, народилася в освічених високостатусних сім'ях, а решта – в сім'ях з нижчими соціоекономічними показниками. Діти, яких виховували у високостатусних прийомних сім'ях, незалежно від статусу їх біологічних батьків продемонстрували на 11-12 пунктів вищий рівень ніж у решті груп. Спадковий ефект виявився в тому, що діти, народжені у високостатусних сім'ях, мали вищі показники IQ незалежно від соціального рівня прийомної сім'ї.

Лонгітюдні дослідження дітей у низькостатусних сім'ях стали основою припущень, що інтелектуальна компетентність опосередковується на кожному етапі індивідуального розвитку набором батьківських установок і цінностей. Батьки з низьким соціально-економічним статусом виробляють менш вдалі стратегії подолання

проблем для своїх дітей, ніж батьки, що належать до середнього класу.

У низькостатусних сім'ях батьки схильні розв'язувати дитячі проблеми самі, а не допомагати дітям у цьому. Заохочування батьками незалежності дітей у подоланні проблем сприяє вищим показниками IQ у дітей. Соціально-класові відмінності дорослих також виявляють стійкі тенденції.

4. ДЕТЕРМІНАЦІЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ЯКІСТЮ ЖИТТЯ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП

Якість соціально-економічного середовища дитини безпосередньо позначається на її фізичному, психічному і особистісному розвитку. Неблагополучні райони проживання є серйозною перешкодою для формування у дітей адекватного світосприйняття, що позначається на рівні життєвої адаптації. Експерименти з малятами тварин і спостереження за людськими немовлятами підтвердили гіпотезу про значущість ранньої життєвої стимуляції (у т. ч. багате на вітаміни харчування) для подальшої адаптації. Ранній коригувальний вплив у перші місяці життя дитини сприяє поліпшенню показників інтелектуальних тестів на 15-30% порівняно з контрольною групою.

Освічені дорослі не тільки мають вищий рівень IQ, а й виявляють розвиненіші інтелектуальні і виконавські навички в літньому віці. Дорослі з нижчим рівнем освіти мають міцніше здоров'я, живуть довше, ніж освічені люди їх класу, мають стабільніші шлюби і частіше вважають їх щасливими. Освічені люди і представники середнього класу загалом задоволені життям, щасливіші, демонструють особистісне зростання. Почуття задоволеності життям серед людей з високим доходом (як правило, освічених) набагато вище.

Показники забезпеченості відображають потенційні економічні можливості, які пом'якшують або посилюють різні форми стресової дії. Тому забезпечені люди мають кращі показники здоров'я і задоволеності життям.

Досвід у виконанні складної роботи і засвоєні життєві ролі також є диференційованим параметром. Дорослі, які набули таких особливостей, здатні до розвитку вищих рівнів Я. Уміння виконувати складну роботу забезпечує розвиток когнітивних навичок, інтелектуальне вдосконалення, виробляє рефлексію як якість, що сприяє емоційному та особистісному

зростанню.

Відсутність роботи є одним з основних джерел стресу. Не зайняті роботою чоловіки схильні до тривожності, депресії, занепокоєння станом здоров'я. Деякі показники здоров'я тісно пов'язані зі статусом. Тривалий час вважали, що високий рівень кров'яного тиску в афроамериканців генетично детермінований. Проте є дані, що дають змогу інтерпретувати це як наслідок хронічного стресу, спричиненого низькостатусною роботою, її відсутністю та обмеженими можливостями в здобутті освіти.

Соціоекономічний статус впливає на відмінності у здоров'ї людей середнього віку, яке пов'язане з професійним і освітнім рівнем у молоді роки. Істотне значення може мати етнічна належність. Наприклад, у США зв'язок між здоров'ям і рівнем СЕС найтісніший у американських іспанців та африканців.

Особливості СЕС досліджували з огляду на частоту прояву психічних розладів. Серед пацієнтів, які належать до верств суспільства з високим СЕС, виявлено більше невротичних розладів, а пацієнти з низьким СЕС частіше страждали від психопатичних розладів. На цих даних основана теорія «дрейфу»: людині з будь-якого класу, яка має психотичний розлад, важко знайти роботу. У наслідок цього її здатність досягнути задовільного статусного рівня погіршується і вона «дрейфує» до все гірших умов існування.

Інтерпретація параметрів якості життя досить складна. Наприклад, ступінь задоволеності добре освіченого працівника пов'язаний з тим, що його робота не тільки джерело доходів, а й можливість виявити свої здібності, а людина з низьким рівнем освіти цінність роботи визначає можливістю заробітку. Тому вчені продовжують розроблення методик оцінювання якості життя.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття «страта». Що включає система стратифікації?
2. Які особливості соціального статусу впливають на особистість?
3. Яким чином сімейне середовище залежить від соціально-економічного статусу?
4. Як позначається якість соціально-економічного середовища на розвиток дитини?

ТЕМА 13. ДИФЕРЕНЦІЙНІ АСПЕКТИ СТИЛЬОВИХ ВІДМІННОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Орієнтації особистості і стратегії спілкування
2. Стиль спілкування в структурі індивідуальності
3. Стилї лідерства
4. Стилї педагогічного спілкування
5. Стилї батьківського виховання
6. Соціально значуща діяльність і її варіації
7. Варіативність поведінки, що відхиляється і асоціальної поведінки
8. Варіації моральної свідомості

1. ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ І СТРАТЕГІЇ СПІЛКУВАННЯ

Різноманіття людської індивідуальності виражається не тільки в професійній діяльності, але і в спілкуванні з іншими людьми – реальній і гіпотетичній, повсякденній і конфліктній. На думку *К. Хорні*, людина вже з дитинства виробляє **три основні стратегії, особові орієнтації** по відношенню до інших людей, яких і дотримується згодом: цей ***рух до людей***, при якому головних є любов з боку інших, а вся решта цілей підпорядкована бажанню її заслужити; цей ***рух проти людей***, при якому панує «філософія джунглів»: життя є безперервна боротьба за існування, у тому числі і з іншими людьми; і, нарешті, ***рух від людей***, що характеризується потребою в незалежності і недоторканності, що відвертає від всякого прояву боротьби, але одночасно перешкоджаючої адаптації людини.

У сучасній соціальній психології **стратегії взаємодії** частіше виділяють, спираючись на *мотиви, які спонукають до спілкування*, серед яких в організації повсякденних контактів виділяють наступні:

1. ***Кооперація*** (мотив максимізації загального виграшу).
2. ***Індивідуалізм*** (мотив максимізації власного виграшу).
3. ***Конкуренція*** (мотив максимізації відносного виграшу).
4. ***Альтруїзм*** (мотив максимізації виграшу іншого).
5. ***Агресія*** (мотив мінімізації виграшу іншого).
6. ***Рівність*** (мотив мінімізації відмінностей у виграшах).

Ці стратегії задають напрям спілкування і приблизно указують його результат; для цілей спілкування сприятливо, якщо мотиви його учасників доповнюють один одного, а найменше виграшними виявляються стратегії індивідуалізму і агресії.

У ситуації конфлікту мотиви його учасників визначають специфічні стратегії поведінки, що також приводять до різних результатів. Найбільш популярною в цій області знання є *класифікація К. Томаса*, що виділив п'ять способів поведінки в конфлікті, такі, як змагання, співпраця, компроміс, уникнення і пристосування, співвідношення своїх, що розрізняються мірою, і чужих (колективних) інтересів.

Уникнення конфлікту наголошується у тому випадку, коли людина прагне піти від конфлікту, мінімізуючи виграш іншого ціною власних втрат («Хай не дістанеться нікому!» – це девіз людини того, що уникає). **Протиборство** – це стратегія «перетягування каната», при якій будь-який виграш здається недостатнім, а учасники випробовують азарт від досягнення перемог, навіть якщо ці перемоги вже надмірні і недоцільні. **Поступливість** – це готовність відмовлятися від будь-яких домагань ради досягнення мети партнером, це саморуйнівна стратегія жертвності. **Співпраця** – стратегія, що дозволяє реалізувати або мотив конкуренції, або мотив кооперації як найбільш типові для соціальної поведінки людини. Нарешті, **компроміс** (тактична поступка ради стратегічного виграшу) вважається найбільш продуктивною стратегією, тому що, на відміну від вже перерахованих, приводить до хорошого самопочуття учасників конфлікту і нерідко сприяє поліпшенню їх подальших відносин. Разом з тим вона найбільш важка в здійсненні.

2. СТИЛЬ СПІЛКУВАННЯ В СТРУКТУРІ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

У вітчизняній психології, разом з орієнтаціями і стратегіями, багато дослідників говорять також і про ті способи, які допомагають людині їх реалізувати, інакше кажучи, про стилі спілкування. Ініціатором вивчення *індивідуального стилю спілкування* (який також називають «стилем міжособової взаємодії» з партнером, «стилем міжособових відносин») у вітчизняній науці був **В.С. Мерлін**, який розглядав його як окремий випадок стилю діяльності. Спочатку автор теорії інтегральної індивідуальності визначив це поняття як *цілісну систему операцій*,

прийомів і способів (висловів або відповідних їх значенню дій), *що створюють міжособові відносини*. При цьому він виділяв серед операцій не тільки способи і засоби спілкування, але і мету встановлення виду між особових відносин. У сучасних дослідженнях, що схилиються до розуміння стильових проявів не тільки як процесуальних, але і як змістовних, в структуру стилю теж включають смислові складові і акцентують увагу на мотиваційній стороні спілкування – не тільки «як?», але і «навіщо?». **Стиль спілкування** визначається як *результат утворення стійких звичних зв'язків між домінуючими потребами, цілями, цінностями і способами спілкування, як психологічна якість, що формується в результаті взаємодії з іншими людьми і що є стійким способом реалізації мотивів*. Подібно до структури індивідуальності в цілому, стиль спілкування включає змістовну і формальну складові. Перша складається з мотивів, цінностей, потреб і цілей спілкування. Друга описується поведінковими, інструментальними особливостями спілкування, такими, як засоби, способи, прийоми. До справжнього моменту, проте, структуру стилю спілкування не можна вважати достатньо вивченою (тобто що дає систему різних поєднань мотивів і засобів спілкування). У спробах систематизувати дані про індивідуальні стилі спілкування деякі автори вважають за доцільне, по-перше, розмежувати стилі ділового, *ролевого (професійного)* і *міжособового спілкування*, у зв'язку з відмінністю їх цілей, форми і змісту, а, по-друге, в рамках кожного з них виділити комунікативний, *інтерактивний і соціально-перцептивний стилі спілкування*.

Повсякденне спілкування завжди конкретне, тому не випадково в психології більше відомо про ті способи спілкування, які виникають між людьми, що займають різні ступені соціальної ієрархії, усередині сім'ї, а також в рамках професійної діяльності. Зупинимось стисло на стилях керівництва (лідерства), педагогічного спілкування і батьківського виховання.

3. СТИЛІ ЛІДЕРСТВА

Поняття **стиль лідерства (керівництво)** було введено Куртом Левіном і його співробітниками Р. Лінніттом і Р. Уайтом, які запропонували як головну ознаку стилю розглядати спосіб ухвалення рішення, на підставі чого ними були виділені **автократичний,**

демократичний і вільний стилі. Лідерство-підкорення пронизує всі області формального і неформального спілкування, набуваючи, як і все спілкування, індивідуально-варіативні форми, тому необхідне стисло на цьому явищі зупинитися.

Автократичний(авторитарний, директивний) стиль примітний тим, що керівник збирає інформацію і ухвалює рішення самостійно, сам оцінює становище *справ* в групі або організації і взаємодіє з підлеглими в основному за допомогою ясних, чітких і конкретних наказів-вказівок, не випробовуючи потреби в зворотному зв'язку і не допускаючи її. Засобами впливу є санкції з боку лідера, визначувані ним одноосібно.

Тільки керівник в подібній ситуації володіє повною інформацією, має загальний план дій, може постійно контролювати своїх підлеглих. Проте сильною стороною подібної системи керівництва є чітке обмеження відповідальності кожного члена групи або організації, який може сховатися за своєю посадою і не зобов'язаний проявляти особисту ініціативу, висока оперативність, можливість збереження секретності.

Демократичний(кооперативний, недирективний) стиль керівництва має інші особливості. В цьому випадку рішення ухвалюється спільно, в результаті групової дискусії, лідер дізнається думку підлеглих і бере його до уваги, постійно підтримуючи зворотний зв'язок в групі, він дозволяє вносити корективи і зауваження в свою роботу. Взаємодія забезпечується не чітким розподілом праці, як це відбувається у разі авторитарного управління, а за допомогою існування загальної для всіх членів групи мети, причому кожен обізнаний не тільки про своє, але і про сусідні ділянки діяльності. Демократичний лідер контролює результат, а не процес, і заохочує всі способи самоконтролю групи, причому, як правило, він володіє високою соціальною компетентністю.

Проте не слід вважати, що кооперативна модель керівництва, заснована на демократичних цінностях, позбавлена недоліків. Налагодження подібного управління вимагає значного часу, і воно непридатне, якщо рішення потрібно ухвалювати швидко. Крім того, в умовах постійного обговорення неможливе збереження секретної інформації.

І, нарешті, третій стиль лідерства, **вільний (потурання, ліберальне)** полягає, по суті, у відсутності керівництва з боку лідера, основні життєві інтереси якого лежать поза сферою групової взаємодії. В цьому випадку

рішення приймається формально демократично, але відповідальність у разі невдачі покладається на «козла відпущення», слідуючи цілком авторитарним принципам в їх гіршому втіленні. Вільне управління – нестійкий стан групи, який звичайно закінчується приходом автократичного лідера або розпадом групи.

Очевидно, що кожен стиль лідерства має свої сильні і слабкі сторони, включаючи вільний, при якому створюються умови для природної групової динаміки і приходу справжнього неформального лідера. Проведене під керівництвом Курта Левіна дослідження показало, що демократичний стиль має найбільші суб'єктивні переваги, що виражаються в прагненні до творчості, високій задоволеності, сприятливому психологічному кліматі в групі. Проте показники продуктивності праці (робота проводилася у виробничих колективах) були найвищими в умовах автократичного лідерства, дещо нижче при демократичному керівництві і найнижчими при вільному стилі.

Таким чином, стиль лідерства в основному відображає цілі існування групи, яким підпорядковані використовувані засоби, і пред'являє відповідні вимоги до індивідуальності керівника. Останнім часом, разом з К. Левіном стилями, що виділяються, говорять і про два інших: *зосередженому на поставленому завданні* («функціональному» стилі) і *зосередженому на взаєминах* в групі («афектному» стилі). Дослідження показують, що «функціональний» стиль ефективніший в крайніх, сприятливих або несприятливих для групи умовах життя, тоді як «афектний» стиль придатніший в проміжних ситуаціях.

4. СТИЛІ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

Одним з поширених варіантів «вертикального» є педагогічне спілкування у всіх його формах, включаючи психотерапевтичні і тренінгові групи, особливістю якого є той факт, що лідер володіє інформацією і через це особливими соціальними санкціями по відношенню до інших членів групи. Педагогічне спілкування завжди присутнє при передачі досвіду (знань, умінь, навиків, загальнолюдської культури, національних цінностей і т.д.) однією людиною іншому; воно включене в будь-яке професійне спілкування, і тому педагогічні стилі іноді уподібнюють вже описаним нами стилям керівництва.

Виявлений зв'язок між перевагою педагогічного стилю і Я-концепцією людини: так, автократичний стиль частіше властивий людям, що не приймають і не знають себе, характеризується закритістю для критики, образливістю, емоційною ригідністю. І навпроти, педагоги, що дотримуються демократичного стилю, як правило, володіють позитивними Я-концепціями, відкриті і доброзичливі, здатні витримати критику, володіють самоіронією і готові до самозміни.

Учбовий заклад, побудований на використанні автократичного стилю, має ознаки «школи-фабрики», а учбовий заклад демократичної спрямованості володіє ознаками «школи-сім'ї», проте дотепер не вдалося встановити однозначно переваг якої-небудь з педагогічних систем: у «школах-фабриках», як правило, вище успішність, а в «школах-сім'ях» нижче тривожність учнів і краще мікроклімат.

Кажучи про цілі педагогічного спілкування, вітчизняний дослідник *А.Б. Орлов* використовує термін **«особова центрація вчителя»**, яка, на його думку, є системо утворюючою характеристикою діяльності педагога, визначаючи все різноманіття її проявів: педагогічний стиль, відношення, соціальну перцепцію. Таким чином, педагогічна діяльність тут також описується починаючи з духовно-світоглядного компоненту. *Орлов* виділяють сім основних центрацій, кожна з яких може домінувати в педагогічній діяльності: **егоїстична** (на інтересах свого «Я»), **бюрократична** (на адміністрації, керівництві), **конфліктна** (на інтересах колег), **авторитетна** (на батьках, що вчать), **пізнавальна** (на вимогах навчання і виховання), **альтруїстична** (на потребах учнів), **гуманістична** (на проявах своєї суті і суті інших людей – адміністратора, колег, батьків, що вчать). Саме *центрація, згідно Орлову, визначає спосіб і успішність наставницької діяльності.*

Інші вітчизняні дослідники, визнаючи важливість орієнтації, більше зосереджуються, проте, на використовуваних у викладанні засобах. Так, *А.К. Маркова і А.Я. Никонова* вважають, що **в основі педагогічного стилю лежать його змістовні характеристики** (переважно орієнтація педагога на процес або результат своєї праці, розгортання їм орієнтаційного і контрольного-оцінного етапів в своїй праці, методичність і імпровізаційність), **динамічні характеристики** (гнучкість, стійкість) і **результативність** (рівень знань і навиків учня в учнів, їх інтерес до предмету). В процесі формування індивідуального стилю педагога, як

показали дослідження авторів, змістовні характеристики стилю можуть змінюватися, проте зміна динамічних характеристик, тобто взаємоперехід *емоційності* і *розсудливості* не виявляється. Це цілком відповідає розгляду різних рівнів індивідуальності як носіїв мінливості або стійкості.

Марков і Никонова виділили чотири педагогічних стилі: **емоційно-імпровізаційний, емоційно-методичний, розсудливо-імпровізаційний і розсудливо-методичний**. Емоційність припускає підтримку хорошого контакту з учнями, залучена педагога в спільну діяльність, екстравертованість. Мислительні стилі звертаються більше до усвідомлення, чим до мотивації, і сліднують логіці предмету без відхилень. Імпровізація у викладанні допускає слабку домашню підготовленість викладача, проте заняття виявляються дуже залежними від ситуативних змінних, таких, як натхнення педагога, аметодичність забезпечує стійкість і планованість навчання, побудованого на програмі, що добре пропрацювала, внаслідок чого педагог уподібнюється «повчальній машині» і не може не привносити нічого суб'єктивного в читаний курс, а якість навчання не опускається нижче певної планки, чого не можна сказати про стилі імпровізаційних. Таким чином, викладання також володіє значною міжіндивідуальною варіативністю, дякуючи чому кожен може виробити для себе адекватний спосіб діяльності.

5. СТИЛІ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ

Стиль батьківського виховання поєднує в собі особливості лідерства і педагогічного спілкування, але його найбільш істотними елементами є емоційне відношення і рівень контролю за поведінкою дітей. Діана Бомрінд виділила три основні стилі, до яких згодом був доданий четвертий, проте батьківський стиль частіше аналізують в контексті його наслідків для особи дітей, а не у зв'язку з особливостями самого батька (Див. табл. 13.1).

Таблиця 13.1

Стилі батьківського виховання

Авторитетний	Високий рівень контролю Теплі відносини	Батьки визнають автономію дітей, що росте, Вони відкриті для спілкування, допускають зміни своїх вимог в розумних межах, заохочують обговорення в крузі сім'ї правил поведінки. Діти добре адаптовані, упевнені в собі, володіють хорошим самоконтролем.
	Високий рівень	Батьки віддають накази і чекають, що вони будуть в точності

	контролю Холодні відносини	виконані. Вони закриті для постійного спілкування з дітьми, встановлюють жорсткі правила і не дозволяють їх переглядати, надаючи дітям лише невелику міру свободи. Діти, як правило, замкнуті, боязливі, похмурі, невибагливі і дратівливі. Дівчатка часто залишаються пасивними і залежними, хлопчики можуть стати некерованими і агресивними.
Ліберальний	Низький рівень контролю Теплі відносини	Батьки слабо регламентують поведінку дитини, проявляючи до нього безумовну любов. Вони відкриті для спілкування, але при цьому частіше відповідають на комунікацію, ніж проявляють ініціативу. Діти мають надлишок свободи, не маючи обмежень. Часто діти схильні до імпульсної, неадекватній на людях поведінці і неслухняності. В деяких випадках діти здатні зростати в творчих і активних дорослих.
Індиферентні	Низький рівень контролю Холодні відносини	Батьки байдужі до власних дітей і не встановлюють для них ніяких обмежень. Вони закриті для спілкування; через власні проблеми не залишається сил на виховання дітей. Якщо байдужість посилюється ворожістю з боку батьків, дитина схильна до руйнівної поведінки.

У вітчизняній психології *А. Є. Лічко* зв'язував спотворення батьківського стилю з вірогідністю появи акцентуації характеру у підлітків, але при цьому питання про суб'єкта цих стилів також залишається недостатньо вивченим.

Таким чином, хоча стиль спілкування і міжособових відносин розглядається в контексті діяльності, підпорядкований її логіці, дякуючи їй виникає і функціонує, проте разом з тим він спирається на ціннісні орієнтації і стійкі індивідні якості людини.

6. СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩА ДІЯЛЬНІСТЬ І ЇЇ ВАРІАЦІЇ

В рамках загальної активності, оберненої на перетворення природного і культурного середовища, у людини особливо виділяється діяльність, спрямована на взаємодію з людьми – **соціально значуща діяльність**. На відміну від спілкування, супроводжуючого наочну і професійну діяльність людини, це явище породжує *соціально значущий продукт*. Строго кажучи, в сучасному суспільстві будь-яка активність людини потрібна для оточуючих: навіть якщо він зайнятий, на перший погляд, мирною працею фармацевта, зовсім не одне і те ж, чи продає він вітаміни або транквілізатори. Проте в цьому випадку наслідки діяльності людини віддаляються від операцій, які він здійснює в повсякденному

житті. Але можна виділити і такі види вчинків, які надають свою дію на суспільство безпосередньо: наприклад, донор здає кров для порятунку чийогось життя або хуліган розбиває вітрину магазину. У психології умовилися соціально значущими називати вчинки саме подібного роду. Соціально значущими об'єктами є окремі люди, сім'я, група, держава.

Зупинимося на варіативності людської поведінки за критерієм *асоціальності–просоціальності*. **Асоціальною** називається поведінка, направлена на руйнування або нанесення шкоди існуючим соціальним системам (будь то окрема людина, сім'я, група людей або державний лад). Таким чином, і суїцид, і розлучення, і революція можуть бути підведені під цю підставу. **Просоціальна** поведінка, навпаки, служить збереженню і зміцненню існуючих соціальних систем (це одруження, захист вітчизни, робота добровольцями). І те, і інше відноситься до *соціально значущої діяльності* і протиставляється **псоцентричній поведінці** як направленому на самозбереження і саморозвиток. Польський дослідник *Ян Рейковський* виділив 6 рівнів соціально значущої діяльності.

1. **Альтруїстична** поведінка передбачає неподільну самовіддачу, самопожертвування, відмову від власних інтересів на користь інших людей.

2. **Допомагаюча** поведінка означає облік потреб і проблем іншої людини і сприяння їх успішному вирішенню, причому складнощі інших можуть декілька відтіснити власні інтереси суб'єкта.

3. **Кооперативна** поведінка поєднує в собі дотримання власних і чужих інтересів до взаємної користі.

4. **Іпсоцентрична** поведінка має на меті самозбереження, при цьому залишаючись байдужим до соціального оточення – не приносячи користь, але і без збитку для інших. Іпсоцентричній поведінці, як правило, супроводить соціальна і емоційна ізоляція, і як життєва стратегія вона зустрічається рідко.

5. **Егоїстична** поведінка, як це витікає з назви, наголошується в тих випадках, коли людина прагне дотримувати переважно свої інтереси, відкидаючи або ущемляючи інтереси інших.

6. І, нарешті, в тих випадках, коли суб'єкт використовує інших як засоби досягнення власної мети і завдань, говорять про **експлуатуючу поведінку**.

Класифікація *Рейковського* заснована на **зсуві рівноваги між**

полюсами «Я» та «Інші», яке і приводить до появи соціально значущого забарвлення поведінки: вона стає або *просоціальною* (до якого можна віднести перші три типи), або *асоціальною* (подібно двом останнім). Відзначимо, що «Я» та «Інші» у Рейковського визначаються як спочатку протиставляючими, узгоджується з поглядами *М. С. Неймарк*, що вже приводяться, що виділяла три основні орієнтації людини: на предмет, на іншого і на себе.

Дослідження в цій області, як не дивно, частіше відкривають ситуативні, ніж диспозиційні, змінні просоціальної поведінки, і набору особових рис, сприяючих альтруїстичній поведінці, не виявлено. Деякі дослідження показали, що чоловіки в порівнянні з жінками частіше виявлялися донорами і реципієнтами допомоги, проте і ці дані, як правило, не виявляли своєї стійкості по відношенню до ситуаційного контексту.

7. ВАРІАТИВНІСТЬ ПОВЕДІНКИ, ЩО ВІДХИЛЯЄТЬСЯ І АСОЦІАЛЬНОЇ

На відміну від проявів просоціальних, асоціальні схильності вивчені вельми ґрунтовно. Одну з перших в типології особи спроб пов'язати психічні особливості людини з асоціальними (точніше, злочинними) проявами зробив *Ч. Ломброзо*. Ч. Ломброзо виділив 1) *природжених злочинців*, 2) *психічнохворих злочинців*, 3) *злочинців по пристрасті*, 4) *випадкових злочинців*. Природжений злочинець визначався Ч. Ломброзо як прихований психопат, який має патологічні особові особливості: відсутність розкаяння і розкаяння совісті, цинізм, схильність до зради, пихатість, мстивість, жорстокість, лінощі, любов до оргій і азартних ігор.

У. Шелдон в рамках своєї конституціональної типології виявив, що найбільше число злочинців зустрічається серед осіб мезоморфного складу і виділив три типу злочинців: *дионисивний* (з переважним порушенням моральних засад), *параноїчний* (з нав'язливістю маревного характеру), *гебефренічний* (з нарочитим збудженням). Використання типології *Е. Кречмера* показало, що існує зв'язок між типом кримінальної поведінки і статуєю: бандити частіше атлетично складені, злодії недорозвинені, дегенеративні, мають статуру євнухів, а виродків серед кримінальних типів в середньому більше, ніж це характерно для популяції в цілому.

Психогенетичні дослідження із застосуванням близнюкового методу, методу приймальних дітей показали, що **схильність до асоціальності закріплена спадково** (серед передумов агресивності, наприклад, виділяється *висока індивідуальна чутливість до алкоголю і інших збудливих препаратів, гіперактивність і висока імпульсна поведінки*). Проте включення в аналіз додаткових даних, стверджують психогенетики, наприклад, що стосуються сім'ї, умов виховання, приводить до висновку, що генетичні впливи опосередковані багатьма ситуативними змінними і не можуть вважатися такими, що однозначно визначають асоціальний розвиток особи.

Виявлені стійкі **зв'язки між психічною стійкістю і схильністю до девіацій**: за даними різних джерел, серед делінквентних підлітків від 60% до 90% складають володарі явної акцентуації. Так, основними типами патопсихологічних симптомокомплексів є *шизофренічний, органічний* (зниження розумових здібностей при відносному збереженні мотиваційно-особової сфери), *психопатичний, олігофренічний, психогенної дезорганізації психічної діяльності*. Існує і **залежність між типом кримінальної поведінки і акцентуацією характеру**: так, серед збудливих психопатів найбільшу групу склали люди із злочинами проти особи, серед істеричних психопатів найбільш поширені злочини проти державного і особистого майна громадян, а в групі нестійких психопатів переважали корисливі злочини. Крім того, було виявлено, що у злодіїв і вбивць підвищена тривожність, проте у злодіїв вона носить рівний характер, а для вбивць характерний стрибкоподібний.

В цілому наголошується, що *злочинці з психічними відхиленнями частіше здійснюють насильницькі і рідше – дезадаптивні злочини* (до яких відносять, наприклад, бродяжництво), хоча в обох випадках вони відторгають мир навколо себе або активно, або пасивно; проте серед хабарників і розкрадачів осіб в психічними аномаліями практично не зустрічається, що примушує уважніше віднестися до змісту терміну «соціальна адаптація».

8. ВАРІАЦІЇ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Не менший, ніж реальна поведінка, інтерес викликає здібність людини до усвідомлення моральних норм і правил, тому що встановлено **відповідність (хоч і не повна) між здібністю до моральної рефлексії і реальною поведінкою людини**, а міркування досліджувати істотно

легше. Якнайповніші моральні міркування вивчав американський психолог *Л. Колберг*, послідовник *Ж. Піаже*, який використовував в своїй роботі **метод моральних дилем** (історій з незавершеним кінцем). Різновіковим випробовуванням він пропонував виразити своє відношення до вигаданих історій, подібних наступною. «У Хайнца важко хвора дружина. Не маючи достатньої кількості грошей, він просить аптекаря уступити йому необхідні ліки, проте аптекар не погоджується. Щоб врятувати дружину, Хайнц вимушений вкрасти ліки». Учасникам дослідження, більшість яких складали учні і випускники чоловічого коледжу, задавалися стандартні питання: чи правильно поступив герой розповіді? Чому? Як би ви поступили на його місці?

Різноманітність індивідуальних відповідей цілком укладається в схему розвитку моральної думки, що включає 6 стадій.

Шість виділених емпіричних стадій Колберг об'єднав в 3 рівні: **«конвенціональний»** (стадії 3 і 4) – від слова «конвенція», тобто на підставі домовленості людей між собою про те, як слід поводитися, **«доконвенційний»** (стадії 1 і 2), тобто що ігнорує традиції і соціальні вимоги, і **«конвенціональний»** (стадії 5 і 6) орієнтований на високі етичні принципи, які можуть і не підтримуватися всім суспільством в цілому.

Л. Колберг сформулював декілька *загальних законів розвитку моральної думки*, що спочатку претендували на універсальність, проте спростованих в пізніших дослідженнях. Так, він наполягав на *послідовності* проходження виділених їм ступенів. Було показано, проте, що в соціально сприятливих умовах, при використанні демократичного стилю виховання можна спостерігати «перескакування» дитини через декілька стадій і швидке відкриття їм законів справедливої взаємодії. Далі, Л. Колберг затверджував *поступальність і безповоротність розвитку*: досягнута стадія може мінятися тільки на вищу. Але були зафіксовані випадки «зісковзування» морального аргументування людини на примітивніший рівень, якщо людина опинялася в умовах, що вимагають для виживання саме такої адаптації, тобто в установах виправного типа або просто в поганій школі.

Питання для самоконтролю

1. Які орієнтації особистості і стратегії спілкування зустрічаються найчастіше у теперішньому суспільстві? Чим це зумовлено?
2. Дайте визначення поняттю «стиль спілкування».

3. Які ви знаєте стилі лідерства? Який з найбільш оптимальний стиль педагогічного спілкування?
4. Який стиль батьківського виховання позитивно впливає на формування і розвиток особистості?
5. Опишіть соціально значущу діяльність і її варіації.
6. У чому специфіка варіативності поведінки, що відхиляється і асоціальної поведінки?
7. Які ви знаєте варіації моральної свідомості? Порівняйте між собою стадії моральної свідомості за Колбергом.

ТЕМА 14. ДИФЕРЕНЦІЙНІ КРОС-КУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ РАС, НАЦІЙ, ЕТНОСІВ

План

1. Об'єкт і предмет вивчення крос-культурної психології.
2. Специфіка крос-культурних досліджень.
3. Культурні відмінності та їх вияви.

1. ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ КРОС-КУЛЬТУРНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Кожна людина має весь спектр психологічних рис, але різні культури сприяють розвитку одних рис, а розвиток інших обмежують. Саме на вивченні впливу культури на життєдіяльність, поведінку представників різних рас, націй етносів зосереджена крос-культурна психологія. Займається вона емпіричним дослідженням членів різних культурних груп для з'ясування відмінностей і подібності в їх поведінці.

Крос-культурна психологія – галузь психології, що вивчає закономірності розвитку і функціонування психіки в контексті обумовленості її формування соціокультурними чинниками.

Культуру в психології інтерпретують як систему знань, звичаїв, традицій, що охоплюють ціннісні орієнтації, моральні й етичні норми, переконання і забобони, деякі параметри середовища (тип організації простору й інтер'єру приміщень тощо). Така система повинна бути прийнята відповідною ідентифікаційною групою, передаватися від одного покоління до іншого. При цьому не важливо, є група лише частиною популяції чи великим співтовариством,

У філософському розумінні *культура* (лат. cultus - виховання, освіта,

розвиток) – це сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які виражають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини та втілюються в результатах продуктивної діяльності. У вузькому трактуванні культурою вважають сферу духовного життя суспільства, що охоплює систему виховання, освіти, духовної творчості (особливо мистецької), а також установи й організації, що забезпечують їх функціонування. Водночас під культурою розуміють рівень освіченості, вихованості людей, оволодіння галуззю знань або діяльності (культура виробництва, культура праці, культура мови, культура побуту; правова, моральна, естетична культура тощо). Джерелом культури є суспільна праця.

Із поняттям «культура» тісно пов'язаний термін *субкультура* – сукупність надбань (спосіб життя, мислення, поведінка тощо) приналежних до певної культури груп людей. Люди, що належать до субкультури, живуть у тій самій країні або суспільстві, що й решта населення. Термін «субкультура» іноді вживають і на позначення девіантних груп.

Людина може належати до кількох субкультур і одночасно до культури більшості. Іноді належні до певної культури особи ігнорують важливі її цінності і моделі поведінки. Навіть якщо люди відкидають їх, вони ознайомлені з тим, від чого відмовляються. Дуже важливий також віковий чинник: люди можуть повставати проти усталених звичаїв у молодості, але з дорослішанням приймають культурні норми, цінності, умовності.

Людство культурно дискретне, як біологічно дискретний живий вид у світі живого. Кожен етнос завдяки цій дискретності творить свою культуру. Новації в ній відбуваються в межах певного етносу і взаємодіють з іншими галузями своєї і споріднених культур. Так здійснюється і загальнолюдський культурний прогрес, бо етноси не відокремлені один від одного, культурний обмін відбувається безперервно, якщо відносини між ними не є надто ворожими.

Вплив культури на психіку й особливості світосприйняття різних народів досліджує *етнопсихологія* - міждисциплінарна галузь знання, предметом вивчення якої є особливості психіки людей різних народів і культур; проблеми національного характеру, національних особливостей світосприймання і взаємин; закономірності формування і функції

національної самосвідомості, етнічних стереотипів; закономірності формування співтовариств тощо. Етнопсихологи особливу увагу приділяють вивченню психологічних причин етнічних конфліктів, пошуку ефективних шляхів подолання їх, виявленню витоків національної самосвідомості, її розвитку.

У сучасній західній крос-культурній психології поширюються когнітивний та соціально-біхевіористичний підходи до культури.

Багато крос-культурних досліджень призначено для з'ясування тлумачення понять таким, як їх уявляють собі носії різних культур, тому вплив *когнітивної психології* у цій галузі завжди був значним. Більшість праць було присвячено знанням людей про навколишній світ, їх комунікацію, зумовлену цими загальними знаннями, і передачу знань наступним поколінням. Особливу увагу приділяли вивченню етноцентричного мислення, таких його суб'єктивних елементів, як ідеологія, релігія, мораль, закон. Етноцентризму властиве переконання, що власна культура завжди є найкращою, а всі інші поступаються їй. Але найбільше досліджень у когнітивному напрямі присвячено створенню крос-культурних тестів дослідження інтелекту, мови й пізнавальних процесів.

Соціально-біхевіористичний напрям зосереджений на групових поведінкових нормах, ієрархічній організації малих і великих соціальних груп, цінностях, моральних нормах, ритуалах, табу тощо.

Загалом метою досліджень крос-культурної психології є: перевірка універсальності психологічних знань і теорій, аналіз психологічних гіпотез і знань про різні культурні середовища, щоб з'ясувати їх застосовність і межі використання для інших культурних груп; вивчення інших культур для відкриття психологічних феноменів, не представлених в обмеженому досвіді власної культури; інтеграція досягнень крос-культурної психології із загально-психологічними теоріями і побудова більш універсальної психології, дані якої будуть застосовні для ширшого спектра культур.

Крос-культурні змінні, присутні разом в одній культурі, можна вивчити окремо в інших культурах або шляхом крос-культурного порівняння. В Архівах людських відносин накопичено дані проявів повсякденної поведінки людей у всьому світі: віку відлучення від грудей, дисциплінарних заходів, використовуваних батьками, кількості людей, що

турбуються про дітей, тощо. Вони зібрані переважно антропологами. Тому відомості з питань, які цікавлять психологів, наприклад, уявлення людей про інтелект, бажані риси особистості дитини, які допомагали б дітям справитися з майбутніми змінами в житті) наявні там фрагментарно. Однак і ця інформація може бути корисною. Наприклад, вік відлучення дитини від грудей матері в європейських країнах та США коливається від 6 місяців до 1 року, в інших культурах він може досягати 5 років. Психологи, порівнюючи вибірки, мають змогу встановити зв'язок цього чинника з іншими змінними.

Гіпотези, підтверджені дослідженнями в різних країнах, мають більшу наукову цінність, ніж припущення, підтверджені лише дослідженнями гомогенного населення однієї країни. При крос-культурних дослідженнях варіація характеристик респондентів максимальна, тому якщо їх результати підтверджують певну гіпотезу, то вона науково обґрунтована.

Отже, крос-культурні дослідження є важливим джерелом інформації про відмінності між соціальними групами, етносами, народами.

2. СПЕЦИФІКА КРОС-КУЛЬТУРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Основою *наукової методології* є використання науково коректних інструментів дослідження (тестів) і забезпечення комунікації з випробовуваними. Без розуміння інструкцій дослідника і правильного трактування реакцій випробовуваних дослідження може виявитися помилковим, непотрібним, навіть небезпечним.

Для *поліпшення комунікації краще* поділити випробовуваних на невеликі групи, щоб уникнути збентеження; давати чіткі усні інструкції з використанням наочних допоміжних засобів; для перекладу інструкцій залучати типових представників груп респондентів; практикуватися на простих прикладах під керівництвом дослідника; розпочинати серії тестів із завдань, з якими респонденти вже ознайомлені; створювати доброзичливу атмосферу під час тестування.

Комунікації між дослідником і учасниками може допомогти запровадження елементів творчості. Допомагає досягти порозуміння використання звичних для випробовуваних предметів. Наприклад, стандартний метод Піаже передбачає застосування намистин у коробочках. Представники племені Центральної Африки добре виконали тест тоді, коли намистини були замінені на горіхи, які людям із племені

відомі набагато краще.

У крос-культурних дослідженнях мусить бути «явна увага до комунікації з випробовуваними». Стандарти їх стали настільки високими, що коли дослідники повідомляють про нижчі результати вимірювань у представників однієї культури порівняно з іншими, то досвідчені психологи добиваються гарантії того, що ці дані не є наслідком нездатності дослідника до належної комунікації.

Особливої делікатності у крос-культурних дослідженнях потребує *психологічне оцінювання*, яке спирається на систематичне зіставлення зі специфічними поведінковими або фізичними змінними. Поведінкові змінні можна поділити на уміння й очікування. Так, уміння підніматися на кокосові пальми за їжею або керувати автомобілем необхідні в одній культурі й нерелевантні в іншій. Фізичні дані мають більшу крос-культурну достовірність. Їх значущість (наприклад, вага, яку здатен підняти індивід) ґрунтується на результатах конкретного аналізу умінь і очікувань, властивих певній культурі.

При визначенні крос-культурної придатності інтелектуальних тестів необхідний аналіз релевантності їх пунктів або завдань. Наприклад, людині пропонують відповісти на питання: «Чому необхідна свобода преси у суспільстві?». В одній культурі воно могло б породити різноманітні думки стосовно цінності отримання нецензурованої інформації, а в іншій – позбавлене сенсу. Також вважають, що вербальні питання мають обмежену крос-культурну придатність. Однак оцінка словникового запасу і побіжності мови може надавати цінну інформацію про мовну продуктивність, а отже, про інтелект.

У тестуванні інтелекту завдання на час виконання (складання абстрактного малюнка з кубиків) вважають вільними від культурних обмежень. Проте при оцінюванні інтелекту дітей австралійських аборигенів установили, що вони нерідко виявляли більшу цікавість до того, щоб «спробувати на зуб» секундомір експериментатора, ніж до конструювання з кубиків абстрактних малюнків. Тому для внутрішньо-культурного оцінювання інтелекту слід розробляти завдання, орієнтовані на вирішення проблем, що належать до досліджуваної культури.

У межах Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-10) було розроблено процедуру оцінювання емоційного стану і функціонування в крос-культурному контексті. Це забезпечило певну точність при

визначенні та описуванні патологічних емоційних станів представників різних культур. Наприклад, розуміння наміру індійської вдови кинутися у поховальне багаття її померлого чоловіка вимагає розуміння не тільки релігійного, а й соціального та економічного контексту такої поведінки. Суїцидальний намір одне суспільство трактує як абсолютно ірраціональний, інше – як логічно виправданий вчинок.

Оскільки властивості національної культури й індивідів, що становлять етнос (етнічну спільність), не тотожні, між культурологічними і психологічними дослідженнями етнопсихології завжди є певні розбіжності. Абстрактні, необґрунтовані висновки про психологічні особливості народів можуть образити національні почуття, тому тести та експериментальні процедури, використовувані для дослідження етнічних спільнот, повинні бути особливо надійними.

Крос-культурну валідність об'єктивних особистісних тестів забезпечують семантичний, технічний, змістовий, критеріальний виміри, а також вимір концептуальної еквівалентності. Тести, правильність результатів яких підтверджується в будь-якій культурній групі, називають культурно вільними.

Розробити тест, цілком позбавлений впливу культурних чинників, технічно неможливо. Тест вважають культурно зміщеним, коли членів культурної групи дискримінують за їх здатністю відповідати на питання відповідно до культури, в якій вони вирости. Наприклад, якщо завдання тесту містить слова або фрази, які зазвичай використовують представники середнього класу білих американців, але рідко бідні темношкірі американці, то цей тест даватиме систематичну помилку стосовно темношкірих. Необ'єктивність тесту може набувати різних форм і проявлятися у якості (стиль формулювань); манері тестування; способі інтерпретування результатів. Тест є культурно зміщеним, тому що він вимірює різну якість (властивість, рису) у представників двох або більше субкультур, а не тому, що різні культурні підгрупи отримують неоднакові оцінки за цим тестом. Різниця в результатах, наприклад, може означати, що в процесі навчання дітям, що належать до певної меншини, не дали інформації, необхідної для відповідей на питання тесту.

Спроб створити культурно вільні тести, конструйовані так, щоб отримати однакові розподіли оцінок для різних підгруп, було зроблено чимало. Більшість таких тестів вимірює рівень загальних невербальних

здібностей, зокрема тест загального інтелекту Девіса-Ілліса для дітей віком від 5 до 12 років. Він покликаний вимірювати загальну здібність до міркування за допомогою малюнків у відомих ситуаціях. Випробовувані розглядали картинку і робили вибір з трьох можливих пояснень, зачитаних дослідником. Проте надійність і валідність цього тесту недостатні.

Л. Пенроуз і Дж.-К. Равен опублікували серію тестів «Прогресивні матриці Равена» (ПМР), розроблених для оцінювання єдиного загального фактора інтелекту. Ці тести мають три форми, розраховані для осіб різного віку. Завдання випробовуваного полягає у виборі одного з шести можливих варіантів вставок для заповнення порожнього місця в матриці-шаблоні.

Тести проводять індивідуально або в групах і без обмеження в часі. Інструкції дуже прості. Кольорові прогресивні матриці легші для маленьких дітей, ніж стандартні, та особливо корисні для обстеження дітей із затримками психічного розвитку. Будь-яку з форм ПМР можна заповнити за годину або швидше.

Культурно вільні тести інтелекту Кеттела можна проводити індивідуально і в групі. Дослідження за його використанням довели, що різні культурні підгрупи не отримують однакових середніх оцінок. Відмінності в середніх оцінках підгруп не можна пояснити тільки наявністю словесних завдань у тестах.

Ще один підхід до вільного від впливу культури тестування реалізувала Джейн Мерсер у «Системі мультикультурного множинного оцінювання». Цей підхід полягає у використанні батареї вимірювальних інструментів і подальшому порівнянні отриманих оцінок не тільки з нормою в національній групі, а й з оцінками дітей, подібних за походженням.

Безпосереднє спостереження за поведінкою в природних і штучних ситуаціях порівняно з іншими методами має переваги з огляду на врахування крос-культурної специфічності й чутливості. Проте воно вимагає великих затрат часу, обтяжене проблемою правильного розуміння сенсу дій випробовуваного.

3. КУЛЬТУРНІ ВІДМІННОСТІ ТА ЇХ ВИЯВИ

Дослідження етнічних груп дає змогу чітко диференціювати

культурні відмінності. *Етнічна група* – будь-яка група із загальними культурними традиціями і відчуттям ідентичності. Її можуть об'єднувати історія і традиція, мова, географія, раса, релігія тощо.

Спостерігаючи поведінкові відмінності в етнічних групах, психологи можуть отримати уявлення про те, які види і форми поведінки змінюються від культури до культури, а які є відносно постійними і виявляються у всіх. Іноді результати таких порівнянь істотно впливають на погляди представників соціальних наук.

Зокрема, результати крос-культурних досліджень Маргарет Мід культури острова Самоа, опубліковані у збірці праць «З південних морів», кардинально змінили розуміння особливостей підліткового віку. До того вважали, що бурхливі емоційні процеси повинні супроводжувати активні фізіологічні процеси, і це є універсальною ознакою для будь-якої культури. Мід виявила, що на Самоа методики батьківського виховання дітей істотно відрізняються від прийнятих в американській культурі. Батьки самоанських дітей прагнули уникати конфліктів із ними, не обмежували ігор, не примушували силою виконувати які-небудь завдання. Тому між ними рідко виникали конфлікти й емоційна напруженість. Надалі правила та обмеження, оскільки їх встановлювали не батьки, а традиція, не викликали конфліктів та емоційного дискомфорту, а покарання не призводило до образ або ворожого ставлення. У результаті досліджень М. Мід постали нові питання: як багато в поведінці зумовлено культурою; що залежить уній від тілесної конституції тощо.

Ці та подібні дослідження стали основою для обґрунтування психологами поняття «культурний детермінізм» – зумовленість вибору людини її належністю до певної культури.

Американська дослідниця *Рут Бенедикт* у праці «Моделі культури» стверджувала, що діти стають частиною своєї культури зі всіма її усвідомлюваними можливостями та обмеженнями, які спрямовують їх життя. Це означає, що вибір людини визначається культурою, до якої вона належить. Максимум цей вплив досягає, коли дитині виповнюється п'ять років. Зіткнення з культурними нормами й очікуваннями часто викликає обурення і неприязнь дитини, бо вона прагне до автономії й вільного вираження дій, що призводить до конфлікту з тими, хто виконує роль «агентів» культури, - батьками, рідними, старшими. Прийняття культурних норм сприяють тісні емоційні зв'язки між дітьми і батьками.

Загалом культурний детермінізм означає, що люди позбавлені можливості обрати свій життєвий шлях, він наперед визначений належністю до певної культури.

Міжкультурні відмінності можуть також спричинити культурний шок – тривогу, викликану втратою відчуття того, що, коли і як потрібно робити в новому для особистості культурному середовищі. Людина, що потрапила в чужу культуру, виявляє, що звичні орієнтири зникли і заміщені дивними або незнайомими. У неї можуть виникати найрізноманітніші стани – від почуття дискомфорту до цілковитої дезорієнтації, що вимагає перебудови мислення. Іноді поняття «культурний шок» використовують на позначення загальної ситуації, коли людина вимушена пристосовуватися до нового порядку, за якого не діють раніше засвоєні культурні цінності й моделі поведінки. Проблеми, спричинені культурним шоком, можна розпізнати, спираючись на такі *ознаки*:

- 1) зміна значення або відсутність звичних орієнтирів поведінки, очікуваної від людини;
- 2) втрата цінностей, які людина вважала справжніми, бажаними, привабливими і важливими;
- 3) виникнення тривоги, депресії, ворожості, що змінюється від легкого неспокою до люті;
- 4) незадоволення новим способом життя та ідеалізування старого;
- 5) недовіра звичних способів відновлення сил і душевної рівноваги;
- 6) відчуття, що цей стан перманентний і ніколи не мине.

Входження в нову культуру часто змушує людину негативно оцінювати її і свою колишню культуру. Донедавна була поширена думка, що культурний шок має лише негативні наслідки: напруженість унаслідок витрачання сил на психологічну адаптацію; почуття втрати друзів, статусу, роду занять і майна; неприйняття людини новою культурою і її неприйняття нею самою; втрату ясності стосовно ролі, рольових очікувань, почуттів і Я-ідентичності; здивування, неспокій, огида або обурення культурними особливостями нового і колишнього способів життя; усвідомлення власного безсилля внаслідок нездатності вписатися в нове навколишнє середовище. Однак нерідко він мобілізує, стимулює відчуття в собі нових особистісних сил і можливостей.

За моделлю П. Адлера переживання культурного шоку охоплює такі

стадії:

- первинний контакт, коли новоприбулий переживає цікавість і збудження «туриста», але при цьому його базисна ідентичність все ще пов'язана з рідною країною;
- дезінтеграцію старої системи орієнтирів, за якої особа відчуває себе збитою з пантелику і пригніченою вимогами нової культури;
- реінтеграцію нових орієнтирів і поліпшене уміння функціонувати в новій культурі. Типові емоції, пов'язані з цією стадією, - гнів і образа на нову культуру як причину труднощів;
- продовження процесу реінтеграції в напрямі набування автономії і підвищення здатності бачити позитивні та негативні елементи як у новій культурі, так і в колишній;
- незалежність, тобто досягнення «бікультурності», здатності функціонувати і в старій культурі, і в новій.

Цю послідовність стадій (кроків) можна описати (U-подібною або W-подібною кривою, коли процес пристосування повторюється в умовах колишньої культури. Попри певні недоліки, модель культурного шоку набула популярності серед учених.

Деякі дослідники дійшли висновку, що сильний культурний шок (у тривалих зарубіжних відрядженнях) змушує людину продуктивніше працювати. Це узгоджується з позицією П. Адлера, який стверджував, що культурний шок стимулює процес міжкультурного наuczіння, який сприяє самопізнанню та особистісному зростанню.

Виникнення культур-шоку пояснюють географічним переміщенням, що викликає тугу з приводу втрачених зв'язків (це відбувається не завжди, і передбачити подібну реакцію і її глибину неможливо); фаталізмом, песимізмом, безпорадністю людини, що потрапляє в чужу культуру (це не розкриває відмінностей в ступені дистресу); процесом природного відбору, або виживання (таке пояснення дуже спрощене); надмірними очікуваннями (зв'язок між незадоволеними очікуваннями і поганим пристосуванням не доведений); негативними подіями та порушеннями щоденного розпорядку; розбіжністю цінностей через відсутність взаєморозуміння і конфлікти; дефіцитом соціальних навичок, соціальної підтримки.

Для подолання культурного шоку важливо мати кілька моделей адаптивної поведінки, враховуючи, що будь-яка важлива зміна в житті, як

правило, спричинює стрес і дискомфорт. Тому особливо важливо зберегти особистісну цілісність і самоповагу. На пристосування до нової культури потрібен час. Кожна людина пристосовується в індивідуальному темпі, залежно від ситуації. Допомагає й усвідомлення, що інші люди переживали культурний шок і подолали його.

Те, що людина легко пристосовувалася в рідній культурі, не означає, що адаптація до чужої культури буде простою. Особливо це відчутно, якщо у традиційній культурі жилося краще. До культурного шоку потрібно готуватися, що полегшить процес пристосування: вивчити мову, культуру, змодельовати ситуації тощо.

Отже, культурний шок є процесом навчіння, іноді важким і неприємним, навіть шкідливим для здоров'я і психіки людини. Однак готовність до його переживання полегшує адаптаційні процеси.

Роль крос-культурних досліджень підвищуватиметься, оскільки все більше психологів прагне звільнитися від обмежень, накладених європейськими й американськими теоріями. Крос-культурні дані і факти можуть стати стимулом до нового мислення і побудови загальних і точніших теорій.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом вивчення крос-культурної психології?
2. Вкажіть особливості крос-культурних досліджень.
3. Спираючись на які ознаки, стадії можна розпізнати «культурний шок»?

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДИФЕРЕНЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ПРАКТИКУМ З ДИСЦИПЛІНИ

Методики до теми «Асиметрія півкуль»

ВИЗНАЧЕННЯ ВЕДУЧОЇ РУКИ

З книги Лемак М.В. Ліворука дитина: Методичний посібник. – Ужгород: Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2008. – 36 с.

1. Традиційні тести для визначення ведучої руки

Для визначення ведучої руки існують спеціальні батареї тестів (по 20 і більш завдань) і їх скорочені варіанти. Є й окремі тести, традиційно використовувані для визначення ліворукості.

Одним з добре відомих є **переплетення пальців рук**. Другий настільки ж відомий – **»поза Наполеона«** – схрещування рук. У праворуких права кисть зверху на лівому передпліччі, а ліва кисть – під правим передпліччям, у ліворуких – зверху кисть лівої руки, а під лівим передпліччям – права. Третій – **аплодування**. У праворуких при аплодуванні більш активна права рука, у ліворуких – ліва. Цей тест вважається інформативним у дорослих, а діти частіше аплодують двома руками, лясаючи обома долоньками. Дуже цікаві й інформативні **проби на одночасні дії обох рук**, наприклад, малювання (кола, квадрата, трикутника). Тест повинен виконуватися швидко. Рухи, що здійснює ведуча рука, можуть бути більш повільними, але більш точними. Лінії фігур, що виконуються ведучою рукою, більш чіткі, рівні, з менш вираженим тремором (тремтінням руки), кути не згладжені, крапки з'єднання не розходяться. Деякі дослідники рекомендують виконувати це завдання з закритими очима, тоді є можливість більш чітко виділити порушення форми, пропорцій фігури, що малюється неведучою рукою. Враховуючи, що швидкість рухів і сила ведучої руки більші, ніж неведучої, можна використовувати різні види завдань на визначення швидкості і сили правої і лівої руки. Для оцінки швидкості використовується число простукувань вказівним пальцем за 10 секунд, число крапок (торкань ручки) на площині листа при постукуванні ручкою за 10 секунд. Кожне завдання виконується тричі, потім визначається

середнє значення. Силу ведучої і неведучої руки можна виміряти ручним динамометром. Цю процедуру необхідно проводити три рази і розрахувати середнє значення. Ведучою вважається рука, що перевершує неведучу на 2 кг.

2. Рекомендації Ф. Кречмера

Визначення ведучої руки в дітей краще проводити при оцінці виконання різноманітних дій. На думку німецького дослідника Ф. Кречмера, для визначення рукості потрібно подивитися, як дитина виконує наступні дії: поливає квіти, пісок лопаткою, чистить зуби, штовхає палкою кульку, дістає книги з полки, відкриває замок-блискавку, запалює сірника, виймає пробку з ванни і т.д. Однак використовувати запропоновані Ф. Кречмером завдання не так просто, як здається на перший погляд. При визначенні ведучої руки важливо все: де знаходиться предмет, яким потрібно маніпулювати, де – дитина, як дається інструкція. Можна проводити дослідження домінування ведучої руки в процесі змагання, щоб діти не здогадалися про мету завдань. Серед завдань пропонуються наступні: витерти класну дошку, вирізувати ножицями фігуру, візерунок, підняти предмет (м'яч) з підлоги, скласти фішки в коробку.

3. Завдання М. Озьянс. У тому випадку, коли визначення ведучої руки викликає які-небудь проблеми, необхідно проводити повне обстеження, що включає 20 завдань, в інших випадках можна застосувати скорочений варіант.

Завдання (повний набір)

1. Загвинтити кришки на пляшках.
2. Запалити сірник.
3. Розрізати папір ножицями.
4. Наколоти, нанизати (стрижень чи голку необхідно вставляти в невеликий отвір гудзиків, бусин, геометричних фігур).
5. Почистити взуття щіткою.
6. Намотати нитку на катушку.
7. Перелити воду з однієї посудини в іншу.
8. Потрапити голкою, шпилькою в невелику крапку.
9. Відгвинтити гайку (рукою, ключем).
10. Скласти дрібні деталі (гудзики, бусини) у вузький циліндр.

11. Розкласти (роздати) картки (карти).
12. Проколоти дірочки в листку (5-6 ударів).
13. Стерти ластиком попередньо намальовані хрестики.
14. Просмикнути нитку в голку.
15. Почистити себе, скинути із себе смітинки, пил.
16. Капнути з піпетки у вузький отвір пляшки.
17. Дістати бусинку ложкою зі склянки.
18. Подзвонити дзвіночком, смикнути за шнур дзвоника.
19. Закрити, відкрити блискавку на сумці.
20. Взяти склянку і зробити кілька ковтків води.

4. Тест Князевої і Вільдавського.

Перше завдання – малювання. Покладіть перед дитиною лист паперу й олівець (фломастер), запропонуйте їй намалювати те, що вона хоче (чи може). Не квапте дитину. Після того, як вона закінчить малюнок, попросіть її намалювати те ж саме іншою рукою. Часто діти відмовляються: «Я не вмію», «У мене не вийде». Можете заспокоїти її: «Я знаю, що це важко – намалювати такий же малюнок правою (лівою) рукою, але ти постарайся». У цьому завданні враховується не тільки те, якою рукою дитина працює, але і якість виконання малюнка. Малюнки, виконані ведучою рукою, більш чіткі, пропорційні, лінії більш рівні, тремор менш виражений, немає додаткових штрихів, розірваних ліній. Варто також звернути увагу на те, як дитина тримає ручку чи олівець (правильно, зручно, неправильно, незручно), чи напружена при виконанні завдання, як сидить.

Друге завдання – відкривання невеликої коробочки, наприклад, сірникової коробки. Дитині пропонується кілька коробок, щоб повторення дії виключило випадковість в оцінці цього тесту. Завдання: «Знайди сірник в одній з коробок». Ведуча рука робить активні дії (відкриває, закриває).

Третє завдання – побудова колодязя з паличок (сірників). Ведуча рука використовується більш активно.

Четверте завдання – гра в м'яч. Потрібний невеликий м'яч (тенісний), якого можна кидати і ловити однією рукою. М'яч кладеться на стіл прямо перед дитиною. Дорослий просить взяти м'яч і кинути їй. Перекидання повторюється декілька разів.

П'яте завдання – вирізання ножицями по контуру малюнка з будь-якої вітальної листівки (вирізувати квітку, зайчика, візерунок і т.п.). Ведуча рука більш активна, причому дитина необов'язково нею тримає ножиці, тому що вони можуть бути нерухомі, а листівку дитина буде повертати, полегшуючи процес вирізання. Ця проба неінформативна, якщо розмір і форма ножиців не відповідають руці дитини. Завдання можна замінити розкладанням карток лото (карт). Усі картки (10–15 штук) дитина повинна взяти в одну руку, а іншою (як правило, ця рука ведуча) розкласти картки.

Шосте завдання – нанизування бісеру (чи гудзиків – для молодших школярів) на голку з ниткою чи шнурок. Ведуча рука виконує активний рух незалежно від того, у якій руці дитина тримає голку чи шнурок.

Сьоме завдання – виконання обертальних рухів. Дитині пропонують відкрити декілька пляшечок (2-3); ведуча рука більш активна. Врахуйте: дитина може тримати пляшку за кришку, а крутити саму пляшку.

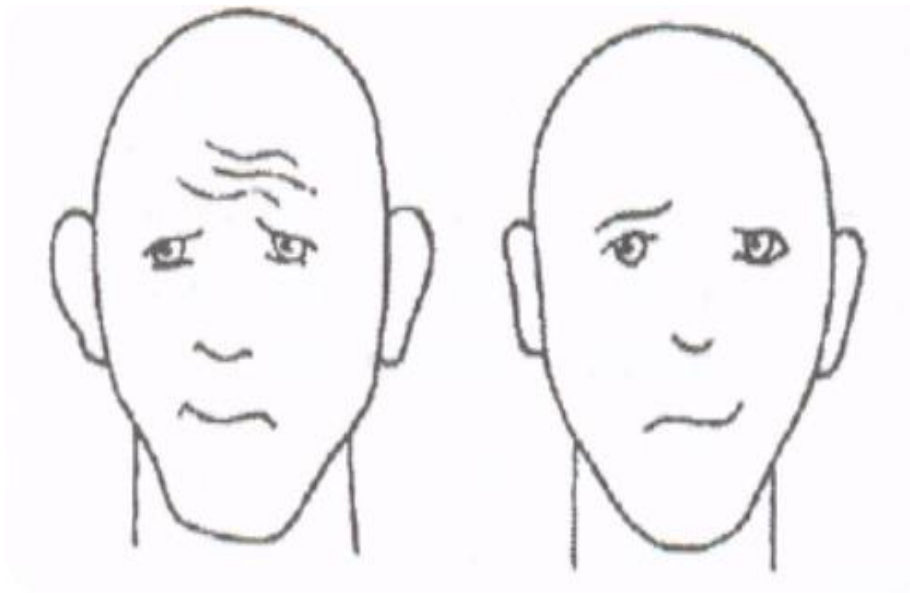
Восьме завдання – розв'язування вузликів. Заздалегідь нещільно зав'яжіть кілька вузликів із мотузки середньої товщини. Ведуча рука розв'язує вузол (інша його тримає). У цьому завданні буває важко виділити ведучу руку, тому що розв'язання вузликів – процес досить складний і дитина використовує обидві руки. Можна взяти інший варіант цього завдання – складання ланцюжка зі скріпок. Як правило, дитина в одній руці тримає скріпку, а іншу намагається приєднати (ведучою рукою).

Дев'яте завдання – будівництво з кубиків будинку, огорожі; складання узору за зразком і т.п. Ведуча рука частіше бере, вкладає і поправляє кубики, деталі. При складанні кубиків нерідко використовуються дві руки, крім того, це досить звичний вид діяльності для будь-якої дитини, тому можна продублювати завдання, запропонувавши дитині конструктор чи мозаїку.

**Методика діагностики інтелектуальної обдарованості
реалістичного типу: тілесно-кінестетичних (рухових), просторових
(конструктивних, візуальних) здібностей
ЯКЕ ОБЛИЧЧЯ ВЕСЕЛІШЕ?**

Тест Дж. Джейна.

Інструкція: «Якщо Ви вважаєте, що ліве, то у вас домінує права півкуля мозку. Якщо, на Вашу думку, задоволеніше праве обличчя, то у вас «головніша» ліва півкуля мозку»

**Методики до теми
«Індивідуально-психологічні властивості особистості»**

Методика «ФОРМУЛА ТЕМПЕРАМЕНТУ»(А. БЄЛОВ)

Особи з чітко вираженими властивостями, яка відносяться тільки до одного типу темпераменту, зустрічаються порівняно рідко. Набагато частіше людям властиві змішані типи темпераменту, що характеризуються наявністю властивостей, характерних для різних типів темпераменту з переважанням одного з них.

Методика А.Бєлова служить для визначення переважаючого типу темпераменту і виявлення вираженості у ньому властивостей інших типів. Досліджуваному послідовно пред'являються чотири картки, на кожній з яких написано по 20 властивостей, характерних для представників кожного типу темпераменту.

Обробка результатів: Підрахувати кількість плюсів по кожній картці окремо і загальна кількість плюсів.

Міра вираженості кожного типу темпераменту у людини підраховується по наступних формулах:

$$X = A_x / A * 100\% \text{ (холерик)}$$

$$З = A_c / A * 100\% \text{ (сангвінік)}$$

$$\Phi = A_\phi / A * 100\% \text{ (флегматик)}$$

$$M = A_m / A * 100\% \text{ (меланхолік)}$$

Формула темпераменту (**ΦT**).

$$\Phi T = X + З + \Phi + M$$

де:

ΦT - формула темпераменту

X - холеричний темперамент

З - сангвінічний темперамент

Φ - флегматичний темперамент

M - меланхолійний темперамент

A - загальне число плюсів за усіма картками

AX - число плюсів в картці 1 «паспорт» холерика;

AC - число плюсів в картці 2 «паспорт» сангвініка;

A Φ - число плюсів в картці 3 «паспорт» флегматика;

AM - число плюсів в картці 4 «паспорт» меланхоліка.

Інтерпретація результатів:

Якщо, наприклад, в кінцевому виді «формула темпераменту» набуває такого вигляду: **$\Phi T = 35\% X + 30\% З + 14\% \Phi + 21\% M$**

Це означає, що цей темперамент на 35% - холеричний, 30% - сангвінічний, 14% - флегматичний і 21% - меланхолійний.

Якщо відносний результат числа позитивних відповідей за яким-небудь типом складає 40% і вище, значить, цей тип темпераменту є домінуючим,

якщо 30-39%, то якості цього типу виражені досить яскраво,

якщо 20-29%, то якості цього типу виражені середньо,

якщо 10-19%, то якості цього темпераменту виражені в малому ступені.

Інструкція: «Уважно прочитайте перелік властивостей і поставте знак (+), якщо вважаєте, що ця властивість Вам властиво, і знак (-) - якщо воно у Вас відсутнє.

У сумнівних випадках нічого не ставте».

ТЕСТ

Картка 1

1. Непосидючість, метушливість.
2. Нестриманість, запальність.
3. Нетерплячість
4. Різкість і прямолінійність в стосунках з людьми.
5. Рішучість і ініціативність.
6. Упертість.
7. Винахідливість в спорі.
8. Неритмічність в роботі.
9. Схильність до ризику.
10. Незлопам'ятність, необразливість.
11. Швидкість і пристрастність мови.
12. Неврівноваженість і схильність до гарячності.
13. Нетерпимість до недоліків.
14. Агресивність забіяки.
15. Виразність міміки.
16. Здатність швидко діяти і вирішувати.
17. Невпинне прагнення до нового.
18. Володіння різкими, поривчастими рухами.
19. Наполегливість в досягненні поставленої мети.
20. Схильність до різкої зміни настрою.

Картка 2

1. Життєрадісність.
2. Енергійність і діловитість.
3. Недоводить початої справи до кінця.
4. Схильність переоцінювати себе.
5. Здатність швидко схоплювати нове.
6. Нестійкість в інтересах і схильностях.
7. Легке переживання невдачі і неприємностей.
8. Легке пристосування до різних обставин.
9. Захопленість будь-якою справою.
10. Швидке охолодження, коли справа перестає цікавити.
11. Швидке включення в нову роботу і перемикавання з одного виду роботи на інший.

12. Тяжіння одноманітною, буденною, копіткою роботою.
13. Товариськість і чуйність, не скутість в спілкуванні з іншими людьми.

14. Витривалість і працездатність.

15. Гучна, швидка, виразна мова.

16. Збереження самовладання в несподіваній, складній ситуації.

17. Володіння завжди добрим настроєм.

18. Швидке засипання і пробудження.

19. Часта незібраність, поспішність в рішеннях.

20. Схильність іноді ковзати по поверхні, відволікаючись.

Картка 3

1. Спокій і холонокровність.

2. Послідовність і усебічність в справах.

3. Обережність і розсудливість.

4. Уміння чекати.

5. Мовчазність, небажання базікати по дурницях.

6. Володіння спокійною, рівномірною мовою, без різко виражених емоцій, жестикуляцій і міміки.

7. Стриманість і терплячість.

8. Доведення початої справи до кінця.

9. Уміння застосовувати свої сили в справу (не розтрачувати їх по дурницях).

10. Строге притримування виробленого розпорядку життя, системи в роботі.

11. Легке стримування поривів.

12. Малосприйнятливність до схвалення і осуду.

13. Незлобивність, прояв поблажливого відношення до колючостей у свою адресу.

14. Постійність у своїх стосунках і інтересах.

15. Повільне залучення до роботи і перемикування з одного виду роботи на інший.

16. Рівність у відношенні з усіма.

17. Акуратність і порядок в усьому.

18. Важке пристосування до нової обстановки.

19. Володіння витримкою.

20. Поступове сходження з новими людьми.

Картка 4

1. Сором'язливість і соромливість.
2. Розгубленість в новій обстановці.
3. Скрутність у встановленні контактів з незнайомими людьми.
4. Невіра у свої сили.
5. Легке перенесення самотності.
6. Почуття пригніченості і розгубленості при невдачах.
7. Схильність йти в себе.
8. Швидка стомлюваність.
9. Володіння тихою мовою, що іноді знижується до шепоту.
10. Мимовільне пристосування до характеру співрозмовника.
11. Вразливість до слізливості.
12. Надзвичайна сприйнятливості до схвалення і осуду.
13. Пред'явлення високих вимог до себе і що оточує.
14. Схильність до підозрілості, недовірливості.
15. Безтурботна чутливість і легка ранима.
16. Надмірна образливість.
17. Скритність і нетовариськість, небажання ділитися своїми думками.
18. Малоактивність і боязкість.
19. Покірливість і покірність.
20. Прагнення викликати співчуття і допомогу оточення.

Методики до теми «Диференційно-психологічні аспектих характеру»

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ ТИПУ АКЦЕНТУАЦІЇ РИС ХАРАКТЕРУ ТА ТЕМПЕРАМЕНТУ К. ЛЕОНГАРДА І Х. ШМІШЕКА

Методика призначена для діагностики типу акцентуації особистості. В основу опитувальника, розробленого Х. Смішком, закладена концепція акцентуованої особистості К. Леонгарда.

Згідно з цією концепцією індивідуальні якості особистості можуть бути розділені на дві групи: головну і додаткову. Стрижень особистості складають головні риси і вони визначають її індивідуальність, розвиток, адаптацію, психічне здоров'я.

Надмірна вираженість цих рис призводить до структурних

психологічних змін, а в несприятливих соціальних умовах – до розладу структури особистості.

Акцентуацію якоїсь риси слід розглядати не як патологію, а як визначене відхилення від середньої норми, яскраво виражену своєрідність психічного складу. Осіб, у яких відмічається високий ступінь вираженості рис характеру або темпераменту, називають акцентуйованими. Позитивне або негативне забарвлення акцентуйованості значною мірою надають зовнішні фактори, життєві обставини, умови і т.д. «В акцентуйованих особистостях – вказує К Леонгард – потенційно закладені як можливості соціально позитивних. досягнень, так і соціальне негативний заряд. Деякі акцентуйовані особистості виявляються в негативному світлі тому, що життєві обставини не сприяли їм, але можливо під впливом інших обставин вони стали б незвичайними людьми».

К. Леонгард виділяє десять головних типів акцентуацій, які переважно відповідають систематиці психопатій в межевій психіатрії.

1. *Гіпертимний тип*. Особливістю цього типу є підвищений фон настрою в поєднанні з жагою діяльності, оптимізмом, завзятістю і високою активністю.

2. *Застрагаючий тип*. Особистості такого типу характерна надмірна стійкість афекту зі схильністю до формулювання параноїдальних та надцільних ідей.

3. *Емотивний тип*. Характеризується чутливістю й глибокими реакціями в галузі тонких емоцій. Цих людей хвилюють не грубі почуття, а те, що звичайно пов'язують з душею, з гуманністю, з чуйністю. Ці люди вразливі; такий тип подібний до афективно-екзальтованого, але на відміну від нього емоції розвиваються й проявляються менш бурхливо, не так стрімко. Патологічні прояви – реактивна депресія.

4. *Педантичний тип*. Високі оцінки вказують на ригідність, інертність психічних процесів, тривале переживання травмуючих подій, які триватимуть.

5. *Тривожно-боязливий тип*. Суттєвою особливістю вважається схильність до страхів, підвищена нерішучість й полохливість, настороженість.

6. *Циклотимічний тип*. Для таких людей характерна зміна гіпертимних та дистимних фаз.

7. *Демонстративний тип*. Високі оцінки за цією шкалою

визначають підвищену здатність до витіснення, демонстративності поведінки, схильності до істерії.

8. *Неврівноважений тип*. Таким людям характерна підвищена імпульсивність, слабкий контроль над потягами й спонуканнями.

9. *Дистимічний тип*. Дистимічна особа в протилежність гіпертимній характеризується зниженим фоном настрою (в деяких випадках до субдепресії), песимізмом, фіксацією на негативних сторонах життя, загальмованістю.

10. *Афективно-екзальтований тип*. Особам цього типу характерний великий діапазон емоційних станів: легко виникає захоплення від радісних подій і повний відчай від сумних. Всі десять типів акцентуйованих особистостей К. Леонгард поділяє на дві групи за принципом акцентуації темпераменту або характеру.

До акцентуації рис характеру він відносить демонстративний, педантичний, застрягаючий, збуджений типи особистості. Інші типи акцентуацій відносяться К. Леонгардом до акцентуацій темпераменту (гіпертимний, дистимічний, тривожно-боязливий, циклотимічний, афективно-екзальтований та емотивний).

Ключ до методики Леонгарда-Шмішека

Коли підраховуємо бали за кожною шкалою опитувальника, для стандартизації результатів значення кожної шкали множаться на визначене число. Це вказано в «ключі» до методики. Акцентуйовані особи не є патологічними. Вони характеризуються проявом та виділенням яскравих рис характеру.

1. Гіпертимні $\times 3$ (помножити значення шкали на 3): (+) 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77; (-) немає.

2. Застрягаючі $\times 2$:

(+) 2, 15, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81;

(-) 12, 46, 59.

3. Емотивні $\times 3$:

(+) 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79; (-) 25.

4. Педантичні $\times 2$:

(+) 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 63, 80; (-) 36.

5. Тривожні $\times 3$:

(+) 16, 27, 38, 49, 60, 71, 82; (-) 5.

6. Циклотимічні $\times 3$:

(+) 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84; (-) немає.

7. Демонстративні х 2:

(+) 7, 19, 22, 29, 41, 63, 66, 73, 85, 88;

(-) 51.

8. Неврівноважені:

(+) 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86; (-) немає.

9. Дистимічні х 3: (+) 9, 21, 43, 75, 87; (-) немає.

10. Екзальтовані х 6: (+) 10, 32, 54, 76; (-)

Текст опитувальника Леонгарда-Шмішека

Інструкція. Вам запропоновані ствердження відносно Вашого характеру. Якщо Ви згодні із ствердженням, поставте знак «+» (так), якщо ні – знак «-». Над відповідями довго не думайте, правильних і неправильних відповідей немає.

1. У Вас переважно веселий та безтурботний настрій?

2. Ви чутливі до образ?

3. Чи буває так, що у Вас на очі навертаються сльози в кіно, театрі, бесіді і т.д.?

4. Зробивши щось, Ви сумніваєтесь, чи все зроблено правильно, і не заспокоїтесь доти, доки не переконаєтесь ще раз в тому, що все зроблено правильно?

5. В дитинстві Ви були таким же сміливим, як всі Ваші однолітки?

6. Чи часто у Вас різко змінюється настрій: від стану безпричинної радості до огиди до життя, до себе?

7. Звичайно Ви в центрі уваги компанії?

8. Чи буває так, що Ви безпричинно знаходитеся в такому поганому настрої, що з Вами краще не розмовляти?

9. Ви серйозна людина?

10. Здатні Ви захоплюватись, милуватися чим-небудь?

11. Чи завзяті Ви?

12. Ви швидко забуваєте, якщо Вас хтось образив?

13. Чи м'якосердий Ви?

14. Коли Ви кидаєте лист в поштову скриньку, чи перевіряєте Ви й проводите рукою по отвору скриньки, що лист потрапив до неї?

15. Чи прагнете Ви завжди бути в рядах кращих працівників?

16. Чи бувало Вам страшно в дитинстві під час грози або в разі

зустрічі з незнайомою собакою (а можливо таке почуття буває й тепер, у зрілому віці)?

17. Чи прагнете Ви в усьому і всюди підтримувати порядок?

18. Чи залежить Ваш настрій від зовнішніх обставин?

19. Чи люблять Вас Ваші знайомі?

20. Чи часто у Вас буває почуття внутрішнього неспокою, почуття можливої біди, неприємностей?

21. У Вас часто дещо пригнічений настрій?

22. Чи бували у Вас хоча б один раз істерика або нервовий зрив?

23. Чи важко Вам довго всидіти на одному місці?

24. Якщо з Вами несправедливо поступили, чи будете енергійно відстоювати свої інтереси?

25. Чи можете Ви зарізати курку або вівцю?

26. Чи дратує Вас, якщо вдома занавіска або скатертина висять нерівно, і Ви відразу намагаєтесь поправити їх?

27. У дитинстві Ви боялись залишатись одні вдома?

28. Часто у Вас бувають коливання настрою без причин?

29. Чи завжди Ви прагнули бути достатньо сильним працівником в своїй професії?

30. Чи швидко Ви починаєте сердитись чи гніватись?

31. Чи можете Ви бути абсолютно безтурботним, веселим?

32. Буває так, що почуття повного щастя буквально проймає Вас?

33. Як Ви думаєте, вийшов би з Вас ведучий гумористичної вистави?

34. Ви звичайно викладаєте свою думку людям досить відверто й прямо без натяку?

35. Вам важко переносити вид крові? Чи не викликає це у Вас неприємних почуттів?

36. Чи любите Ви роботу з високою особистою відповідальністю?

37. Чи схильні Ви захистити людей, до яких виявляють несправедливість?

38. В темний підвал Вам важко й страшно спускатись?

39. Чи віддаєте Ви перевагу такій роботі, коли діяти потрібно швидко, а вимоги до якості виконання невисокі?

40. Чи товариський Ви?

41. В школі Ви охоче декламували вірші?

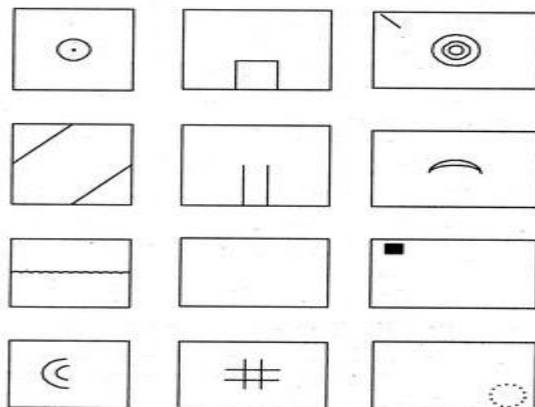
42. Чи втікали Ви в дитинстві з дому?
43. Чи здається Вам життя важким?
44. Буває так, що після конфлікту, образи Ви були до того вражені, що йти на роботу здавалось просто нестерпним?
45. Можна сказати, що в разі негараздів Ви не губите почуття гумору?
46. Зробили б Ви першим кроки до примирення, якщо Вас хто-небудь образив?
47. Ви дуже любите тварин?
48. Чи повертаєтесь Ви, щоб впевнитись, що залишили домівку чи робоче місце в такому стані, що там нічого не скоїться?
49. Чи переслідує Вас іноді неясна думка, що з Вами й Вашими близькими може скоїтись щось страшне?
50. Вважаєте Ви, що Ваш настрій дуже змінний?
51. Вам Важко доповідати (виступати) на сцені перед великою кількістю людей?
52. Ви можете вдарити того, хто Вас образив?
53. У Вас дуже велика потреба в спілкуванні з іншими людьми?
54. Ви належите до тих, хто при будь-яких розчаруваннях впадає у глибокий відчай?
55. Вам подобається робота, що потребує енергійної організаторської діяльності?
56. Чи наполегливо Ви добиватиметесь своєї мети, якщо на шляху до неї знадобиться долати безліч перешкод?
57. Чи може трагічний фільм зворушити Вас так, що на очах виступають сльози?
58. Часто Вам буває важко заснути через те, що проблеми минулого дня чи майбутнє весь час крутяться в думках?
59. В школі Ви іноді підказували своїм товаришам чи давали списати?
60. Чи потрібна Вам велика напруга волі, щоб пройти одному через кладовище?
61. Чи ретельно Ви слідкуєте за тим, щоб кожна річ у Вашій квартирі була тільки на одному й тому самому місці?
62. Чи буває так, що перед сном Ви в доброму настрої, а наступного дня встаєте в пригніченому на декілька годин стані?

63. Чи легко Ви звикаєте до нових ситуацій?
64. Чи бувають у Вас головні болі?
65. Ви часто смієтесь?
66. Чи можете Ви бути ввічливим навіть з тим, кого Ви ясно не цінуєте, не любите, не поважаєте?
67. Ви рухлива людина?
68. Ви дуже переживаєте через несправедливість?
69. Ви настільки любите природу, що можете називати її другом?
70. Виходячи з дому або лягаючи спати, перевіряєте Ви, чи закрили газ, вимкнули світло, закрили двері?
71. Ви дуже боязливі?
72. Чи змінюється Ваш настрій під впливом алкоголю?
73. У вашій молодості Ви з задоволенням приймали участь у художній самодіяльності?
74. Ви розцінюєте життя дещо песимістично, без передчуття радощів?
75. Чи часто Вас тягне подорожувати?
76. Чи може Ваш настрій змінитись так різко, що Ваш стан радощів раптово стане похмурим та пригніченим?
77. Чи легко Вам вдається підняти настрій друзям?
78. Чи довго Ви переживаєте образу?
79. Чи довгий час Ви переживаєте горе інших людей?
80. Чи часто, будучи школярем, Ви переписували сторінку в зошиті, якщо випадково ставили в ній пляму?
81. Чи ставитесь Ви до людей скоріше з недовірою й обережністю, ніж з добротою?
82. Чи часто Ви бачите жахливі сни?
83. Чи буває так, що Ви остерігаєтесь того, що кинетесь під поїзд або, коли стоїте біля вікна багатоповерхового будинку, раптово випадете?
84. У веселій компанії Ви звичайно веселі?
85. Здатні Ви відволікатись від важких проблем, які потребують рішень?
86. Ви стаєте менш стриманим і відчуваєте себе вільніше коли приймаєте алкоголь?
87. В бесіді Ви скупі на слова?
88. Якщо Вам необхідно було б грати на сцені, Ви змогли б так

увійти в роль, щоб забути про те, що це тільки гра?

Проективна методика «Намалюємо свій характер»

Інструкція:»Заповни кожного із запропонованих квадратів, доповнивши зображення на власний розсуд. Не думай довго над завданням. Дай волю своїй фантазії».

Стимульний матеріал до методики «Намалюємо свій характер»

Обробка та інтерпретація результатів.

Тепер подивимося, що вийшло.

1. Малюнок в **першому** квадраті показує, як ти ставишся до себе. Якщо ти намалював щось смішне або усміхнене обличчя, то це свідчить про хороше ставлення до себе і почуття гумору. Якщо намалював сонце, ти часто хочеш бути головним, лідером. Квітка означає, що ти багато уваги приділяєш своїй зовнішності. Око – ти горда людина, прагнеш управляти собою і іншими людьми.

2. Малюнок в **другому** квадраті. Якщо ти намалював щось тільки в маленькому квадраті, це означає, що ти домосід, любиш домашній затишок. Якщо малюнок – у великому квадраті, то тебе цікавить навколишній світ. Якщо малюнок – і в великому, і в маленькому квадратах, то твої інтереси гармонійно розподіляються між будинком і навколишнім світом.

3. **Третій** квадрат. Стріла, що летить в мішень, означає, що ти здатний наполегливо працювати для досягнення своєї мети. Якщо ти намалював декілька стріл або ліній, то ти не знаєш, якої мети хочеш досягти. Якщо ти намалював щось, що не схоже на стріли і мішень, у такому разі ти шукаюча, бунтівна людина.

4. **Четвертий** квадрат. Якщо в цьому квадраті намальована безліч фігурок або малюнків, то це означає, що ти любиш спілкуватися і, швидше за все у тебе багато друзів. Якщо ти провів всього одну лінію, то, швидше за все ти потайна, замкнута, стримана людина. Якщо ти зображував цеглину, то ти схильний капризувати, в усьому сумніватися. А, можливо, ти любиш капризувати?

5. **П'ятий** квадрат. Якщо ти намалював щось, схоже на будівлю, ліхтарний стовп, шию тварини (тобто твій малюнок зображує щось одне, і його лінії замкнуті), то у тебе спокійний, доброзичливий характер. Якщо ти залишив незаповненим простір між двома вертикальними лініями, а малюнок змістив управо або вліво, то ти сором'язливий, скромний. Якщо у тебе вийшло дерево, то це означає, що ти найбільше цінуєш будинок, сім'ю. Якщо на дереві ти зображував плоди, то це означає, що дуже любиш маленьких дітей.

6. **Шостий** квадрат. Якщо головне в твоєму малюнку – заданий елемент, то ти маєш рідкісну здатність швидко і легко викликати прихильність до себе чужих людей. Якщо ж ти намалював щось зовсім інше, наприклад, незграбний геометричний візерунок, то найбільше ти цінуєш самотійність і незалежність.

7. **Сьомий** квадрат. Малюнок над розташованою посередині хвилястою лінією говорить про те, що ти упевнений в собі, відчуваєш себе упевнено, а якщо під хвилястою лінією, то ти не віриш у свої сили. Зображує тонучий предмет, ти показуєш, що тебе тривожить твоє майбутнє. Малюнок у вигляді ланцюжка, орнаменту свідчить про те, що ти здатний наполегливо працювати, відповідальний, але занадто хворобливо відносишся до помилок.

8. **Восьмий** квадрат. Те, що ти зображував в порожньому квадраті, означає коло твоїх інтересів. Якщо ти залишив квадрат порожнім, то тобі, напевно, нудно жити. Спробуй зацікавитися, захопитися чим-небудь, знайди собі яке-небудь захоплююче заняття.

9. **Дев'ятий** квадрат. Якщо ти доповнив намальований чорний квадрат іншими квадратами або іншими геометричними фігурами так, що вийшов симетричний візерунок, то ти дисциплінований, організований, добре працюєш разом з іншими. Якщо у тебе вийшла картинка з кривими лініями, несиметрична і не схожа на правильну геометричну побудову, то це свідчить про те, що ти не схильний визнавати авторитети, упертий і

наполегливий.

10. **Десятий** квадрат. Якщо ти просто замкнув круги, то ти постійно потребуєш захисту і підтримки, вважаєш за краще нічого не вирішувати самотійно. Якщо ти не замкнув круги, ти незалежна людина, що має мету в житті. Малюнок у вигляді людського вуха говорить про потайний характер. Якщо малюнок навів тебе на думку про ручку чашки, то тобі подобається піклуватися про маленьких дітей, про будинок.

11. **Одинадцятий** квадрат. Якщо ти сприймаєш малюнок як елемент якої-небудь настільної гри, то це означає напористість характеру, любов до змагання. Якщо малюнок чимось нагадує будинок, це свідчить про господарність.

12. **Дванадцятий** квадрат. Якщо ти використав точки як складову частину картини (мурашки, заячий хвіст, зерна, які клюють птахи, і т. д.), це свідчить про те, що у тебе хороша уява, багата фантазія. Якщо ти затушував точки і з'єднав їх в коло, це вказує на логічне мислення і практичний склад розуму.

Методика до теми

«Особливості статевих відмінностей»

Опитувальник діагностики маскулинності-фемінності (С. Бем)

Інструкція «Оцініть наявність (або відсутність) у себе названих нижче якостей. Можна відповідати тільки «так» чи «ні»».

1. Віра в себе.
2. Уміння поступатися.
3. Здатність допомогти.
4. Схильність захищати свої погляди.
5. Життєрадісність.
6. Похмурість.
7. Незалежність.
8. Сором'язливість.
9. Совісність.
10. Атлетичного.
11. Ніжність.
12. Театральність.
13. Напористість.
14. Падкість на лестоці.
15. Успішність.

16. Сильна особистість.
17. Відданість.
18. Непередбачуваність.
19. Сила.
20. Жіночність.
21. Надійність.
22. Аналітичність.
23. Уміння співчувати.
24. Ревнивість.
25. Здатність до лідерства.
26. Турбота про людей.
27. Прямота, правдивість.
28. Схильність до ризику.
29. Розуміння інших.
30. Скритність.
31. Швидкість в ухваленні рішень.
32. Співчуття.
33. Щирість.
34. Самодостатність (здатність покладатися тільки на себе).
35. Здатність втішити.
36. Марнославство.
37. Владність.
38. Тихий голос.
39. Привабливість.
40. Мужність.
41. Тепло, сердечність.
42. Урочистість, важливість.
43. Власна позиція.
44. М'якість.
45. Уміння дружити.
46. Агресивність.
47. Довірливість.
48. Низька результативність.
49. Схильність вести за собою.
50. Інфантильність.
51. Адаптивність, пристосовність.

52. Індивідуалізм.
53. Нелюбов до лайок.
54. Несистематичність.
55. Дух змагання.
56. Любов до дітей.
57. Тактовність.
58. Амбіційність, честолюбство.
59. Спокій.
60. Традиційність, схильність умовностей.

Обробка результатів опитувальника С. Бем

Ключ. *Маскулинність* (відповідь «так»): 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28, 31, 34, 37, 40, 43, 46, 49, 52, 55, 58.

Фемінінність (відповідь «так»): 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 47, 50, 53, 56, 59.

За кожний збіг з ключем нараховується 1 бал. Потім визначається показник фемінінності (F) і маскулинності (M) відповідно до формули:

$F = (\text{сума балів за фемінінності}): 20$

$M = (\text{сума балів за маскулинності}): 20$

Основний індекс IS визначається як $IS = (F - M) / 2,322$.

Якщо величина індексу знаходиться в межах від -1 до +1, це говорить про *андрогінність*. Якщо індекс менше -1, це говорить про маскулинність, індекс більше +1 - про фемінінність; у випадках, коли індекс більше +2,025, говорять про яскраво виражену фемінінність, а якщо індекс менше -2,025 говорять про яскраво виражену маскулинність.

Обробка результатів опитувальника:

Якщо за результатами набраних балів ви досягли середніх показників маскулинних та фемінних якостей, це означає, що ви належите до того рідкісного типу людей-андрогінів, яким піддається будь-яка робота і будь-які чоловічі й жіночі ролі. Ваша поведінка досить гнучка, що дає змогу вам бути доброю людиною, чутливою, а також сміливою, рішучою, здатною постояти за себе, підтримати інших, повести їх за собою.

Якщо ви набрали більшу кількість балів за оцінкою фемінних якостей, ніж маскулинних, це означає, що ви людина, на яку розраховують близькі, друзі, колеги. Проте в ситуаціях, які вимагають здатності взяти на себе керівництво справами, виявити наполегливість, настоювати на безумовному підпорядкуванні, вам не вистачає характеру, ви ухиляєтесь

від відповідальності, передоручаєте вирішення своїх проблем іншим людям.

Якщо ви недобрали середньої кількості балів за фемінними якостями, проте у вас яскраво виражені маскулинні якості, то це означає, що ви здатні протистояти негараздам, згуртовувати оточуючих, надихати на досягнення цілей. Ви людина, орієнтована на досягнення успіху, подолання перешкод, самоствердження, на справу, в процесі якої нехтуєте будь-якими сентиментами. Ви прагнете виробляти у собі значною мірою притаманні вам твердість духу і характеру. Проте оточуючим іноді не вистачає вашої емоційної підтримки, співчуття, ласкавих слів.

Люди, які набрали низькі бали за шкалами фемінність/маскулинність, визначаються як статевонейтральні особистості.

ТЕСТ «ЧИ РОЗУМІЄТЕ ВИ ПРОТИЛЕЖНУ СТАТЬ?»

Інструкція: «Усі ми від народження є володарем тієї або іншої статі, жіночої або чоловічої. Давно помічено, що чоловіки і жінки часто дуже сильно розрізняються у своїй поведінці. Дослідження психологів показали, що у присутності інших людей ці відмінності проявляються удвічі. Пояснюється це тим, що ми звикли грати ролі, ролі чоловіків і ролі жінок. Як мовляв Шекспір, «Весь світ театр, і люди в нім – актори»».

А чи знаєте Ви свою роль? Спробуйте перевірити свої знання за допомогою цього тесту.

Питання:

1. Чоловік і жінка відкривають коробку з шоколадними цукерками, отриману в подарунок. Один з них бере цукерку і відразу починає їсти, а інший тільки обережно відкушує шматочок, пробуючи начинку. Хто надкушує цукерку: чоловік чи жінка?

2. На вечірці один з гостей стверджує, що сьогодні люди втратили інтерес до польотів на місяць. Хазяїн погоджується і приводить в підтвердження дані соціологічних досліджень. Проте інший з присутніх не погоджується, аргументуючи це так: «Не вірю в ці дослідження, особисто я хочу полетіти на місяць». Представник якої статі міркує так?

3. Увечері подружжя пара читає книги, в сусідній кімнаті спить їх хвора дитина. Один з них піднімає голову від книги і говорить: Ти

турбуєшся? Не потрібно, лікар сказав, що нічого страшного. Хто з них помітив тривогу і стурбованість іншого?

4. Подружжя обідає в ресторані. Один з них замовляє незнайоме, але розрекламоване блюдо, а інший вибирає те, яке замовляє зазвичай. Хто з них цікавий червоноугодник?

5. Сім'я відвідує магазин побутових приладів і інструментів. У одному кінці представлені найсучасніші вироби, а в іншому – знайомі, широко і давно використовувані. Хто з двох виявить інтерес передусім до нових виробів?

6. Подружжя пара приймає рішення відновити свій гардероб і наносить візит в магазин одягу. Один з них відразу ж спрямовується до продавщиці і пояснює точно, якої моделі і кольору одяг йому потрібний. Інший обходить увесь магазин і на питання продавщиці відповідає, мовляв, ще не вирішив, що купити. Хто з них коливається у виборі?

7. Чоловік і жінка їдуть на машині. Пальне закінчується, навіть починає горіти сигнальна лампочка. Один з них пропонує зупинитися і заправитися на найближчій бензоколонці, але інший наполягає на тому, щоб продовжити шлях і доїхати до наступної колонки, тому, що там менше черги і пальне дешевше. Хто з двох більше розташований до ризику?

8. Сім'я пішла на прогулянку по незнайомому місту і заблукала, не може знайти зворотну дорогу в готель. Один пропонує дізнатися у когось з перехожих про правильний шлях. Інший пропонує шукати дорогу самим і продовжувати рух. Хто не бажає звертатися за допомогою?

9. Машина зупиняється у бензоколонки, і заправник пропонує: «Хочете перевірити паливо»? Один з подружжя відповідає:

«Ні, дякуємо, ми поспішаємо». Інший схильний прийняти додаткову послугу. Хто з двох не хоче перевіряти паливо?

10. Перед червоним сигналом світлофора на трьох смугах зупинилися три машини, і ще не спалахнуло зелене світло, як один з трьох водіїв різко рушає з місця. Яка його стаття?

11. Сім'я дивиться в кінотеатрі мелодраму. Хто з її членів сильніше переживає сентиментальні сцени?

Відповіді:

1. Жінка. Зазвичай чоловіки не так прискіпливі. Для жінки така поведінка традиційна.

2. Жінка. Вона переконана, що її думку повинні розділяти усі, тому що воно єдине вірне. Чоловіки реалістичніші і прагматичніші.

3. Чоловік. В результаті психологічних досліджень встановлено, що чоловіки краще відчують психологічний стан жінки.

4. Жінка. Знову ж таки за результатами досліджень психологів відомо, що представниці прекрасної статі цікавіші, прагнуть спробувати щось нове і незнайоме.

5. Чоловік. Учені з Інституту по вивченню проблем мотивації у Флориді стверджують, що чоловіки цікавіші, коли йдеться про технічні новинки.

6. Жінка. Встановлено, що чоловіки ходять в магазин з точно певною метою, знаючи, що хочуть купити, а жінки вирішують це на місці.

7. Чоловік. На думку заправників на бензоколонках, чоловіки схильні вести свої машини на межі, поки не кінчиться бензин, а жінки від цього сильно нервують і вважають за краще не ризикувати.

8. Чоловік. Чоловіки майже завжди упевнені, що самі знайдуть правильний шлях, і рідко припускають зворотне. Жінкам така самовпевненість не властива.

9. Жінка. Психологи вважають, що за природою жінки цікавляться більше людьми, а чоловіки – механізмами і речами.

10. Чоловік. Для чоловіка машина – символ авторитету, влади і сили. Жінки так не вважають і використовують інші способи, щоб виявити свою силу, причому успішніше.

11. Обое. Виявляється, що у чоловіків і жінок дуже схожі емоційні реакції і сприйняття, по-різному тільки їх прояв.

За кожную правильну відповідь ви отримуєте один бал, а за правильну відповідь на 11-е питання – 2 бали.

Результат:

До 3 балів. Ви, очевидно, і поняття не маєте про те, що хвилює і що можна чекати від представників іншої статі. Подібна непоінформованість багата багатьма неприємностями. Замисліться і спробуйте відповісти на питання, чому так виходить – можливо, через слабкий інтерес або невміння розуміти оточення. Якщо ви знайдете відповідь – проблема наполовину буде розв'язана.

Від 4 до 7 балів. Ваші відповіді показують, що ви добре розбираєтеся в думках і почуттях оточення. За виразом обличчя ви легко

визначаєте істинну реакцію людей на які-небудь дії. Це, поза сумнівом, цінна якість, якщо ви не використовуватимете його на шкоду іншим людям.

Більше 8 балів. Ви прекрасно розумієте інших людей. Вас майже неможливо провести. Це, звичайно, не відноситься до тих чоловіків і жінок, які хочуть бути обдуреними коханими. А таких дуже багато і їх число, думається, скоро не зменшиться.

Методика до теми
«Диференційна психологія здібностей»
МЕТОДИКА КОС

Інструкція: «Перед вами 40 запитань, на кожне з яких треба дати відповідь «так» або «ні». Час виконання методики – 10-15хв.»

1. Чи є у Вас потяг до спілкування і знайомства з різними людьми?
2. Чи подобається Вам займатися громадською роботою?
3. Чи довго турбує Вас почуття образи на своїх товаришів?
4. Чи завжди Вам важко орієнтуватися в критичній ситуації, що склалася?
5. Чи багато у Вас друзів, з якими постійно спілкуєтеся?
6. Чи часто вдається Вам схилити більшість своїх товаришів до прийнятій ними Вашої думки?
7. Чи правда, що Вам приємніше і простіше проводити час за книгами або іні яким-небудь іншим заняттям, ніж з людьми?
8. Якщо виникли певні перешкоди у здійсненні Ваших намірів, чи легко Вам відмовитися від своїх намірів?
9. Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за Вас?
10. Чи любите Ви придумувати і організовувати зі своїми товаришами різноманітні ігри та розваги?
11. Чи важко вам включатися в нові для Вас компанії (колективи)?
12. Чи часто Ви відкладаєте на інші дні справи, які слід було б виконані сьогодні?
13. Чи легко Вам вдається встановлювати контакти і спілкуватися з не знайомими людьми?
14. Чи прагнете Ви, щоб Ваші товариші діяли у відповідності з Вашою думкою?
15. Чи важко Вам освоюватися в новому колективі?
16. Правда, що у Вас не буває конфліктів з товаришами через невиконаний

ними своїх обіцянок, зобов'язань, обов'язків?

17. Чи прагнете Ви, якщо обставини сприяють цьому, познайомитися і поспілкуватися з незнайомою людиною?

18. Чи часто Ви у вирішенні важливих справ берете ініціативу на себе?

19. Чи дратують Вас оточуючі, чи виникає у Вас бажання бути наодинці?

20. Чи правда, що Ви, як правило, погано орієнтуєтесь в незнайомій для Вас обстановці?

21. Чи подобається Вам постійно бути серед людей?

22. Чи виникає у Вас відчуття дискомфорту, якщо Вам не вдається завершити розпочату справу?

23. Чи важко Вам проявити ініціативу, щоб познайомитися з іншою людиною?

24. Чи правда, що Ви втомлюєтесь від постійного спілкування з друзями?

25. Чи подобається Вам брати участь у колективних іграх?

26. Чи часто Ви проявляєте ініціативу під час вирішення проблем, які зачіпають інтереси Ваших друзів?

27. Чи правда, що Ви почуваєте себе невпевнено серед незнайомих людей?

28. Чи правда, що Ви прагнете того, щоб довести правильність своїх дій?

29. Чи вважаєте, що Вам неважко внести пожвавлення в незнайоме товариство?

30. Чи брали Ви участь у громадському житті школи (підприємства)?

31. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомих?

32. Чи правда, що Ви не прагнете відстоювати свою думку або рішення, якщо його не відразу прийняли друзі?

33. Чи відчуваєте Ви себе комфортно в незнайомій компанії?

34. Чи охоче Ви організуєте вечірку для своїх друзів?

35. Чи правда, що Ви губитеся, коли треба говорити перед великою кількістю людей?

36. Чи часто Ви спізнюєтесь наділові зустрічі, побачення?

37. У Вас багато друзів?

38. Чи часто Ви буваєте у центрі уваги своїх друзів?

39. Чи відчуваєте Ви дискомфорт під час спілкування з малознайомими людьми?

40. Чи правда, що Ви не дуже впевнено почуваєте себе в оточенні великої групи своїх друзів?

Обробка результатів

Комунікативні здібності:

«Так» -1,5,9,13,17, 21, 29, 33, 37;

«Ні»- 3, 7, 11,15, 19,23, 27, 31, 35, 39.

Організаторські здібності:

«Так» – 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30,34, 38;

«Ні»-4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40.

Коефіцієнт комунікативних або організаторських схильностей K – це відношення кількості відповідей, що співпадають з ключем до числа 20: $K = x/20$

Показники, отримані за даною методикою, можуть коливатися від 0 до 1. Показники, близькі до 1, свідчать про високий рівень комунікативних чи організаторських схильностей. Близькі до 0 – про низький рівень.

Оцінний коефіцієнт (K) – це первинна кількісна характеристика. Для якісної стандартизації результатів дослідження використовуються шкали оцінок, в яких тому чи іншому діапазону кількісних показників K відповідає визначена оцінка. Наприклад, у Вас кількість відповідей, що співпали, виявилась рівною 19 за шкалою комунікативних схильностей і 16 – за шкалою організаторських схильностей. Користуючись формулою, вираховуємо: $K(ком) = 19/20 = 0,95$ і $K(орг) = 16/20 = 0,8$

Записуємо результати досліджень у бланк відповідей і порівнюємо їх зі шкалами оцінок комунікативних та організаторських схильностей.

Шкала оцінок комунікативних схильностей

Коефіцієнт K	0,10-0,45	0,46-0,55	0,56-0,65	0,66-0,75	0,76-1
Оцінка	1	2	3	4	6
Рівень	низький	нижче середнього	середній	високий	дуже високий

Шкала оцінок організаторських схильностей

Коефіцієнт K	0,20-0,55	0,56-0,65	0,66-0,70	0,71-0,80	0,81-1
Оцінка	1	2	3	4	5
Рівень	низький	нижче середнього	середній	Високий	дуже високий

Інтерпретація результатів: Якщо Ви отримали оцінку «1», то Вам властивий низький рівень схильностей до комунікативної та організаторської діяльності.

У тих, хто отримав оцінку «2», розвиток комунікативних та організаторських схильностей на рівні нижче середнього. Ви не прагнете до спілкування, відчуваєте себе самотою в новій компанії, у вільний час любите бути на самоті, обмежуєте свої знайомства, переживаєте труднощі при встановленні контактів з людьми і, виступаючи перед аудиторією, погано орієнтуєтесь в незнайомій ситуації, не відстоюєте свою думку, важко переживаєте образи. Не проявляєте ініціативи в громадській діяльності, у багатьох справах уникаєте прийняття самостійних рішень.

Якщо Ви отримали оцінку «3», то для Вас характерний середній рівень комунікативних та організаторських схильностей. Ви прагнете до контакту з людьми, не обмежуючи коло своїх знайомств, відстоюєте свою думку, плануєте роботу. Однак потенціал цих схильностей не характеризується високою стійкістю. Вам необхідно серйозно зайнятися формуванням і розвитком комунікативних та організаторських схильностей.

Якщо Ви отримали «4», то Вас можна віднести до групи людей з високим рівнем комунікативних та організаторських схильностей. Ви не губитеся в новій ситуації, швидко знаходите друзів, постійно розширюєте коло знайомств, займаєтесь громадською діяльністю, допомагаєте близьким друзям, виявляєте ініціативу в спілкуванні, із задоволенням берете участь в організації громадських заходів, здатні приймати рішення в екстремальній ситуації.

Якщо Ви отримали оцінку «5», то Вас можна віднести до групи людей з найбільш високим рівнем комунікативних та організаторських схильностей. Для Вас характерні швидка орієнтація у складних ситуаціях, невимушена поведінка в новому колективі. Ви ініціативні, приймаєте самостійні рішення, відстоюєте свою думку. Ви легко відчуваєте себе в незнайомій компанії, любите і вмієте організовувати різноманітні ігри, колективні справи.

При інтерпретації отриманих даних слід пам'ятати, що вони лише констатують наявний рівень комунікативних та організаторських схильностей в даний період розвитку особистості. Якщо результати

тестування виявляться невисокими, то це зовсім не означає, що цих схильностей потенційно у Вас немає. Просто не були створені умови, для їх виявлення і розвитку або у Вас не було нагальної потреби отримати необхідні вміння.

Методика до теми

«Диференційно-психологічні характеристики інтелекту»

МЕТОДИКА Н. ХОЛЛУ НА ВИЗНАЧЕННЯ РІВНЯ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Методика запропонована Н. Холлом для виявлення здатності розуміти відносини особистості, що репрезентується в емоціях і управляти емоційною сферою на основі прийняття рішень. Вона складається з 30 тверджень і містить 5 шкал:

1. Емоційна обізнаність.

2. Управління своїми емоціями.

3. Самомотивація.

4. Емпатія.

5. Розпізнавання емоцій інших людей (скоріше - вміння впливати на емоційний стан інших людей).

Інструкція: Нижче Вам будуть запропоновані висловлювання, які, так чи інакше, відображають різні сторони Вашого життя. Будь ласка, відзначте зірочкою або будь-яким іншим знаком той стовпець з відповідним балом праворуч, який найбільше відображає ступінь Вашої згоди з висловлюванням.

Позначення балів:

- Повністю не згоден (-3 бали).
- В основному не згоден (-2 бали).
- Частково не згоден (-1 бал).
- Частково згоден (+1 бал).
- В основному згоден (+2 бали).
- Повністю згоден (+3 бали).

№	Висловлювання	Бал (ступінь згоди)					
		-3	-2	-1	+1	+2	+3
1	Для мене як негативні, так і позитивні емоції служать джерелом знання про те, як чинити в житті						
2	Негативні емоції допомагають мені зрозуміти, що я повинен змінити в моєму житті.						
3	Я спокійний, коли відчуваю тиск з боку.						
4	Я здатний спостерігати зміну своїх почуттів.						
5	Коли необхідно, я можу бути спокійним і зосередженим, щоб діяти відповідно до запитів життя.						
6	Коли необхідно, я можу викликати у себе широкий спектр позитивних емоцій, такі, як веселощі, радість, внутрішній підйом і гумор.						
7	Я стежу за тим, як я себе почуваю.						
8	Після того як щось засмутило мене, я можу легко впоратися зі своїми почуттями.						
9	Я здатний вислуховувати проблеми інших людей.						
10	Я не зациклююсь на негативних емоціях.						
11	Я чутливий до емоційних потреб інших.						
12	Я можу діяти заспокоїливо на інших людей.						
13	Я можу змусити себе знову і знову встати перед обличчям перешкоди.						
14	Я намагаюся підходити творчо до життєвих проблем.						
15	Я адекватно реагую на настрої, спонукання і бажання інших людей.						
16	Я можу легко входити в стан спокою, готовності і зосередженості.						
17	Коли дозволяє час, я звертаюсь до своїх негативних почуттів і розбираюсь, в чому проблема.						
18	Я здатний швидко заспокоїтися після несподіваного засмучення.						
19	Знання моїх справжніх почуттів важливо для підтримки «гарної форми».						

20	Я добре розумію емоції інших людей, навіть якщо вони не виражені відкрито.						
21	Я добре можу розпізнавати емоції за виразом обличчя.						
22	Я можу легко відкинути негативні почуття, коли необхідно діяти.						
23	Я добре вловлюю знаки в спілкуванні, які вказують на те, в чому інші потребують.						
24	Люди вважають мене добрим знавцем переживань інших людей.						
25	Люди, які усвідомлюють свої справжні почуття, краще керують своїм життям.						
26	Я здатний покращити настрій інших людей.						
27	Зі мною можна порадитися з питань відносин між людьми.						
28	Я добре налаштовуюся на емоції інших людей.						
29	Я допомагаю іншим використовувати їх спонукання для досягнення особистих цілей.						
30	Я можу легко відключитися від переживання неприємностей.						

Шкали методики Н. Холла

Шкали	Бали
Шкала «Емоційна обізнаність»	
Шкала «Управління своїми емоціями»	
Шкала «Самотивація»	
Шкала «Емпатія»	
Шкала «Розпізнавання емоцій інших людей»	
Інтегративний рівень:	

Рівні парціального емоційного інтелекту у відповідності зі знаком результатів:

- 14 та більше – високий;
- 8–13 – середній;
- 7 та менше – низький.

Інтегративний рівень емоційного інтелекту з урахуванням домінуючого знака визначається за такими кількісними показниками:

- 70 та більше – високий;
- 40–69 – середній;
- 39 та менше – низький.

Ключ до методики

- Шкала «Емоційна обізнаність» – пункти 1, 2, 4, 17, 19, 25.
- Шкала «Управління своїми емоціями» – пункти 3, 7, 8, 10, 18, 30.
- Шкала «Самотивація» – пункти 5, 6, 13, 14, 16, 22.
- Шкала «Емпатія» – пункти 9, 11, 20, 21, 23, 28.
- Шкала «Розпізнавання емоцій інших людей» – пункти 12, 15, 24, 26, 27, 29.

Підрахунок результатів

За кожною шкалою вираховується сума балів з урахуванням знака відповіді (+ або -). Чим більше плюсова сума балів, тим більше виражено дане емоційний прояв.

ОЦІНКА РІВНЯ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОЇ СТІЙКОСТІ (МЕТОДИКА «ПРОГНОЗ» ЗА В.А. БОДРОВИМ)

Методика призначена для початкового орієнтовного виявлення осіб з прикметами нервово-психічної нестійкості (НПН). Вона дозволяє виявити окремі початкові симптоми порушень особистості, а також оцінити вірогідність їх розвитку й прояву в поведінці та діяльності людини.

Методика має 84 запитання (міркування), на кожне з яких обстежуваний дає відповідь «так» або «ні». Результати відображаються кількісними показниками (в балах), на основі яких робиться висновок щодо рівня нервово-психічної стійкості. Аналіз відповідей дозволяє уточнити окремі біографічні відомості, особливості поведінки та стану психічної діяльності людини в різних ситуаціях.

Обстежується одночасно 25-30 чоловік за 20 хв.

Текст анкети подається нижче.

Під час обстеження ведеться спостереження за поведінкою кожного й при необхідності робляться помітки. Обробка результатів проводиться за допомогою «ключів» групою помічників (4-5 чол.).

Обробку рекомендується проводити за допомогою трьох трафаретів з прозорого матеріалу, на який наноситься сітка за розмірами реєстраційного листка. Прорізи в кожному трафареті повинні співпадати з номерами запитань відповідно до таблиці ключів. Один трафарет призначений для підрахунку балів за шкалою відвертості та два - за шкалою нервово-психічної нестійкості (для оцінки позитивних відповідей).

Якщо в обстежуваного за шкалою відвертості відзначається більше ніж 10 балів, використовувати й аналізувати дані не рекомендується, а причини невідвертості потрібно шукати в процесі бесіди. Показник за шкалою нервово-психічної нестійкості одержують шляхом додавання кількості плюсів, виявлених за трафаретом для позитивних відповідей, а кількість мінусів - за трафаретом для негативних відповідей. Результат оцінюється за таблицею.

Інструкція. Перед Вами анкета на 84 запитання (міркування). Ознайомившись послідовно, необхідно вирішити, яка відповідь («так» чи «ні») точніше Вас характеризує; у відповідній клітинці реєстраційного листка ставиться знак «+» (так), або «-» (ні). Працюйте швидко, не задумуючись і самотійно. Не пропускайте запитань. Результати обстеження не розповсюджуються, а при співбесіді будуть доведені до Вас особисто.

Текст анкети «Прогноз»

1. Іноді мені в голову приходять такі негарні думки, що краще про них нікому не розповідати.

2. В дитинстві у мене була така компанія, що всі старались завжди й в усьому стояти один за одного.

3. Іноді у мене бувають приступи сміху або плачу, які я ніяк не можу подолати.

4. Бували випадки, що я не стримував своїх обіцянок.

5. В мене часто болить голова.

6. Інколи я говорю неправду.

7. Раз на тиждень я без усякої видимої причини раптово почуваю жар в усьому тілі.

8. Буває, що я говорю про речі, в котрих не розбираюсь.

9. Буває, що я серджусь.

10. Тепер мені важко надіятись на те, що я чого-небудь досягну в житті.
11. Буває, що я відкладаю на завтра те, що можна зробити сьогодні.
12. Я охоче приймаю участь у всіх зборах та інших суспільних заходах.
13. Сама важка боротьба для мене - боротьба із самим собою.
14. М'язові судоми та посіпування в мене бувають дуже рідко.
15. Я доволі байдужий до того, що зі мною буде.
16. Іноді, коли я погано себе почуваю, я буваю роздратованим.
17. В гостях я поведжуся за столом краще, ніж удома.
18. Якщо мені не загрожує штраф і машин поблизу немає, я можу перейти вулицю як мені хочеться, а не в установленому місці.
19. Я вважаю, що життя в моїй сім'ї таке ж гарне, як і у більшості моїх знайомих.
20. Мені часто кажуть, що я гарячкуватий.
21. Запори в мене бувають рідко.
22. У грі я переважно хочу виграти.
23. Останні декілька років більшу частину часу я почуваю себе добре.
24. Зараз моя вага постійна (я не повнію і не худну).
25. Мені приємно мати серед знайомих значних людей, це немовби надає мені ваги в своїх очах.
26. Я був би досить спокійним, якби у кого-небудь із моєї сім'ї були неприємності через порушення закону.
27. З моїм розумом щось негаразд.
28. Мене турбують сексуальні (статеві) питання.
29. Коли я намагаюсь щось сказати, то часто помічаю, що в мене тремтять руки.
30. Рухи в мене такі ж рухливі й проворні, як і раніше.
31. Серед моїх знайомих є люди, котрі мені не подобаються.
32. Думаю, що я людина приречена.
33. Я сварюсь із членами моєї сім'ї дуже рідко.
34. Буває, що я з ким-небудь трохи пліткую.
35. Часто я бачу сни, про які краще нікому не розповідати.
36. Бувало, що в обговоренні деяких питань я особливо не задумувався і згоджувався з думкою інших.

37. В школі я опановував матеріал повільніше, ніж інші.
38. Моя зовнішність мене взагалі влаштовує.
39. Я дуже впевнений в собі.
40. Раз на тиждень або частіше я буваю дуже збудженим або схвильованим.
41. Хтось керує моїми думками.
42. Я кожен день випиваю незвично багато води.
43. Буває, що неввічливий або навіть неприємний жарт викликає в мене сміх.
44. Найщасливішим я буваю на самоті.
45. Хтось намагається впливати на мої думки.
46. Я любив казки Андерсена.
47. Навіть серед людей я звичайно почуваю себе самотнім.
48. Мене дратує, коли мене підганяють.
49. Мене легко привести до зняксовіння.
50. Я легко втрачаю терпіння.
51. Мені часто хочеться вмерти.
52. Бувало, що я кидав почату справу, тому що боявся що не справлюсь з нею.
53. Майже кожен день трапляється що-небудь, що лякає мене.
54. До питань релігії я відношусь байдуже.
55. Ознаки поганого настрою бувають в мене рідко.
56. Я заслуговую суворої догани за свої вчинки.
57. В мене були дуже незвичайні містичні переживання.
58. Мої переконання й погляди непохитні.
59. В мене бувають періоди, коли через хвилювання я втрачав сон.
60. Я людина нервова й легко збуджувана.
61. Мені здається, що нюх в мене такий, як у інших (не гірший).
62. Все в мене виходить погано, не так як потрібно.
63. Я майже завжди відчуваю сухість у роті.
64. Більшу частину часу я почуваю себе стомленим.
65. Іноді я почуваю, що близький до нервового зриву.
66. Мене дуже дратує те, що я забуваю, куди кладу речі.
67. Я дуже уважно відношусь до того, як одягаюсь.
68. Пригодницькі розповіді мені подобаються більше, ніж розповіді про кохання.

69. Мені дуже важко пристосуватись до нових умов життя, роботи. Перехід до нових умов життя, роботи, навчання здається мені нестерпно важким.

70. Мені здається, що у стосунках зі мною особливо часто поводяться несправедливо.

71. Я часто почуваю себе несправедливо ображеним.

72. Моя думка не завжди співпадає з думкою оточуючих.

73. Я часто відчуваю стомлення від життя і мені не хочеться жити.

74. На мене частіше звертають увагу, ніж на інших.

75. В мене бувають головні болі й запаморочення через переживання.

76. Часто в мене бувають періоди, коли мені нікого не хочеться бачити.

77. Мені важко прокинутись в призначений час.

78. Якщо в моїх негараздах хтось винен, я не залишаю його без покарання.

79. В дитинстві я був вередливим, подразливим.

80. Мені відомі випадки, коли мої родичі лікувались у невропатологів, психіатрів.

81. Іноді я приймаю валеріану, кодеїн, еленіум й інші заспокійливі засоби.

82. В мене є засуджені родичі.

83. В мене бували приводи в міліцію.

84. Я залишався в школі на другий рік.

Ключі для обробки даних методики «Прогноз»

Найменування шкали	Зміст відповідей	Порядкові номери запитань відповідно до шкали
Шкала відвертості	Ні(-)	1, 4, 6, 8, 9, 11, 16, 17, 18, 22, 25, 31, 34, 36, 43
Шкала нервово-психічної невірноваженості	Так (+)	3, 5, 7, 10, 15, 20, 26, 27, 29, 32, 35, 37, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84
	Ні(-)	2, 12, 13, 14, 19, 21, 23, 24, 28, 30, 33, 38, 39, 46, 54, 55, 58, 61, 68

Якщо в обстежуваного за шкалою відвертості відзначається більше ніж 10 балів, використовувати й аналізувати дані не рекомендується, а причини невідвертості потрібно шукати в процесі бесіди. Показник за шкалою нервово-психічної нестійкості одержують шляхом додавання кількості плюсів, виявлених за трафаретом для позитивних відповідей, а кількість мінусів - за трафаретом для негативних відповідей. Результат оцінюється за таблицею.

Характеристика рівнів й визначення груп нервово-психічної нестійкості за результатами методики «Прогноз»

Сума інформативних відповідей за шкалою нервово-психічної стійкості	Оцінка результатів за 10-бальною шкалою	Група НПН	Характеристика рівня НПС групи	Прогноз
5-6	10 9	I	Висока НПС, зриви майже не вірогідні	Дуже сприятливий
7-8 9-10 11-13	8 7 6	II	Хороша НПС, зриви маловірогідні	Сприятливий
14-17 18-22 23-28	5 4 3	III	Задовільна НПС. Зриви можливі, особливо в екстремальних ситуаціях	Малосприятливий
29-32 33	2 1	IV	Незадовільна НПС. Висока вірогідність нервово-психічних зривів. Необхідне додаткове обстеження психіатра, невропатолога.	Несприятливий

Методика до теми

«Диференційні аспекти професійних типологій особистості» **Диференційно-діагностичний опитувальник інтересів – ДДО** **(за Є. Клімовим)**

Інструкція. Уявіть собі, що ви маєте можливість вибрати одну роботу (із цих можливих). Чому б ви надали перевагу? Вибраний варіант відмітьте знаком »+«, а відкинутий - знаком «-».

- 1а. Доглядати за тваринами
- 1б. Обслуговувати машини, прилади
- 2а. Допомогати хворим людям, лікувати їх
- 2б. Складати таблиці, схеми, графіки, програми для комп'ютерів
- 3а. Стежити за якістю виготовлення книжкових ілюстрацій, плакатів
- 3б. Стежити за станом, розвитком рослин
- 4а. Обробляти матеріали (дерево, тканину, метал, пластмасу)
- 4б. Рекламувати, продавати матеріали
- 5а. Обговорювати науково-популярні книжки, статті
- 5б. Обговорювати художні книжки, п'єси, концерти
- 6а. Вирощувати молодняк тварин
- 6б. Тренувати товаришів (або молодших) у виконанні яких-небудь дій
- 7а. Копіювати малюнки, зображення (або налаштовувати музичні інструменти)
- 7б. Керувати яким-небудь вантажним засобом (підйомним або транспортним)
- 8а. Повідомляти, пояснювати людям потрібні їм відомості (в довідковому бюро, на екскурсії)
- 8б. Художньо оформляти виставки, вітрини (або брати участь у підготовці вистав, концертів)
- 9а. Ремонтувати речі, вироби, одяг, техніку
- 9б. Шукати і виправляти помилки в текстах, таблицях
- 10а. Лікувати тварин
- 10б. Виконувати обчислення, розрахунки
- 11а. Виводити нові сорти рослин
- 11б. Конструювати, проектувати нові види промислових виробів, машин, будівель

12а. Розв'язувати суперечки, сварки між людьми, переконувати, роз'яснювати, заохочувати

12б. Працювати над кресленнями, схемами (перевіряти, уточнювати їх)

13а. Спостерігати, вивчати роботу гуртків художньої самодіяльності

13б. Спостерігати, вивчати життя мікробів

14а. Обслуговувати, налагоджувати медприлади, апарати

14б. Надавати людям меддопомогу при пораненнях, опіках, ударах

15а. Складати точні описи, звіти про спостереження явищ і подій

15б. Художньо описувати, зображати події (побачені або уявні)

16а. Робити лабораторні аналізи в лікарні

16б. Приймати, оглядати хворих, говорити з ними, призначати лікування

17а. Фарбувати стіни або розмальовувати поверхні виробів

17б. Здійснювати монтаж споруд, машин, пристроїв

18а. Організовувати екскурсії, культпоходи в театри, музеї

18б. Грати на сцені, брати участь у концертах

19а. Виготовляти за кресленнями деталі, вироби, машини, одяг

19б. Креслити, копіювати креслення, карти

20а. Проводити боротьбу з хворобами рослин, зі шкідниками лісів, садів

20б. Працювати на клавішних машинах (друкарській, телетайп)

Таблиця-ключ до ДДО

Людина - природа	Людина - техніка	Людина - людина	Людина - знакова система	Людина - художній образ
1а	1б	2а	2б	3а
3б	4а	4б	5а	5б
6а	7б	6б	9б	7а
10а	9а	8а	10б	8б
11а	11б	12а	12б	13а
13б	14а	14б	15а	15б
16а	17б	16б	19б	17а
20а	19а	18а	20б	18б

Після отримання відповідей на всі запитання підрахуйте кількість поставлених плюсів у кожному із п'яти вертикальних стовпчиків, а внизу виведіть суму, яка й буде показником ступеня вираження нахилу до певного типу професій.

Інтерпретація результатів :

Таким чином, в цьому останньому рядку може з'явитися як позитивне, так і негативне число. Отриманий результат є показником міри вираженості усвідомленої схильності до одного з п'яти типів професій, які і закодовані в опитному листі під буквами Ч-Ч, Ч-Т, Ч-П, Ч-З, Ч-Х:

Людина – Людина (Л-Л).

Праця людей цієї групи професій пов'язана з:

- вихованням, навчанням, тренуванням інших людей (вихователь дошкільних установ, дитячих будинків, викладач в школах і інших учбових закладах, майстер виробничого навчання, тренер по спорту та ін.);
- медичним обслуговуванням людей і відходом за ними (лікар, зубний технік, медична сестра);
- правовою допомогою (суддя, адвокат, юрисконсульт, працівник міліції і так далі);
- організацією людей, керівництвом і управлінням ними (адміністратор, менеджер і ін.);
- вивченням, описом, дослідженням інших людей (соціолог, психолог, журналіст, слідчий і ін.).

Людина – Техніка (Л-Т).

Праця людей цієї групи професій пов'язана з:

- перетворенням деталей, виробів, механізмів (виготовлення деталей, машин, механізмів вручну, на верстатах і автоматичних лініях, слюсарно-складальні роботи, монтажні і електромонтажні, будівельно-обробні, роботи по здобичі і переробці промислової сировини, виготовлення харчових продуктів);
- обслуговуванням технічних об'єктів (наладка і обслуговування устаткування, управління верстатами, машинами, механізмами, транспортними засобами і будівельними машинами);
- відновленням (відновлення і ремонт технічного устаткування, виробів);
- вивченням (контроль і аналіз якості виробів і механізмів, випробування якості виробів).

Людина – Природа (Л-П).

Праця людей цієї групи професій пов'язана з:

- перетворенням, переробкою (садівник, технолог харчової промисловості та ін.);
- обслуговуванням, охороною флори і фауни (працівник лісового господарства, квітникар, птахівник, тваринник і ін.);
- заготівлею продуктів, експлуатацією природних ресурсів (мисливець, рибалка, лісоруб, агроном, зоотехнік і ін.);
- відновленням, лікуванням (ветеринар, еколог, лісовод і ін.);
- вивченням, описом, дослідженням (генетик, геолог, ботанік, зоолог, метролог і ін.).

Людина – Знакова система (Л-З).

Праця людей цієї групи професій пов'язана з:

- перетворенням, розрахунком, сортуванням (бухгалтер, економіст, листоноша і ін.);
- шифруванням, дешифруванням, розпізнаванням символів (стенографіст, радист, лінгвіст, філолог, історик, математик, бібліотекар і ін.);
- управлінням руху (диспетчер, інспектор ДІБДР і ін.);
- складанням і зберіганням документації (нотаріус, архіваріус, діловод і ін.);
- відновленням, усуненням спотворень (коректор, редактор і ін.).

Людина – Художній образ (Л-Х).

Праця людей цієї групи професій пов'язана з:

- перетворенням, створенням (архітектор, дизайнер, скульптор, модельєр, художник, режисер, композитор і ін.);
- виконанням, виготовленням виробів за зразком в одиничному екземплярі (диригент, музикант, вокаліст, актор, ювелір, реставратор, оформлювач і ін.);
- з відтворенням, копіюванням, розмноженням художніх творів (майстер по розпису, шліфувальник по каменю, маляр і ін.).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

Завдання мають по декілька варіантів відповідей. У кожному завданні лише один варіант відповідей правильний. Необхідно обрати правильний варіант відповіді та позначити його у бланку відповідей.

1. Диференційна психологія – це наука...

- а) що вивчає природу і джерела індивідуальних відмінностей;
- б) що вивчає розвиток психіки в онтогенезі;
- в) що вивчає поведінку людини у суспільстві.

2. Хто ввів термін «диференційна психологія»?

- а) Ф. Гальтон; б) А. Біне; в) К. Спірмен; г) В. Штерн.

3. Який статистичний метод призначений для вимірювання взаємозв'язку між досліджуваними явищами?

- а) нормальний розподіл;
- б) коефіцієнт кореляції;
- в) факторний аналіз.

4. До якого з основних понять диференційної психології належить визначення: «Це інтегральна біопсихосоціальна характеристика»?

- а) організм; б) індивід; в) особистість; г) індивідуальність.

5. В рамках якої науки відбувся перший систематичний вимір індивідуальних відмінностей?

- а) філософії; б) астрономії; в) математики; г) філології.

6. У якому році опублікована стаття, де вперше аналізувалися мета, предмет і методи диференційної психології?

- а) 1880; б) 1895; в) 1910.

7. Кого проголосили основоположником євгеніки?

- а) А. Біне; б) В. Штерн; в) Ф. Гальтон.

8. Процес становлення асиметрії називається:

- а) латералізація; б) хіральність; в) рукість.

9. У «правопівкульних» людей краще розвинені:

- а) емоції і інтуїція; б) сприйняття і мислення.

10. Люди, які в однаковій мірі володіють і правою, і лівою рукою, називаються:

- а) лівші; б) правші; в) амбідекстри.

11. Концепція еквіпотенціальності півкуль передбачає, що:

- а) спеціалізація півкуль існує вже з моменту народження дитини;
- б) спочатку півкулі абсолютно ідентичні відносно всіх функцій.

12. Спеціалізація півкуль відбувається:

- а) при народженні дитини;
- б) протягом життя;
- в) до 5-6 років;
- г) до 14-16 років.

13. У якій теорії темпераменту йде мова про переважання однієї з рідин організму як основного фактора для визначення типу темпераменту?

- а) психологічна теорія темпераменту;
- б) конституційна теорія темпераменту;
- в) гуморальна теорія темпераменту.

14. Представниками конституційної теорії темпераменту є:

- а) Гіппократ, Гален ;
- б) Е. Кречмер, У. Шелдон;
- в) Я. Стреляу, В. С. Мерлін, В. М. Русалов.

15. Пікнік має:

- а) циклотимічний темперамент;
- б) шизотимічний темперамент;
- в) іксотимічний темперамент.

16. Якому типу тілобудови відповідає такий опис: «Худий і високий, має слабо розвинені внутрішні органи, худе лице, вузьку грудну клітину, тонкі, довгі кінцівки»?

- а) ендоморфний; б) мезоморфний; в) ектоморфний.

17. Який тип темпераменту є найбільш дратівливим і збудливим, екстравертованим?

- а) холерик; б) флегматик; в) меланхолік; г) сангвінік.

18. Характеристики темпераменту є властивостями:

- а) вродженими; б) набутими.

19. Наука про характер називається:

- а) етика; б) естетика; в) етологія.

20. Який тип характеру (за З. Фройдом) відповідає опису: «впертий, скупий, педантичний»?

- а) орально-агресивний;
- б) орально-пасивний;

- в) анально-виштовхуючий;
- г) анально-утримуючий;
- д) фалічний;
- е) генітальний.

21. Якому типу характеру (за А. Адлером) властивий високий рівень активності і високий рівень соціального інтересу?

- а) управляючий;
- б) беручий;
- в) уникаючий;
- г) соціально-корисний.

22. Який тип характеру (за Е. Фромом) сприймає себе як продавця, і як товар для продажу?

- а) рецептивний;
- б) експлуатуючий;
- в) ринковий;
- г) накопичуючий;
- д) продуктивний.

23. Для якого типу невротичного характеру (за К. Хорні) властивий девіз: «Якщо я відсторонюся – зі мною все буде в порядку»?

- а) «на людей»;
- б) «від людей»;
- в) «проти людей».

24. В основі чиєї типології характеру лежить вчення про інтроверсію і екстраверсію?

- а) З. Фройд;
- б) К. Хорні;
- в) К. Юнг;
- г) Е. Фромм;
- д) А. Адлер.

25. Який тип акцентуації характеру (за К. Леонгардом) має такі риси: підвищений рівень потреб у соціальній увазі, прагнення до лідерства, влади та соціального визнання?

- а) гіпертимний;
- б) дистимний;
- в) циклоїдний;

- г) збудливий;
- д) застрягаючий;
- е) педантичний;
- є) тривожний;
- ж) емотивний;
- з) демонстративний;
- и) екзальтований.

26. До якого типу характеру (за класифікацією І. П. Павлова) належить людина, яка має високу емоційність, вразливість, образне сприйняття навколишньої дійсності, поведінку якої визначають відчуття?

- а) художній тип;
- б) розумовий тип.

27. В основі чия типології характеру покладено психічний рівень і психічний зміст?

- а) А. Є. Лічко;
- б) К. Леонгарда;
- в) А. Ф. Лазурського.

28. У якому віці найбільш активно розвиваються вольові риси характеру?

- а) дошкільний вік;
- б) молодший шкільний вік;
- в) підлітковий вік.

29. Здібності – це:

- а) індивідуальне поєднання стійких психічних особливостей людини, що обумовлюють типовий для даного суб'єкта спосіб поведінки в певних життєвих умовах і обставинах;
- б) індивідуально-психологічні особливості особистості, що є умовою успішного виконання тієї або іншої продуктивної діяльності;
- в) закономірне співвідношення стійких індивідуальних особливостей, що характеризує різні сторони динаміки психічної діяльності.

30. Яка теорія здібностей стверджує, що за допомогою лише одного виховання можна сформувати геніальність будь-якого рівня?

- а) теорія придбаних здібностей;
- б) теорія спадковості;

в) теорія діалектики природженого в здібностях.

31. Які здібності забезпечують продуктивність в оволодінні знаннями різних видів діяльності?

а) спеціальні;

б) загальні.

32. Який рівень здібностей породжує щось суб'єктивно нове і творче?

а) продуктивний;

б) репродуктивний.

33. Яка теорія геніальності пов'язує геніальність з безумством?

а) патологічна теорія;

б) психоаналітична теорія;

в) теорія якісної переваги;

г) теорія кількісної переваги.

34. Який синдром геніальності полягає у спадковій нечутливості до дії чоловічих статевих гормонів, внаслідок чого розвиток організму, що володіє чоловічим набором хромосом, відбувається за жіночим типом?

а) подагра і гіперурикемія;

б) синдром Марфана;

в) тестикулярна фемінізація;

г) гіпоманіакально-депресивний психоз;

д) гігантолобб'я і високолобб'я.

35. Яка стать відображає анатомо-фізіологічні особливості людини?

а) психологічна;

б) біологічна.

36. Як називаються жіночі якості?

а) фемінні;

б) маскулинні;

в) андрогінні.

37. Яка теорія розвитку статевої ідентичності звертає увагу на значимість емоцій несвідомої імітації дитиною батьків своєї статі?

а) психоаналіз;

б) когнітивно-генетична;

в) біхевіоризм.

38. У якому віці діти вважають, що стать можна змінити, змінивши зовнішній вигляд?

а) від 2 до 5 років; б) від 5 до 7 років.

39. Як називається форма шлюбних відносин, в якій присутні один чоловік і одна жінка?

а) полігінія; б) поліандрія; в) моногамія.

40. Який тип поведінки чоловіків називається периферизацією?

- а) інструментальне ставлення до світу;
- б) тяга до суперництва;
- в) тяга до створення «груп» за інтересами;
- г) слабкий зв'язок з найближчими родичами;
- д) слабкий прояв емоційних реакцій.

41. Атенційні властивості, що є важливими для професії, це властивості:

- а) сприймання;
- б) розумові;
- в) вольові;
- г) уяви;
- д) уваги.

42. Для якого типу особистості (за Шпрангером) належить тип людини, яка відчуває наповненість свого життя сенсом?

- а) теоретична;
- б) економічна;
- в) естетична;
- г) соціальна;
- д) політична;
- е) релігійна.

43. Що передбачає стійку систему прийомів і способів діяльності, обумовлену особистими якостями людини і що є засобом ефективного пристосування до об'єктивних обставин?

- а) темперамент;
- б) характер;
- в) здібності;
- г) індивідуальний стиль діяльності;
- д) стать.

44. Який тип реагування на складну ситуацію характеризується повним ступором, зупинкою в активності при незвичайних обставинах?

- а) напружений тип;
- б) боязкий тип;
- в) гальмівний тип;
- г) агресивно-безконтрольний тип;
- д) прогресивний тип.

45. Яка стратегія взаємодії спирається на мотив максимізації виграшу іншого?

- а) кооперація;
- б) індивідуалізм;
- в) конкуренція;
- г) альтруїзм;
- д) агресія;
- е) рівність.

46. Який стиль лідерства полягає по суті у відсутності керівництва з боку лідера?

- а) автократичний; б) демократичний; в) вільний.

47. Який стиль педагогічного спілкування передбачає слабку домашню підготовленість викладача, залежність занять від ситуативних змінних?

- а) імпровізаційний;
- б) емоційний;
- в) мислительний;
- г) методичний.

48. Особистісна концентрація вчителя, що формується на інтересах свого «Я», називається:

- а) егоїстична;
- б) бюрократична;
- в) конфліктна;
- г) авторитетна;
- д) пізнавальна;
- е) альтруїстична;
- є) гуманістична.

49. Який стиль батьківського виховання відображається у низькому рівні контролю і холодних відносинах?

- а) авторитетний;
- б) авторитарний;
- в) ліберальний;
- г) індіферентний.

50. Який рівень соціально значущої діяльності полягає у використанні інших людей як засобів досягнення власної мети і завдань?

- а) альтруїстичний;
- б) кооперативний;
- в) іпсоцентричний;
- г) допомагаючий;
- д) експлуатуючий;
- е) егоїстичний.

ГЛОСАРІЙ ТЕРМІНІВ

Активність - група якостей, що обумовлюють внутрішню потребу, тенденцію індивіда до ефективного освоєння зовнішньої дійсності. Реалізується або в розумовому, або в руховому (у тому числі рече руховому) плані, а також в спілкуванні.

Варіативність - базова риса поведінки, що визначає різноманіття його форм.

Вікових зрізів метод - порівняння між собою характеристик різних груп, що включають суб'єктів різного віку, обстежених в даний момент часу.

Генотип - набір спадкових ознак, отриманих індивідом від батьків.

Детермінізм - концепція, згідно якої фізичні, поведінкові і ментальні події не є випадковими, а, швидше, обумовлені дією специфічних причинних (каузальних) чинників.

Диференційна психологія - спеціальна область людинознавства, предметом якої є аналіз структури індивідуальності на основі вивчення індивідуальних, типологічних і групових відмінностей між людьми методом порівняльного аналізу.

Диференціація індивідуальності - поступове збільшення дистантності (що відбивається в зменшенні щільності зв'язків) між психологічними структурами в онтогенезі.

Диференціація психіки - наростання спеціалізації окремих функцій пізнавальних, емоційних і регулятивних процесів відповідно до етапів розвитку суб'єкта.

Диференціація поведінки - структуризація і впорядковування у міру розвитку суб'єкта системи його реакцій, способів поведінки і форм взаємодії зі світом.

Ідеографічний підхід – центрований на особливому метод вивчення індивідуальності, що акцентує увагу на аналізі її внутрішньої структури з метою підкреслити неповторність і унікальність суб'єктної організації.

Ієрархія - організована у висхідному порядку система розташованих на різних рівнях узагальненості ознак, пов'язаних логікою формування на основі причинно-наслідкової закономірності.

Коефіцієнт кореляції - статистичний вимір міри відповідності між двома змінними: позначається як r .

Номотетичний підхід - виявлення в індивідуальності універсальних рис і патернів, властивих усім людям.

Образ тіла - уявлення людини про власну фізичну зовнішність.

Образ-Я - система представлень людини про саме собі як окремому і унікальному суб'єктові. Центральна освіта в структурі особи.

Плацебо ефект - зміна суб'єктивного стану під впливом непрямого навіювання (зазвичай з використанням заміщаючого стимулу).

Психогенетика – область людинознавства, що об'єднує генетичні і психологічні методи визначення впливу генотипу на формування поведінкових рис і функціонування індивідуальних утворень, таких як темперамент, інтелект.

Психологічна культура - сукупність зафіксованих в людському досвіді способів індивідуального і громадського самопізнання, а також оптимальної взаємодії людей, що лежать в основі прогресивного розвитку соціуму.

Самоактуалізація - своєчасний усвідомлений вибір людини на користь своєї духовної суті і поетапне втілення своїх актуальних потреб в життя.

Семантика, ментального образу - система узагальнених універсалій суб'єктивних значень - від неусвідомлюваних відчуттів до компонентів Образу-Я.

Спадковість - характеристика міри вираженості генетичної детермінації відносно певних властивостей.

Стиль людини (греч. *stylos* - стержень для листа) - стійка суб'єктно-специфічна система способів, або прийомів, здійснення людиною різних типів активності; інтегральна характеристика формально-динамічної сфери індивідуальності, що проявляється в перевазі суб'єктом певної форми взаємодії з фізичним (предметною) і соціальним (комунікативно-символічною) середовищем.

Стиль життя - стійка характеристика ієрархії життєвих цілей і способів їх досягнення (Adler, 1927), що віддаються перевага індивідом.

Стиль особи - характеристика системи операцій, до якої особа схильна через свої індивідуальні властивості (Allport, 1937).

Структурні і функціональні метапараметри індивідуальності людини об'єднані в структурно-функціональній моделі, побудованій відповідно до основних принципів формального підходу.

Темперамент - узагальнена індивідуально-стійка система інваріантних психобіологічних (формальних) властивостей індивідуальної поведінки людини (Русалов, 1991).

Формальний підхід, у вивченні індивідуальності (від латів. forma - структура чого-л., а також formans - що утворює) - сукупність методів аналізу структури стійких універсальних властивостей людини.

Функціональна асиметрія мозку - віднесення пов'язаних з діяльністю мозку поведінкових функцій до двох симетрично розташованих половин церебрального кортекса (великим півкулям головного мозку).

Характер - стійка структура індивідуальних властивостей, що об'єднує генералізовані мотиваційні тенденції, Я-концепцію, тип самооцінки, і що визначається балансом позитивного і негативного життєвого досвіду.

Хромосоми - біологічні (організмичні) структури, що утворюють гени.

Центральна нервова система - підсистема загальної нервової мережі, яка включає усі нейронні ансамблі головного і спинного мозку.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Подкоритова Л.О., Карпова Д.Є., Ігумнова О.Б., Комар Т.В.. Диференційна психологія: навч. посіб. Хмельницький, 2022. 202 с.
2. Москалець В.П. Психологія особистості. Київ, 2020. 364с.
3. Романовська Л. Ї., Подкоритова Л. О. Диференційна психологія: навч. посіб. Львів: «Новий Світ–2000», 2020. 236 с.
4. Чеканська О.А., Дідик Н.М. Диференційна психологія. Навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2016. 210 с.
5. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посіб. Київ, 2016. 432 с.

Додаткова література

1. Logvina O., Nohachevska I. Psychological approaches for building up a monologue-story. Збірник наукових праць *«Проблеми сучасної психології»*, 2021, 52. 204–224. DOI (article): <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2021-52.204-224>.
2. Мазяр О.В. Диференціальна психологія: модульний курс. Навчальний посібник. К.: Видавничий дім «Кондор», 2017. 284 с.
3. Короход Я.Д. Диференціальна психологія: навчально-методичні рекомендації (для студентів факультету психології, політології та соціології НУ «ОЮА»). Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія»; Фенікс, 2021. 55 с.
4. Мазяр О. Диференціальна психологія. Київ: Кондор. 2017. 284 с.

Навчальне видання

О.А. Логвіна, Ю.П. Данчук

**ДИФЕРЕНЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ**

Навчально-методичний посібник

Електронна книга

Підписано до друку 03.04.2025 р. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний
Ум.друк. арк. 14,0. Зам. 154

Видавець Ковальчук О.В.
32315, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Васильєва, 13, корп. А, 37.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7057 від 25.05.2020 р.